

ВАСІЛЬ ШУР

# БЕЛАРУСКІЯ ЎЛАСНЫЯ ІМЁНЫ

## Беларуская антрапаніміка і тапаніміка

Дапаможнік для настаўнікаў

Рэкамендавана  
Навукова-метадычным цэнтрам  
вучэбнай кнігі і сродкаў навучання  
Міністэрства адукацыі  
Рэспублікі Беларусь

Мінск  
“Мастацкая літаратура”  
1998

УДК 808.26.311(072.3)

ББК 81.2 Бей-9

III 97

Рэцэнзенты:

Маслоўскі В.А. – галоўны эксперт Міністэрства адукацыі  
Станкевіч М.П. – начальнік упраўлення выдавецкай дзейнасці  
і кніжнага гандлю Дзяржаўнага камітэта па друку

## Ад аўтара

У гэтай кнізе пойдзе гаворка пра нашыя беларускія асабовыя імёны, прозвішчы, тапанімічныя назвы. У моўнай практыцы кожны з нас нярэдка карыстаецца імі. Уласныя назвы складаюць частку нашага слоўніка, частата іх ужывання ў мове досыць высокая. За апошнія гады ў беларускім мовазнаўстве з'явілася немала арыгінальных прац, прысвечаных даследаванню спецыфікі ўласных імёнаў, тапанімічных назваў. Выдзелілася нават новая галіна мовазнаўства - анамастыка (ад грэч. *onomastike* - майстэрства даваць імёны), якая вывучае функцыянальныя і ўмоўныя своеасаблівасці ўласных імёнаў.

Колькасць анамастычных назваў нават не падаецца ўліку. Толькі на Беларусі каля трыццаці тысяч афіцыйных назваў населеных пунктаў, апрача гэтага шмат неафіцыйных. У многіх паселішчах ёсць не толькі, але і праспекты, завулкі, паркі, стадыёны, а за межамі паселішчаў - незлічонае мноства рэчак, ручаёў, вадасховішчаў, каналаў, калодзежаў, крыніц, гаёў, пушчаў, палёў, бароў, балотаў, астравоў на лугах, а таксама сярод рэчак і азёраў, палёў, пералескаў і г.д. А колькі ўласных імёнаў, іх варыянтаў, прозвішчаў, імёнаў па бацьку, разнастайных мянушак, клічак сярод людзей!

Свае ўласныя імёны маюць і міфалагічныя істоты, планеты, сузор'і, існуюць клічкі жывёлін... Вучоныя падлічылі, што толькі ў адной такой невялікай краіне Швецыі больш за 12 мільёнаў тапанімічных назваў. Ніхто яшчэ дакладна не падлічыў усе беларускія анамастычныя назвы, але з упэўненасцю можна сказаць, што іх шмат.

Узровень сучаснай лінгвістычнай навукі на Беларусі дазваляе выдзеліць у анамастыцы наступныя напрамкі:

а) антрапаніміку - раздзел анамастыкі, у якім вывучаюцца імёны людзей, прозвішчы, імёны па бацьку, мянушкі;

б) тапаніміку - навуку, якая вывучае геаграфічныя аб'екты: уласныя назвы вёсак, хутароў, гарадоў, мястэчак, пасёлкаў, засценкаў, раз'ездаў, вуліц, праспектаў, дарог, азёраў, рэчак, нізін, гор, балотаў, урочышчаў і г.д. Сярод тапанімічных назваў вылучаюць **айконімы** - назвы населеных пунктаў: гарадоў, вёсак, мястэчкаў, пасёлкаў, хутароў, раз'ездаў, а таксама **урбонімы** - назвы ўнутрыгарадскіх аб'ектаў: плошчаў, вуліц, праспектаў, паркаў, тэатраў, музеяў, гасцініц, помнікаў і г.д.; мікратапонімы - гэта назвы дробных, невялікіх аб'ектаў: палёў, узлескаў, гаёў, палянак, асобна выдзяляюць **гідронімы** - назвы азёраў, рэк і рачулак, сажалак, вадасховішчаў, забалочаных мясцін, калодзежаў, крыніц, канаў і каналаў; дрымонімы - назвы лесу: пушчаў, хвойнікаў, алешнікаў, бярэзнікаў, дуброў, лазнякоў і г.д.; **касмонімы і астронімы** - назвы зон касмічнай прасторы, галактык, сузор'яў, імёны нябесных аб'ектаў, напрыклад, Чумацкі Шлях, Мілавіца, Месяц і г.д.

У працах, прысвечаных анамастычным праблемам, выдзяляюць таксама **заонімы** - уласныя імёны (клічкі) жывёл (сабакі: Палкан, Галас, Жучка; каровы: Рабіна, Рагуля, Красуля і інш.), **хранонімы** - уласныя імёны адрэзкаў часу: Дзень Перамогі, Новы год, Тройца, Вялікдзень, Пакровы, Радуніца;

**тэонімы** - імёны багоў, міфалагічных істот: Пярун, Лясун, Велес, Нептун, Зеўс і інш.

Сярод антрапонімаў і тапонімаў у моўнай практыцы найчасцей ужываюцца ўласныя назвы людзей, іх прозвішчы, назвы гарадоў, вёсак, вуліц, плошчаў. Такія найменні найчасцей гучаць у штодзённых размовах, яны выкарыстоўваюцца ва ўсіх стылях мовы, без іх нельга ўявіць сабе любы від пісьма, яны істотная частка лексікі ў творах мастацкай літаратуры, у пераказы, сачыненнях, рэцэнзіях, афіцыйна - справавых дакументах.

Анамастычныя назвы яшчэ ў недастатковай меры вывучаюцца спецыяльна ў школьных падручніках (разглядаюцца ў асобных параграфях у асноўным пытанні правапісу), аднак многіх людзей не пакідае цікавасць, як узнікла яго імя, паходжанне назвы вёскі, горада, вуліцы. Некаторыя людзі самі робяць памкненне вытлумачыць узнікненне асобных анамастычных назваў, зыходзячы з уласных уяўленняў, інтуіцыі, але кваліфікаваных і дастатковых ведаў для такога роду заняткаў не заўсёды хапае. Нават спрактыкаваныя лінгвісты са шматгадовым вопытам могуць блукаць па анамастычных лабірынтах, шукаючы пераканальна прымальную версію ўзнікнення свайго прозвішча, назвы роднай вёскі... Так, вядомы даследчык лексікі беларускай мовы Мікола Абабурка, як ён успамінаў, пачаў цікавіцца сваім прозвішчам яшчэ ў сярэдняй школе. Яму давалося првесці шмат лінгвістычных эксперыментаў: супастаўляў сваё прозвішча з такімі, як **Бабур** - нашчадак Тамерлана, **Абу** - **Бакар** - псеўданім пісьменніка і інш. Пазнаёміўшыся на філалагічным факультэце БДУ з навукай дыялекталогіяй, ён быў схільны да высновы, што сваё прозвішча можа звязаць з дзеясловам **абабурыцца**, у якім выяўляюць значэнні: 1. апусціцца; 2. заваліцца і інш. Пазней, калі стаў аспірантам і пісаў кандыдацкую дысертцыю, пачаў думаць, што яго прозвішча ўтворана з двух слоў: **абу** - від сукна і **бурка** - вопратка з гэтага сукна. Падставай для такога вываду паслужыла шырокая распаўсюджанасць прозвішча не толькі на радзіме М. Абабуркі ў Клецкім раёне, а і ў Нясвіжскім, Бабруйскім, Салігорскім, а таксама ў г. Мінску.

Пераехаўшы пасля заканчэння аспірантуры ў Магілёў, М. Абабурка сустрэў там аналагічныя паводле структуры найменні: Шарабурка і Чарнабурка. З гадамі даследчык яшчэ болей пераконваўся, што яго прозвішча складанае. На гэту асаблівасць Абабуркавага прозвішча звярнулі ўвагу іншыя лінгвісты. У прыватнасці, вядомы славіст акадэмік М. Талстой, не ставячы мэтай растлумачыць паходжанне гэтага ўласнага наймення, у адным з артыкулаў перадаў яго ў рускай арфаграфіі як Обабурко і такім чынам міжвольна падказаў зацікаўленаму ў этымалогіі Міколу Абабурку, што яго прозвішча можа паходзіць са спалучэнняў ОБА і БУРКО, г. зн. “абодва сівыя (бурыя)” нахшталт казачнага Сіўкі - Буркі.

Анамастыка больш, чым іншыя раздзелы мовазнаўства, звязана з другімі навукамі, бо ўласнае імя можа быць аб’ектам вывучэння і гісторыі, і географіі, і астраноміі, і батанікі, і літаратуры. Таму даследчыкі анамастычнай лексікі павінны добра валодаць не толькі прыёмамі лінгвістычнага аналізу слова, але і дастаткова глыбока ведаць гісторыю свайго і суседніх народаў, асабліва

роднасных, напрыклад, рускага, украінскага, польскага, быць дасведчанымі ў праблемах мастацкай літаратуры, мець ґрунтоўнае ўяўленне пра геаграфію ўласных імёнаў, іх бытаванне і пашырэнне ў прасторы і часе.

На жаль, у наш час у беларускім мовазнаўстве яшчэ мала прац, у якіх у папулярнай форме можна было б прачытаць пра імёны і прозвішчы, назвы гарадоў, мястэчкаў, вёсак, хутароў, рэчак, крыніц, лясных угоддзяў, пушчаў, бароў і г. д. Тлумачэнне асобных анамастычных назваў у розных аўтараў нярэдка супярэчлівае.

Тыя, у каго ёсць жаданне вытлумачыць паходжанне назвы свайго імя ці прозвішча, назвы паселішча, дзе яны нарадзіліся, павінны мець на ўвазе, што гэта не такая простая справа. Каб стаць даследчыкам анамастычных назваў, трэба быць надзвычай высокаадукаваным чалавекам. Як пісаў Леу Успенскі, недастаткова для гэтай мэты прачытаць нават самую лепшую навукова - папулярную кніжку. Трэба прайсці ґрунтоўную універсітэцкую падрыхтоўку лінгвіста, географа, гісторыка, археолага, этнографа. Трэба доўга і ўважліва займацца спецыяльным напрамкам філалогіі, у якім падрабязна аналізуюцца пытанні анамастыкі ў шырокім сэнсе слова... Трэба адчуць у сабе тое непераадольнае жаданне да гэтай галіны ведаў, без якой увогуле не можа нарадзіцца на свет спецыяліст (гл.: Успенский Л. Загадки топонимики. - М., 1969. С. 263). Так, пры высвятленні паходжання тапанімічных назваў абавязкова трэба ўлічваць, што ў пераважнай большасці тапонімы - гэта найчасцей старажытныя словы нашай або суседніх моў і ў аснову назвы, якая нас цікавіць, можа быць пакладзена слова, якое даўно ўжо не ўжываецца ў народзе, а яго першаснае значэнне згублена ці вельмі змянілася і вядомае цяпер толькі вузкім спецыялістам. Такім чынам, трэба добра ведаць слоўнікавы запас мінулых стагоддзяў, правяраць сябе, звяртаючыся да гістарычных лінгвістычных і нелінгвістычных даведнікаў, каб знайсці тое слова, якое сугучна і семантычна блізкае назве вашага паселішча. Наўрад ці можна без спецыяльнай падрыхтоўкі растлумачыць значэнне слоў **вязь** - грузкае балота, багна; **грыдзь** - спецыяльная група людзей, блізкая да баяраў; **гонь** - доўгі ўчастак узаранай зямлі, які можа прайсці конь, вол без перадышкі; **буда** - лясны будан, у якім жылі людзі, што займаліся ляснымі промысламі (нарыхтоўвалі дзёгаць, бяроству, смалу, драўляны вугаль). Пералічаныя словы якраз пакладзены ў аснову назваў вёсак Вязішча, Вязень, Вяззе, Вязьма, Грыдні, Грыдзькі, Пагоннае, Пагонцы, Буда, Высокая Буда, Чырвоная Буда, Казельская Буда і інш., што вядомыя ў розных кутках Беларусі і за яе межамі.

Некаторыя тапанімічныя назвы на першы погляд тлумачацца вельмі проста. Такія паспешлівыя вывады часам робяць нават дасведчаныя людзі, хто, напрыклад, бачыць знешняе падабенства агульнага і ўласнага назоўніка - тапоніма: бобр - Бабровічы, казёл - Казловічы, баран - Баранавічы і г.д. Даследчыкамі ўстаноўлена, што нярэдка да таго, як агульны назоўнік у выніку эвалюцыі семантыкі ператвараецца ў тапанімічную назву, на прамежковым этапе ён можа выконваць ролю ўласнага назоўніка - ужывацца пэўны час як імя або імя - мянушка чалавека. А затым ужо ад уласнага імя ўтвараецца тапанімічная назва. Напрыклад, пісьменнік Віталь Вольскі такспрабуе

тлумачыць паходжанне некаторых беларускіх тапанімічных назваў у мастацкім тэксце: “Бабры вяліся тут з незапомных часоў. Аб гэтым сведчаць і геаграфічныя назвы. Нездарма ж атрымалі сваю назву ад слова “бабёр” і горад Бабруйск, рака Бабёр, прыток Бярэзіны, і гарадок Бабёр, і вёскі Бабровічы, Бобрыкі, Баброўшчына”. У мастацкім тэксце, відаць, і магчыма такое спрошчанае абагульненне, аднак даследчык - тапаніміст з такімі вывадамі наўрад ці будзе згодны, бо такія назвы, як Бабровічы, Бобрыкі, Баброўшчына, верагодней за ўсё можна растлумачыць як утварэнні ад старажытных славянскіх імёнаў ці мянушак Бобр, Бобрык і інш., якія мелі людзі, што заснавалі названыя паселішчы. Але аб гэтым трохі пазней.

Асобныя беларускія тапанімічныя назвы надзвычай сямантычна празрыстыя, паэтычныя, яны часта валодаюць асацыятыўным зместам, а таму нагадваюць агульнавядомыя для нас паняцці і словы. Праз такія назвы нярэдка паэты і пісьменнікі арыгінальна знаёмяць нас з гістарычным мінулым нашых продкаў, іх традыцыйнымі заняткамі, фальклорнымі набыткамі. Такія назвы абуджаюць патрыятычныя пачуцці, павагу да ўсяго, што створана розумам і рукамі нашых папярэднікаў - продкаў. Пераканальнымі ў гэтым плане, на нашу думку, з’яўляюцца наступныя паэтычныя радкі Петруся Броўкі:

Яны даспадобы мне, хай і старыя,  
Не толькі ў гучанні хвалюючы змест.  
Як многа гавораць мне назвы такія -  
Мінск,

Пінск,  
Брэст.

Калі паразважыш, няцяжка дазнацца,  
Бо сведчаць на ўсю неабсяжную шыр,  
Што продкі любілі спакойную працу -  
Шклоў,

Клецк,  
Мір.

А вораг находзіў, - бязлітасна білі,  
Трываць не хацелі абразы і слёз,  
І разам з Бярозаю катаў тапілі -  
Пціч,

Друць,  
Сож.

Дзяды і бацькі нашу мову стварылі,  
Каб звонка звінела, была, як агонь,  
У сёлаў імёны, як гукі цымбалаў, -  
Блонь,

Струнь,  
Звонь!

Ужо некалькі гадоў у ВНУ рэспублікі, некаторых каледжах, ліцэях, сярэдніх школах чытаецца курс беларусазнаўства, мэта якога - пашырэнне

дыяпазону ведаў па гісторыі, культуры Беларусі, пра яе падабенства і адметнасць сярод іншых дзяржаў Еўропы. Як сведчыць вопыт сярэдняй і вышэйшай школы, у значнай часткі студэнтаў і навучэнцаў адсутнічаюць неабходныя веды пра Беларусь, яе гісторыю, культуру, прыродныя ўмовы і інш. Што ж да іншых адметнасцяў беларусаў і другіх народаў, што стагоддзямі жывуць на Беларусі, - асаблівасцяў нацыянальнага характару, традыцыйных рамёстваў, веравызнанняў, нацыянальных меншасцяў, сувязі Беларусі з другімі краінамі, развіцця айчыннай грамадскай думкі, нацыянальнай асветы, грамадскіх дзеячаў, традыцыйнага жыцця нашых продкаў, іх адзення, страў, абрадаў, гульні, імёнаў, прозвішчаў, тапанімічных назваў і інш., - дык усё гэта застаецца па - за ўвагай вучэбных праграм.

У сувязі з гэтым наша кніга ў пэўнай меры зможа стаць карыснай і неабходнай у атрыманні інфармацыі пра асаблівасці беларускай анамаліі, пра яе месца і ролю ў сістэме ўласных імёнаў усходнеславянскіх народаў. Праз беларускія ўласныя імёны, прозвішчы, тапанімічныя назвы можна па - свайму арыгінальна расказаць, што беларусы як самастойная нацыя ўнеслі дастойны ўклад у навуку, літаратуру, мастацтва не толькі свайго, а і суседніх з Беларуссю народаў. Цяпер ёсць магчымасць сказаць пра тых беларусаў і нашых землякоў - прадстаўнікоў іншых народаў, што нарадзіліся і выхоўваліся на Беларусі, якія, не маючы магчымасці памнажаць інтэлектуальныя і іншыя набыткі свайго народа, унеслі важкі ўклад у сусветную цывілізацыю - у рускую, польскую, французскую культуру, навуку. Назавём толькі некаторыя імёны, якія вельмі яскрава і пераканальна гавораць за сябе: Сімяон Полацкі, Казімір Семановіч, Іван Фёдараў (Федаровіч), Міхаіл Глінка, Восіп Гашкевіч, Фёдар Дастаеўскі, Адам Міцкевіч, Эліза Ажэшка, Чэслаў Пяткевіч, Міхаіл Агінскі, Станіслаў Манюшка, Ігнат Дамейка, Тадэвуш Касцюшка, Якуб Наркевіч - Ёдка, Соф'я Кавалеўская, Мікалай Пржывальскі, Гіём Аполінар, Герман Мінкоўскі, Барыс Кіт, Дзмітрый Шамаковіч, Леў Арцымовіч, Эдуард Пякарскі, Ян Чэрскі, Павел Сухі, Сямён Косберг...

Як адзначыў Д. Марціновіч, у канцы XIX стагоддзя юнак, якога звалі Юзаф Пілсудскі, лічыў сябе беларусам. Праз пэўны час ён стаў палякам і спрычыніўся да аднаўлення незалежнасці Польшчы і станаўлення другой Рэчы Паспалітай. Мы не можам асуджаць яго за тое, што ён далучыўся да пераможцаў. Але колькі талентаў страціла Беларусь такім чынам? ("Малодосць", 2008, № 3, С. 129)

На жаль, наша ранейшая сістэма выхавання была пастаўлена так, што асобныя з названых імёнаў у дачыненні да Беларусі мы адкрываем для сябе толькі тады, калі пра іх шырока загавораць у чужых і далёкіх ад нас краінах. Да такіх, напрыклад, належыць Восіп Гашкевіч, якога наўрад ці ведаюць школьнікі цяперашняй Светлагоршчыны, адкуль вядомы дыпламат, падарожнік, вучоны, пісьменнік быў родам. А ў далёкай Японіі яго імя з гонарам згадае кожны культурны чалавек.

Некаторыя забытыя на Беларусі імёны сталі нацыянальнай гордасцю іншых народаў, на прыкладзе жыцця і дзейнасці нашых забытых землякоў выхоўваецца там маладое пакаленне, іх імёны засведчаны ў назвах гарадоў,

горных хрыбтоў, дзяржаўных прэміях і г.д. Так, нацыянальным героем рэспублікі Чылі ў канцы 19 ст. быў ганарова аб'яўлены наш зямляк, ураджэнец вёскі Нядзведка Карэліцкага раёна Ігнат Дамейка. За рэвалюцыйную дзейнасць ён вымушаны быў пакінуць сваю радзіму, якую бязмежна любіў. Сын беларускай зямлі, ён увайшоў у сусветную навуку, пакінуўшы прыкметны след у розных галінах чалавечых ведаў: мінералогіі і фізіцы, хіміі і металургіі, геаграфіі і батаніцы, геалогіі і педагогіцы, этнаграфіі і заалогіі. Вось што пісаў пра Ігната Дамейку Адам Мальдзіс: “Вазьміце атлас і прыгледзьцеся да карты паўднёва - амерыканскай краіны Чылі. Бачыце: ля Ціхага акіяна, там, дзе да яго падступаюць магутныя вяршыны Андаў, знаходзіцца горад Дамейка. А крыху паўночней - горны хрыбет, які носіць тое ж імя. Геолагі могуць назваць мінерал дамейкіт, батанікі - фіялку дамейкіяну, заолагі - малюска науцілус дамейкус...” (Мальдзіс А. Падарожжа ў 19 стагоддзе).

Імем другога нашага земляка Яна Чэрскага - ураджэнца цяперашняга Верхнядзвінскага раёна Віцебшчыны, лёс якога ў многім вельмі падобны да лёсу Ігната Дамейкі, удзячныя расіяне назвалі: хрыбет Чэрскага - горную краіну ў Якуціі і Магаданскім краі працягласцю больш за 1500 км. (па плошчы большая за Каўказ і вышэйшая за ўсе горы Паўночнай Сібіры); хрыбет Чэрскага - хрыбет у Забайкаллі (Чыцінская вобласць); вяршыню Чэрскага - найвышэйшую вяршыню Байкальскага хрыбта; даліну Чэрскага - старажытную мезазойскую даліну паміж Усходнім Саянам і Енісейскім краям; вулкан Чэрскага - ва Усходнім Саяне; ледавікі Чэрскага - два ледавікі на Байкальскім хрыбце; “камень” Чэрскага - гару на Байкальскім узбярэжжы; стаянку Чэрскага - стаянку першабытнага чалавека пад Іркуцкам; пасёлак Чэрскі - у ніжнім цячэнні ракі Калымы; вуліцы Чэрскага ў Маскве, Іркуцку, Пскове і інш. На жаль, на радзіме імя гэтага выдатнага геолога і географа нідзе не засведчана. Славуты сын беларускага народа, чалавек трагічнага лёсу, ён усё свядомае жыццё пражыў на чужыне, але заўсёды памятаў пра сваю Бацькаўшчыну.

Кожны грамадзянін суверэннай Беларусі праз сістэму выхавання павінен ведаць, як узнікла яго імя і прозвішча, адкуль адкуль бяруць вытокі назвы яго паселішча - вёскі, мястэчка, горада. Чаму вуліцу, па якой мы ходзім штодзённа, назвалі так, а не інакш. Нават самае агульнае знаёмства з анамастычнымі назвамі дае магчымасць паўней засвоіць нялёгкую гісторыю нашага народа, яго месца і ролю сярод іншых народаў Еўропы. А якія неабмежаваныя магчымасці для выхавання патрыятызму маюць шматлікія легенды пра ўзнікненне асобных тапанімічных назваў, імёнаў, прозвішчаў.

У кнізе тры асноўныя раздзелы. У першым размова будзе ісці пра гісторыю станаўлення беларускіх уласных імёнаў, у другім - пра гісторыю нашых прозвішчаў, а ў трэцім - пра фарміраванне і развіццё беларускіх тапанімічных назваў - утварэнне, этымалогію, функцыянальнае ўжыванне і інш.

Пры напісанні гэтай кнігі аўтар шырока выкарыстоўваў навукова - практычны вопыт вядомых беларускіх даследчыкаў анамастычнай лексікі М. Бірылы, В. Жучкевіча, В. Лемцюговай, А. Жураўскага, А. Рогалева, Г.



Мезенка, Л. Лыча, Я. Рапановіча, А. Усціновіч, Я. Саламевіча, П. Сцяцко, У. Юрэвіча, І. Яшкіна, Ф. Янкоўскага і інш., даследчыкаў усходнеславянскіх антрапапімаў і тапімаў Р. Агеевай, В. Бандалетава, У. Івашкі, У. Ніканава, В. Непазнака, Ю. Радзько, А. Суперанскай, А. Суславай, М. Талстова, Б. Унбегаўна, Л. Успенскага, Ю. Федасюка і інш. Апрача гэтага, мы карысталіся гістарычнымі, літаратуразнаўчымі, краязнаўчымі матэрыяламі з прац М. Ермаловіча, М. Улашчыка, А. Грыцкевіча, В. Грыцкевіча, А. Мальдзіса, У. Мархеля, К. Шышыгінай - Патоцкай, С. Асіноўскага і інш. Карысным быў для нас найноўшы анамастычны матэрыял, узяты з мемуараў, успамінаў пісьменнікаў, грамадскіх дзеячаў, што быў апублікаваны ў апошнія гады ў часопісах “Полымя”, “Маладосць”, “Роднае слова”, газетах “Звязда”, “Народная газета”, “Настаўніцкая газета” і інш.

### **ПЫТАННІ ДЛЯ САМАПРАВЕРКІ:**

1. Што Вам вядома пра анамастыку як навук, якая вывучае функцыянальныя і моўныя асаблівасці ўласных імёнаў ?
2. Назавіце разнавіднасці беларускай анамастычнай лексікі. Чым можна растлумачыць багацце такіх назваў у беларускай мове, яе падсістэмах ?
3. Чым абумоўлена павышаная зацікаўленасць людзей самых розных прафесій, узростаў да анамастычных назваў ?
4. Сувязь анамастыкі з другімі навукімі. Як вучоныя - практыкі арыгінальна выкарыстоўваюць звесткі з анамастыкі для тлумачэння спецыфічных з’яў другіх навук, напрыклад, гісторыі, геалогіі, геаграфіі, этнаграфіі і інш. ?
5. Як праз беларускія анамастычныя назвы даследчыкі, педагогі - практыкі, краязнаўцы арыгінальна тлумачаць многія гістарычныя падзеі з мінулага нашай Радзімы, паведамляюць пра той важкі ўклад, які яны (носьбіты ўласных імёнаў) унеслі ў гісторыю свайго ці суседніх народаў ? Прывядзіце такія прыклады з гісторыі Вашага паселішча, раёна, Вашай сям’і, Вашых землякоў.

## ***Ля вытокаў нашых імёнаў***

### **ПРА СУТНАСЦЬ УЛАСНАГА ІМЕНІ. НАШЫ ПЕРШЫЯ ІМЁНЫ**

Хто з нас не цікавіўся, адкуль узяліся яго імя, прозвішча, род, назва роднай вёскі, горада, дзе яго бацькаўшчына. Знайсці правільны адказ на такое пытанне не зусім проста, хоць цікавасць не праходзіць, не страчваецца на працягу ўсяго жыцця. Васіль Вітка пра гэта пісаў так:

“Як вядома, род ці народ яднаюцца адным дарагім словам - радзіма. Ці часта мы задумваемся: адкуль пайшоў я сам, адкуль пачалася мая дарога ў свет ? У сучасным клопаце, у штодзённых мітэнгах і мітусні як бы і не да гэтага... А ўсё ж бывае, і сам не ведаеш, чаму раптам міжволі наплывае на памяць

штосьці такое тваё, уласнае, асабістае, вельмі табе дарагое, незразумела адкуль - ці то ад даўняга ўспаміну, ці то ад нечакана пачутага, даўно як бы забытага слова, назвы, імя, і наскрозь пройме і развярэдзіць душу..." (Вітка В. Адкуль Вы, як Вас зваць ? - "ЛіМ". 1990. 23 лістап.).

Народны пісьменнік Беларусі Іван Мележ нідзе і ніколі не забываў сваё роднае Палессе, аблогі яго балотаў і пушчаў, сакавітую зеляніну і разнатраўе шырокіх прыпяцкіх і дняпроўскіх лугоў, багацце рачулак і азярын, раздолле ўрадлівых палёў і духмяных садоў... Самымі дарагімі і незабыўнымі былі ў яго ўспаміны пра сваю радню, самабытных, непасрэдных і шчырых землякоў - палешукоў, непаўторныя Глінішчы, Юравічы, Тунеўшчыну, Тур'ю... У аўтабіяграфіі пісьменнік адзначыў: "З радасцю і болей пад'язджаю я кожны раз к родным сваім мясцінам. Ад Гомеля ці ад Мазыры - гледзячы па тым, з якога боку ідзе дарога к роднаму кутку, - пачынаюцца гарады, станцыі, вёскі, на якія не магу ўжо глядзець без хвалявання. Рэчыца, Васілевічы, Мазыр - для мяне не проста назвы паселішчаў, а як бы жывыя істоты, таварышы маладосці... Чым бліжэй вядзе дарога к Глінішчам, тым бліжэйшыя таварышы выходзяць насустрач - Юравічы і Хойнікі, Каранеўка і Княжыца, Алексічы і Тунеўшчына. І нарэшце - родныя Глінішчы, дзе ўжо выходзяць насустрач такія таварышы, якія не названы ні на якіх самых дасканалых картах, але якія моцна, на ўсё жыццё прапісаны ў сэрцы: Луцішчы, Тур'я, Канпельскае, Казекава, Перавельскі круг, Паўлаў круг, беразняк, возера, канава, выганы. Гайкі гэтыя даўно сцёрты з зямлі так, што і пнёў не асталося, у рацэ вады па костачкі, "кругі" многія высахлі нашчэнт - і ўсё ж яны жывуць успамінам у сэрцы, шчымлівай, непатрэбнай тугой страты" (гл.: Мележ І. Трохі згадак і думак // Пяцьдзесят чатыры дарогі.- Мн., 1963. С. 387).

Пачынаючы размову пра ўласныя імёны, мы павінны зазначыць, што галоўная іх функцыя ў мове - выдзяляць з ліку аднародных прадметаў ці асобаў канкрэтны прадмет ці асобу (аб'ект) і супрацьпастаўляюць яго іншым аднародным прадметам, асобам (аб'ектам). Параўнаем, напрыклад, назвы дрэва, птушка, расліна - агульныя, абагульняльныя, і Купала, Мінск, Мазыр - канкрэтныя, з індывідуальным значэннем. Уласныя імёны не перакладаюцца з аднае мовы на іншую, яны не маюць лексічнага значэння. Так, імя і прозвішча першага касманаўта планеты Юрыя Гагарына аднолькава гучыць на ўсіх мовах свету. Слова канстанцін у мове грэкаў мела значэнне "сталы", "пастаянны", "стойкі", аднак у сучасных мовах, у якіх ужываецца ўласны назоўнік Канстанцін, наўрад ці хто звязвае такія першасны сэнс з гэтым імем. У наш час можна сустрэць Канстанціна, які не валодае ні пастаянствам, ні стойкасцю. Калі б уласныя імёны захоўвалі лексічнае значэнне, то ў радзе выпадкаў іх былая семантыка не адпавядала б рэальнасці. Напрыклад, тапанімічная назва Ноўгарад у часы Кіеўскай Русі і раней мела значэнне "новае паселішча", "новы горад". Аднак у наш час тапонімам Ноўгарад называюць адзін з найстаражытнейшых гарадоў Расіі, і тапанімічная назва фактычна мае антанімічнае, процілеглае значэнне. Гэта ў поўнай меры тычыцца і назвы Навагрудак (правільна - Наваградак), што значыць "новы гарадок". Паселішчу з назвай Наваградак цяпер больш за дзесяць стагоддзяў. І калі б ўлічвалася

лексічнае значэнне дзвюх асноў, якія ствараюць складанае тапанімічнае імя, то, як і ў першым выпадку, назва зусім не адпавядала б рэальнасці, бо цяпер гэты горад зусім не новы, а адзін з найбольш старажытных на Беларусі. Такія прыклады не адзінкавыя і ў розных народаў. Можна згадаць наступныя назвы далёка не новых гарадоў свету, якія ў мове арыгінальна на перыяд заснавання паселішча мелі значэнне “новы горад”: Нейштата, Нэйбург, Неапаль, Ньюстэд, Новабад, Нова - Мяста, Невель, Новаград - Валынскі, Ахалкалакі і інш. Неадпаведнасць гучання назвы паселішча з першасным значэннем “новы горад” у розных мовах спрыяе таму, каб не блытаць іх, не стварыць нязручнасці пры перапісцы.

Вельмі часта цікавяцца паходжаннем уласных імёнаў і прозвішчаў. Адны з іх маюць празрыстую матывацыю (унутраную форму), паходжанне іх лёгка высвятляецца, асабліва калі яны сугучныя з агульнымі назоўнікамі (а большасць уласных імёнаў - гэта былыя агульныя назвы) або з’яўляюцца складанымі словамі. Такіх імёнаў у беларускай мове (як і ў рускай і ўкраінскай) параўнальна мала: Надзея - імя жанчыны, дзяўчыны і надзея - чаканне чаго - небудзь добрага, якое спалучаецца з упэўненасцю ў тым, што яно збудзецца; тое, на што можна спадзявацца; Любоў - імя жанчыны, дзяўчыны і любоў - пачуццё глыбокай прыхільнасці да каго - небудзь, чаго - небудзь і інш. У радзе такіх можна назваць: Уладзімір - хто валодае мірам (сусветам); Яраслаў - хто славіць святло (сонца); Любамір - любы міру (людзям) ці хто любіць мір і інш. Частка такіх імёнаў шырока бытвала ў 11 - 18 стст., у сучаснай беларускай мове яны рэдкія (Багалеп, Усяслаў, Радаслаў, Судзіслаў, Гарыслаў, Драгавіт, Багдан, Яраполк, Святаполк, Барыслаў і інш.). Такія ўласнаславянскія імёны, як і некаторыя іншыя імёны дахрысціянскага перыяду, выконвалі раней некалькі функцый. Яны служылі не толькі для абазначэння асобы і вылучэння яе з ліку іншых, а павінны былі яшчэ абараняць носбіта імені ад “злых сіл”. Старажытны чалавек верыў, што элементы навакольнага асяроддзя да яго адносяцца альбо добра, альбо кепска. Ён верыў у магічную сілу слова, быў упэўнены, што жывёліны, дрэвы, розныя з’явы прыроды, назвы якіх узяты ў якасці імёнаў, становяцца апекунамі, абаронцамі іх носбітаў... Практычна ў той перыяд кожнае паўназначнае слова магло быць выкарыстана як уласнае асабовае імя (гл.: Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. Структура ўласных мужчынскіх імён. - Мн., 1982. С.3).

Другія імёны (а такіх большасць) можна растлумачыць, толькі выкарыстоўваючы спецыяльныя слоўнікі або факты з розных моў. У свай час Візантыя сабрала лепшыя імёны сваёй мовы і моў суседніх краін і кананізавала іх, узаконіўшы афіцыйна, зрабіўшы царкоўнымі. Таму большасць нашых усходнеславянскіх асабовых імёнаў, гэта значыць імёнаў хрысціянскіх, - гэта грэчаскія, старажытнарымскія, старажытнаўрэйскія, сірыйскія, егіпецкія словы. Так, імёны: Андрэй з мовы грэкаў, дзе значыла - мужны, храбры, Васіль - царскі, Аркадзь - пастух, Генадзь - радавіты, высакародны, Галіна - спакойная, разважлівая, Пётр - цвёрды, камень, Эдуард - з лацінскай мовы - хто ахоўвае, Усцін - справядлівы, Марына - марская, Юлія - народжаная ў ліпені (июле). Многія з такіх імёнаў у беларускай народна - дыялектнай мове

набылі разнастайныя варыянты, утварыўшы своеасаблівую самабытную сістэму асабовых уласных імёнаў: Софья - Зося, Юлиана - Вульяна, Василий - Васіль, Базыль, Константин - Кастусь, Прасковья - Параска, Леон - Лявон, Родион - Радзівон, Пётр - Пятрусь, Пятро, Пятрук, Пётра, Елена - Алена, Ефросинья - Просся і інш. Пра гэта сведчаць і выказванні даследчыкаў, якія займаюцца праблемамі ананімікі. Так, У. Івашка лічыць, што асабовае імя - гэта самы старажытны тып антрапонімаў. Узнікла яно, на яго думку, яшчэ ў той час, калі пачала паступова фарміравацца чалавечая мова. Менавіта таму ў гісторыі культуры кожнага народа з асабовым імем звязана вялікая колькасць абрадаў, легенд, забабонаў, вераванняў, прыказак, прымавак, прымхаў, казак. У жыцці старажытнага чалавека на асабовае імя звярталася значна большая ўвага, чым цяпер. Але аб уласна беларускіх імёнах у прыватнасці (гл.: Івашка У. Некаторыя актуальныя пытанні беларускай антрапаніміі . - У зб.: "Дыялекталогія і культура беларускай мовы". Мн., 1991. С. 215). Схематычна, у самым агульным выглядзе эвалюцыя нашых імёнаў выглядае прыкладна так: у старажытных славянаў многія ўласныя імёны ўтварыліся ад назваў жывёлін, раслін, шырока ўжываліся імёны - характарыстыкі: Заяц, Воўк, Дуб, Граб, Сокал, Косы, Рабы, Кульгавы. У пазнейшы час ім на змену прыйшлі новыя імёны, у якіх, як і ў названых вышэй таксама адчувалася семантыка слоў - характарыстык: Яраполк, Усевалад, Святазар, Багалеп, Барыслава, Гарыслаў, Уладзіслаў. Страцілі актыўнасць такія імёны ва ўсходніх славян пасля прыняцця хрысціянства. Аднак гэты працэс быў павольным, паступовым. Людзі высокіў саслоўяў, у асноўным князі, баяры, адразу пасля прыняцця хрысціянства мелі звычайна два імені. Пасля нараджэння дзіцяці давалася тыповае, найчасцей складанае імя, якое характэрным і досыць ужывальным было яшчэ з язычніцтва (Яраполк, Ізяслаў, Усяслаў, Радзімір, Брачыслаў, Святаполк, Міласлаў, Любамір, Мсціслаў і інш.), а пазней, калі дзіця хрысцілі, яно атрымлівала яшчэ адно імя, запазычанае з царкоўнага календара - святцаў. Напрыклад, называючы сына яшчэ адным імем (Андрэем, Георгіем, Васілём, Паўлам), бацькі народжанага як бы выбіралі заступнікаў для яго з ліку святых. Так, вядомы палітычны і культурны дзеяч Кіеўскай Русі і таленавіты пісьменнік канца 11 - пачатку 12 ст. Уладзімір Манамах, апрача названага і шырока нам вядомага імя, меў яшчэ і царкоўнае візантыйска - грэчаскае Васіль. Гэта імя ў той перыяд, як сведчаць летапісы, ужывалася толькі ў дзяржаўных дакументах, бытавала ў асяроддзі знатных людзей і было на той час семантычна празрыстым, бо ў Візантыі, адкуль яно трапіла да нас, так называлі імператара: Василий - василевс - уладар. Таму ў яго "Павучаннях" можна прачытаць: "Я... названный при крещении Василем, русским именем Владимир, отцом возлюбленным и матерью своею - Мономахами". Аднак у гісторыю ўсходнеславянскай культуры, літаратуры ён увайшоў назаўсёды з язычніцкім імем Уладзімір, якое фактычна было семантычным сінонімама - адпаведнікам да старажытнагрэчаскага Васіль. Абодва імені абавязвалі яго носьбіта кіраваць людзьмі, загадваць імі.

Аднаго з сыноў полацкага князя Барыса звалі Рагвалод - Васіль, які засведчаны ў гісторыі нашай культуры як адзін з аўтараў Барысавых камянёў.

Пра язычніцкае імя Рагвалод склалася наступная думка: у дахрысціанскі перыяд Велес быў галоўным богам насельніцтва Полацкай зямлі. Характэрным элементам яго знешніх упрыгожванняў, сімвалам багацця ў Велеса быў рог. Адсюль, мабыць, і язычніцкае імя вядомага ў літаратуры полацкага князя Рагвалода - уладара рога.

Язычніцкія імёны засведчаны самымі першымі ўсходнеславянскімі летапісамі і другімі помнікамі пісьменнасці. Так, у “Аповесці мінулых гадоў” чытаем: “У лета 984. Пайшоў Уладзімір на радзімічаў. Быў у яго ваявода Воўчы Хвост. І паслаў Уладзімір Воўчага Хваста ўперад сябе, і сустрэў той радзімічаў Воўчы Хвост. Таму і дразняць рускія радзімічаў, кажучы: “Пішчанцы Воўчага Хваста бегаюць”.

Пра ўласнае язычніцкае імя, а пазней і прозвішча Воўк, якое надзвычай частае і ўжывальнае ў беларусаў, цікавыя назіранні прыводзіць Уладзімір Юрэвіч - аўтар пераканальных высноў пра некаторыя беларускія імёны і прозвішчы: “Прозвішчы гэтыя, як і Ваўчок, Воўк, Ваўчонак, вельмі пашыраны на Беларусі. “Але як гэта, каб чалавека, не абражаючы, зваць Ваўком ?” - пытаюцца многія. А вельмі проста. Некалі была такая завядзёнка: каб сын жыў доўга здаровым і моцным, трэба назваць яго ваўком, бо гэтыя звяры ў нас самыя дужыя і вынослівыя. Хадзіла паданне, што калі сын атрымлівае імя, у аснове якога воўк, ён застаецца беражоным. Ледзь не ва ўсіх Еўропы ёсць нават імёны, што паходзяць ад гэтага слова. У балгар гэта Вулка, у сербаў - Вук, у немцаў - Вольф (ды яшчэ з удакладненнямі: Рудольф - чырвоны воўк, Вольфган - воўчы ход). Людзі ў час язычніцтва знарок, каб ашукаць цёмныя сілы, у якія яны верылі, ахоўвалі сваіх дзяцей, даючы ім замест імя ці прозвішча назвы звяроў - Воўк, Леў, Заяц, Барсук, Выдра, Ліс” (гл.: Юрэвіч У. Слова живое, роднае, гаваркое... - Мн., 1992. С. 148).

Некаторыя язычніцкія імёны не трапілі ў пісьмовыя крыніцы. Пра гэта можна толькі здагадацца, бо пісаліся летапісы, хронікі, юрыдычныя дакументы і інш. прыхільнікамі і прапаведнікамі хрысціянства, якія вялі змаганне з язычніцтвам, вытраўляючы з мовы ўсё, што было звязана з дахрысціанскімі традыцыямі. Краязнаўца В. Супрун у сувязі з гэтым лічыць, што беларуская мова як адна са старадаўніх славянскіх моў частова данесла да нашага часу асобныя старадаўнія формы язычніцкіх імёнаў, якія падвергліся пэўным эвалюцыйным зменам у напрамку хрысціянізацыі. У ліку дахрысціанскіх імёнаў, на яго думку, трэба лічыць Ян, Рыгор і інш.

Паводле яго ўсе язычніцкія імёны гучалі коратка: Віт, Дан, Ліб, Оль, Ціх, Бор, Коль, Мін, Рыг, Тур, Юр, Яр, Ян. З пашырэннем хрысціянства многія з іх засталіся ў традыцыйным ужытку, але падвергліся зменам у бок збліжэння з класічна хрысціянскімі варыянтамі: Ціх - ан, Бар - ыс, Дан - іла, Юр - ый, Яра - слаў. Наогул словы мір, слаў сталі распаўсюджанымі дабаўкамі да такіх імёнаў (гл.: Супрун В. За смугою часу.- Мн., 1994. С.56).

У першыя два - тры стагоддзі пасля прыняцця хрысціянства, як сведчаць летапісы, двухіменне - спалучэнне хрысціянскага і язычніцкага імёнаў для абазначэння адной асобы - сустракаецца вельмі часта. У. Івашка прыводзіць наступныя прыклады: “Князь Михайло, зовомый Святополком» (12 ст.); «...

диаг... имя крёстное Яков, а мирьскы Творимир» (1113 г.). У пазнейшыя часы каляндарныя імёны ў агульнаўсходнеславянскім моўным асяроддзі прыстасоўваецца і паступова пачынаюць ужывацца разам з язычніцкімі, набываючы разнастайныя варыянты. у “Іпацьеўскім летапісе” зафіксавана: Вячеслав ізъ Турова, Андрей изъ Володимира, Всеволодка изъ Городка, Вячеслав Ярославович изъ Ключьска, Всеволод Ольгович, Иван Воитишич, Ростислав, Воротислав, Иванка, Давыд, Володарь, Роман, Брячислав, Жирослав Нажирович, Володыша, Всеслав Василькович і г. д. (гл.: Івашка У. А. Аб ролі традыцыі ў працэсе развіцця рускага каляндарнага іменніка. - “Беларуская лінгвістыка”. Вып. 13. Мн., 1978. С.59).

Паводле сведчання даследчыкаў, ва ўсходніх славян (Наўгародчына) у 15 - 16 стст. каляндарныя імёны мелі 89 працэнтаў насельніцтва, а язычніцкія - 11. Здарылася нават так, што пэўная частка дахрысціянскіх язычніцкіх імёнаў трапіла ў святцы ў сувязі з кананізацыяй некалькіх усходнеславянскіх святых. Так, вядома, што хрысціянства было прынята Кіевам па ініцыятыве вялікага князя Уладзіміра, які за гэта атрымаў тытул Святога. Аднак працэс выцяснення язычніцкіх імёнаў каляндарнымі, хрысціянскімі не ва ўсе перыяды быў аднолькавы. Гісторыкі мовы зазначаюць, што царква так і не дамаглася поўнага выціску імёнаў тыпу Яраслаў, Уладзімір. У прыватнасці, на прыкладзе рэпертуару рускіх імёнаў гарадоў Масквы, Пензы і былой тэрыторыі Войска Данскога за 1917 - 1923 гг., 1924 - 1932 гг., 1922 - 1928 гг., выкарыстоўваючы статыстычныя падлікі, даследчыкі ўстанавілі найбольш ужывальную дзесятку мужчынскіх і жаночых імёнаў. Было выяўлена, што, напрыклад, імя Уладзімір ва ўсе перыяды ў названых пунктах і тэрыторыях было самым ужывальным, найчасцей ім пачынаўся дзесятак самых модных і папулярных рускіх імёнаў (гл.: Івашка У. А. Аб ролі традыцыі ў працэсе развіцця рускага каляндарнага іменніка. С. 59 - 60). У гэтым кантэксце варта адзначыць, што імёны Вячаслаў, Мсціслаў, Расціслаў, Святаслаў, як і названыя раней Уладзімір і Яраслаў, былі ўнесены ў царкоўныя праваслаўныя календары. Пералічаныя імёны лічыліся княжацкімі. Раней імі пераважна карысталіся толькі прадстаўнікі знатных дваранскіх радоў, людзі блізкія да царскага двара. Іншыя ўласна славянскія імёны гэтага плана (Багдан, Баляслаў, Браніслаў, Вацлаў, Гарыслаў, Любамір, Мечыслаў, Радамір, Мілан, Радзім, Светазар, Станіслаў, Часлаў і інш.) не выкарыстоўваліся праваслаўнай царквой і не былі ўключаны ў святцы, хоць яны і блізкія гучаннем да вядомых агульных назоўнікаў і зразумелыя семантычна для простых людзей. Сярод жа беларусаў - католікаў некаторыя з такіх імёнаў (Браніслаў, Мечыслаў, Станіслаў і інш.) былі ўжывальныя і папулярныя ва ўсе часы.

Сярод жаночых язычніцкіх імёнаў у беларусаў, што ўжываліся ў розныя перыяды, даследчыкі называюць наступныя: Алена, Бяроза, Бярозка, Барыслава, Браніслава, Вера, Гарыслава, Гардзіслава, Дуброва, Дуброўка, Душачка, Дабранега, Звеніслава, Зорачка, Забава, Купава, Лебедзь, Любава, Людміла, Лада, Мілава, Млада, Няміла, Нялюба, Прадслава, Свабода, Святлана, Чарнава (гл.: Масляніцына І., Багадзяж М. Як імя тваё, беларусачка ? - “Звязда”. 1990. 17 чэрв.).

Ёсць меркаванне, што імя язычніцкага бога Віта было ў вялікай пашане ў славян. Так, прафесар М. Любаўскі адзначаў, што гэта архаічнае імя мела спачатку значэнне «яркае святло» (в и т и — па-санскрыцку «святло»). Ад гэтага імя, як мяркуюць, былі ўтвораны такія частыя і пашыраныя раней на Беларусі імёны, як Вітэня, Вітольда, Вітаўт і інш. У пазнейшы час яны былі выцеснены блізкімі па гучанню хрысціянскімі (грэчаскімі і яўрэйскімі) імёнамі. Як лічыць гісторык Я. Юхо, з імем Віта, відаць, звязаны і назвы ракі Віцьбы, і горада Віцебска, па-старому Витьбеска (гл.: «Імя тваё Белая Русь». — Мн., 1991. С. 92—93.).

Некаторыя з дахрысціянскіх імёнаў, што былі раней надзвычай ужывальнымі, сталі нават словаўтваральнай базай для тапанімічных назваў (Браслаў, Станіслаў — цяпер Івана-Франкоўск; Заслаўе — ад былога ўласнага імя Изяславъ; Мсціслаў, Вроцлаў — горад у Польшчы; Уладзімір (Владимир), Яраслаўль — гарады ў Расіі; Браніслаў — вёска ў Жыткавіцкім раёне і інш.). Паводле паходжання тапонімы тыпу Мсціслаў — гэта былыя прыналежныя прыметнікі, што ўтварыліся ад уласных імёнаў-назоўнікаў пры дапамозе суфікса -j(-jэ; -ja): Мстислав +j +ь —> Мстиславль —> Мстиславл'- Мстислав -> Мсціслаў. Літаральна: Мстиславль — гэта значыць паселішча Мсціслава або Мсціславаў горад.

Тапонімаў, утвораных ад язычніцкіх дахрысціянскіх імёнаў, многа на Гомельшчыне. Так, А. Рогалеў, займаючыся рэканструкцыяй старажытных назваў радзімічаў і дрыгавічоў, устанавіў, што наступныя тапонімы Гомельшчыны ўтвораны ад састаўных язычніцкіх уласных імёнаў: Гадзілавічы — ад уласнага імені Гадзіслаў, Свяцілавічы — ад Светазар, Вышамір — ад уласнага імя Вышамір, Буйнавічы — ад Буімір, Даманавічы — ад Дамамір, Гасталавічы — ад Гасціслаў, Людзяневічы — ад Людзімір, Хацінавічы — ад Хацімір, Вяляцічы — ад Велямі, Мілашавічы — ад Міласлаў і інш. (гл.: Роголев А. От Гомеюка до Гомеля. — Гомель, 1993. С. 53). Гэтыя звесткі, на нашу думку, ускосна сведчаць, што тэрыторыя Палесся і прымыкаючыя да яго тэрыторыя Гомельшчыны даволі рана пачалі асвойвацца ўсходнеславянскімі плямёнамі: названыя паселішчы маглі ўзнікнуць верагодней за ўсё ў дахрысціянскі перыяд, калі імёны Светазар, Вышамір, Гасціслаў і інш. былі ў актыўным ужыванні.

Многія беларусы каталіцкага веравызнання ўвесь час мелі і маюць два імені. Так, класік беларускай літаратуры, пачынальнік крытычнага рэалізму ў нашай літаратуры меў наступнае поўнае прозвішча і імя: Францішак-Бенядзікт Казіміравіч Багушэвіч. Поўнае імя і прозвішча беларускага рэвалюцыянера-дэмакрата і мысліцеля, кіраўніка паўстання у 1863—1864 гг. на Беларусі і ў Літве Канстанці-Вікенцій Сямёнавіч Каліноўскі. У сярэднявечча былі вядомы знатныя беларускія феодалы Мікалай-Крыштоф Радзівіл, гетман Ян-Еранім Хадкевіч.

Двойное імя нярэдка спрыяла дакладнасці ў пошукавай рабоце даследчыкаў. Вось як пра гэта зазначае Генадзь Кісялёў, працуючы ў архівах і падрабязна чытаючы асабістую справу паэта-нашаніўца Альберта Пауловіча ў галоўным архіве Лібава-Роменскай чыгункі: «Першая старонка — «Прыёмны

ліст» — эканомна аб'ядноўвае заяву аб прыняцці на службу і асноўныя анкетныя звесткі. 13 ліпеня 1894 г. дваранін Альберт-Іосіф Францавіч Паўловіч афармляецца на чыгунку канторшчыкам галоўнай бухгалтэрыі. Гэта першая ягоная служба, яму усяго 18 гадоў, каталік (пра гэта сведчыць і набор імёнаў), скончыў Менскае гарадское чатырохкласнае вучылішча. Вялікая, не тое што ў нашы часы, сям'я: бацька, маці, тры сястры, два браты» (гл.: Кісялёў Г. Постац. — «Спадчына». 1992. № 6. С. 93).

Такім чынам, цяпер у нашай мове ўжываецца абмежаваная колькасць уласна славянскіх імёнаў. У выніку розных гістарычных абставін на Беларусі атрымалі пашырэнне і ўзаемадзеянне дзве сістэмы ўласных імёнаў: вйизантыйска-грэчаская і рымска-каталіцкая.

У перыяд пашырэння хрысціянства на ўсходнеславянскіх землях (X-XII стст.) асобныя візантыйска-грэчаскія і рымска-каталіцкія імёны, выцесніўшы язычніцкія адпаведнікі, замацаваліся нават як назвы хрысціянскіх святаў: Ляксей, Ізбор, Юрый (Юр'е), Мікола, Барыс, Пятро, Ілля, Іван (Ян), Ганна, Аудока (Еўдакія), Макарый і інш. Так, свята Іллі адзначаецца 20 ліпеня (2 жніўня). У народнай міфалогіі Ілля атаясамліваўся з язычніцкім Перуном, які ездзіў у залатой калясніцы па небе і грымеў калёсамі. Звычайна у гэту пару былі моцныя навальніцы. Як тлумачаць даследчыкі, напэўна, на Русі да прыняцця хрысціянства наладжвалася святкаванне ў гонар хрысціянскага прарока Іллі. Святых Пятро і Ілля настолькі моцна ўпляліся ў народны каляндар, што малапісьменныя і непісьменныя сяляне адносна святаў вызначалі час і тэрміны пэўных работ: ад Пятра да Іллі — час касьбы і пачатак жніва. На думку лінгвістаў, з цягам часу адзінакаваць панняцця (назваць канкрэтную асобу. — В. Ш.) у такіх імёнах, як Пятро, Варвара, Барыс, Юрый, Ілля і інш., страчвалася. Успрыманне такіх імёнаў рабілася суадносным з пэўнай парой года ці якасцю носьбіта, гэта значыць, што такія ўласныя імёны набывалі якасна выражаны характар агульнага назоўніка і выконвалі абагульняльную функцыю. Дакладней кажучы, ўласнае кананічнае імя набывала канкрэтнае значэнне, найчасцей называючы пэўную пару года. Параўнайце: «Па Міколе не сей аўса ніколі», «На Барыса за ніву бярыся», «Да Іллі хоць адным зубам зямлю парні», «Як на Грамніцы нап'ецца вол вадзіцы, дык на Юр'я наесца вол травіцы», «Чакай Пятра — сыру з'ясі».

У працах шматлікіх даследчыкаў (этнографаў, лінгвістаў, гісторыкаў) прасочана, што ў беларусаў здаўна адносіліся з вялікай адказнасцю да выбару імені нованароджанага, бо ў народнай свядомасці з імем звязвалі далейшы лёс чалавека, яго шчасце, здароўе ці, наадварот, — няшчасце, хваробы. Як сведчаць этнаграфічныя матэрыялы, на Беларусі шырокае распаўсюджанне мела ўяўленне, што калі даць дзіцяці імя вядомых паблізу людзей з дрэннымі якасцямі характару — п'яніц, гультаёў, то дзіця прыеме гэтыя ж рысы характару. У асобных сем'ях імя хлопчыка перадавалася з пакалення ў пакаленне. Нованароджаным не давалі, як правіла, імёнаў памерлых дзяцей, баючыся, што іх можа напаткаць той жа лёс. Паступова ўзніклі спецыяльныя звычаі і абрады імянарачэння дзіцяці з мэтай увесіць у зман злыя сілы, каб яны не маглі пашкодзіць немаўляці. Адказы бацькоў на пытанні дзяцей, адкуль у іх



з'явіўся брат (сястра), — «бусел прынёс», «у капусце знайшлі, — найчасцей былі выкліканы жаданнем паказаць, што гэта дзіця не іх, знойдзенае. З гэтай жа мэтай дзіця да хрышчэння называлі ў беларусаў «ля-лечкай», «багданькай» (гл.: «Сям'я і сямейны быт беларусаў». — Мн., 1990. С. 196).

Найчасцей манапольнае права на іменаванне нованароджанага мела раней царква. У царкве, касцёле звычайна без бацькоў, поп, ксёндз выбіралі імя з улікам датаў царкоўнага календара. Дарэчы тут успомніць сюжэт паэмы Францішка Багушэвіча «Кепска будзе», дзе адзін з персанажаў атрымаў уласнае імя Аліндарка — скажонае ад каляндар. У бацькоў думку пра імя народжанага сына не спыталі. У лепшым выпадку ў царкве, касцёле маглі пайсці насустрач бацькам і прапанаваць для выбару некалькі імёнаў, адабраных ужо свяшчэннікам у царкоунай кнізе, улічваючы бліжэйшыя па часе даты ў царкоуным календары.

Людзі сталых гадоў, як правіла, свае ўласнае імя звязваюць з пэўнай рэлігійнай датай, успамінаючы, што нарадзіўся ён (яна) напярэдадні Івана Купалы або Іллі або Варвараў і г.д., а таму імя ён (яна) атрымаў Іван або Ілля або Варвара. Прыгадаем, што сапраўднае імя і прозвішча народнага паэта Беларусі Янкі Купалы — Іван Дамінікавіч Луцэвіч. Імя Іван (Ян, Янка) яму было дадзена таму, што з'явіўся на свет будучы класік напярэдадні язычніцка-рэлігійнага свята Івана Купалы (25.06.1882 г. ці 07.07.1882 г.). Адсюль і псеўданім паэта Янка Купала, Купальскі Я.

Выбар такога псеўданіма-прозвішча для маладога таленавітага паэта з'яўляецца глыбока прадуманым і невыпадковым. Язычніцка-хрысціянскае Купалле (ноч з 23 на 24 чэрвеня) — старажытнае земляробчае свята было раней у многіх народаў, асабліва ў беларусаў, сімвалам найбольшага росквіту жыватворных сіл зямлі, яно прыпадала на самы пік летняга сонцастаяння. Купальская ноч лічылася часам цудаў. Паводле ўяўлення старажытных людзей, у тую ноч нават звяры і птушкі набывалі здольнасць гаварыць чалавечай мовай, а вада ў рацэ і возеры свяцілася своеасаблівым святлом.

З прыняццем хрысціянства рэлігійныя дзеячы, імкнучыся выкарыстаць Купалле як язычніцкі звычай, прыстасавалі яго да хрысціянскага свята Іаана Прадцечы (Хрысціцеля). Змяшэнне язычніцкіх і хрысціянскіх традыцый адбілася на назве свята — Іван (Янка, Ян) Купала, Купальскі Ян або Іван. Да нашых дзён у народзе трывала захоўваюцца язычніцкія асаблівасці, звязаныя з шанаваннем Купалы, купальскімі агнямі, ігрышчамі ў самую кароткую летнюю ноч. Гэта знайшло адлюстраванне ў песнях. Напрыклад: «Сягонне — Купале, заўтра — Ян». У беларусаў з часоў язычніцтва існуе самабытны і непаўторны цыкл купальскіх легендаў. Самым вядомым з'яўляецца паданне пра купальскую папараць-кветку, якую людзі нібыта могуць адшукаць толькі на купальскую ноч. Гэта легенда-павер'е ўвасобіла спрадвечную мару чалавека пра шчаслівы лёс, асабліва для тых, хто адшукае папараць-кветку, калі яна расцвіце ў самую кароткую летнюю ноч.

Алег Лойка ад імя песняра так па-філасофску разважае пра неабходнасць імя і прозвішча Янкі Купалы: «Я не буду сцвярджаць, быццам у кожным сягонняшнім мужыку жыве прага папараць-кветкі. Крыўды, прыгнёт спакон

вякоў забівалі мужычую мару, стоптвалі ў яго душы папапараць-кветку, і мару гэтую трэба у мужыку сягоння будзіць, каб папараць-кветка расцвіла ў душы беларускага мужыка, акрыяла ў ёй... І калі ён, Купала, прыйдзе да мужыка як пясняр ягоны, паэт ягоны, мужык спазнае, спасцігне Купале, як сябе... Мужык забыўся, хто ён, і яго трэба адрадіць: ён, Ясь Луцэвіч, узнясе яго да высокага Купалля, да таго, што гэты мужык сам калісьці стварыў, сам жа страціў (ой, цісам?!) Мне трэба быць Купалам, таму я і Янук Купала; мне трэба знайсці купальскую кветку шчасця, я той, каму шукаць яе — для сябе, для мужыка» (гл.: Лойка А. Як агонь, як вада - Мн., 1984.С. 21).

Некаторыя мужчынскія імёны ў беларускай мове маюць жаночыя варыянты, прычым такі спосаб утварэння жаночых імёнаў ад аднакаранёвых мужчынскіх для беларускай мовы з'яўляецца больш тыповым і прадуктыўным, чым для рускай: Пятро — Пятруня, Васіль — Васіліна, Алесь — Алеся, Антон (Антоні) — Антаніна, Лявон — Леваніна, Міхал — Міхаліна, Мар'ян — Мар'яна, Сцяпан — Сцепаніна, Еўдакім — Еўдакія, Стэфан — Стэфанія, Стась — Стася, Аляксандр — Аляксандра, Усцін — Усціна, Ян — Яніна, Фёдар — Фядора, Юз'ік — Юзя, Банадысь — Банадыся, Тодар — Тадора, Браніслаў — Браніслава, Віктар — Віктарына, Казімір — Казіміра, Дамен — Домна, Канстанцін — Канстанцыя, Хвядос — Хвядоса, Уладзімір — Уладзя, Серафім — Серафіма, Лука — Лукер'я, Павел — Паўліна, Яўхім — Яўхім'я, Яўген — Яўгенія (Аўгіння), Юстын — Юстына, Юлій — Юлія, Юльян — Юльяна (Вульяна) і інш.

Хрысціянскія імёны атрымалі ўжыванне ва ўсім свеце. Напрыклад, імя Іван пашырана ў Расіі, на Беларусі і Украіне, у розных варыянтах сустракаецца ў іншых Краінах свету: Ян — у Польшчы, Чэхіі, Славакіі, Хуан — у Іспаніі, Іаган — у Германіі, Аўстрыі, Джон — у Англіі, Канадзе, ЗША, Аўстраліі, Джавані — у Італіі, Вано — у Грузіі і г.д. Імя Міхась, якое прыйшло да нас з прыняццем хрысціянства са старажытнайўрэйскай мовы (праз пасрэдніцтва Візантыі), ёсць у французай — Мішэль, у італьянцай — Мікеле, у іспанцай — Мігель, у партугальцай — Мігел, у немцай — Міхель, у англічан — Майкл. Папулярнае ва ўсходніх славянаў Імя Павел (вытокі яго знаходзяць у мове старажытных рымлянаў, дзе яно мела прыкладнае значэнне «малы», «невялікі») па-свойму каларытна і натуральна гучыць у французай — Поль, у італьянцай — Паоло, у іспанцай — Пабло, у партугальцай — Паўлу, у немцай — Пауль, у англічанаў — Пол.

У мінулым у айчынным і замежным друку імя беларускага энцыклапедыста, першадрукара і асветніка Скарыны ужывалася ў формах і варыянтах Францыск, Францішак, Георгій і Юрый. Замежныя аўтары літоўскай арыентацыі, апрача таго, ужывалі яшчэ і формы Франціш, Пранціш і Пранцісь. А. Жураўскі наступным чынам тлумачыць названыя варыянты імені першадрукара. Самай ужывальнай формай з'яўлялася Францыск. У першыя дзесяцігоддзі нашага стагоддзя беларускімі даследчыкамі форма Францыск была успрынята як русізм і замест яе пачынаюць ужываць Францішак. У пасляваенны час у літгатуре для Скарыны пачалі ужываць імя Георгій і яго этымалагічны варыянт Юрый. З 60-х гадоў гэтыя варыянты сталі выходзіць з

ужытку, аднак да самага апошняга часу канкурэнтнымі выступалі формы Францыск і Францішак (гл.: Жураўсю А. Імя Скарыны у навуковай літаратуры і гістарычных крыніцах.— «Скарынаўскія чытанні». Тэзісы дакладаў і паведамленняў.— Гомель, 1990. С. 17).

У наступных публікацыях, зноў вяртаючыся да палемікі, што вялася на старонках газет і часопісаў адносна ўжывання нашым першадрукаром імёнаў Францішак-Францыск-Георгій-Юрый, А. Жураўскі адзначаў «Цяпер, калі дзякуючы намаганням выдавецтва «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя» Імя Петруся Броўкі выдадзены факсімільна тры тамы кніг беларускага першадрукара Францыска Скарыны, чытачы легка могуць заўважыць, што на ўсіх тытульных лістах, у загаловках прадмоў і пасляслоўях першадрукар падаваў сваё імя у варыянце Францыск. А колькі ж друкарскай плошчы патрацілі дагэтуль многія беларускія газеты, каб пераканаць сваіх чытачоў, што для імя Скарыны трэба ўжываць толькі польскую форму Францішак» (гл.: «Звязда», 1991, 26 ліп.). Да сказанага можна толькі дадаць, што ў згаданым выпадку не трэба кагэгарычна сцвярджаць, што Францішак – гэта толькі польскае імя. Такое імя мелі і маюць многія беларусы – католікі. Успомнім хаця б нашага шчырага беларуса Францішка Багушэвіча. Такіх прыкладаў з іншымі імёнамі таксама дастаткова. Так, імем Іван карыстаюцца рускія, беларусы, украінцы, балгары, малдаване і інш. Беларусы, напрыклад, ва ўсе часы абыходзяцца варыянтамі імёнаў Янка, Ян, Іван, Пятро, Пятрусь. Гэтымі ж імёнамі карыстаюцца і палякі.

З XIX ст. некаторыя дзеячы праваслаўя лічылі, што Скарына з Полацка не мог з дзяцінства насіць каталіцкае імя Францішак, а спярша быў Георгіем, і замяніў ён нібыта гэта імя таму, што асоба з імем не магла навучацца ў Кракаўскім універсітэце, што знаходзіўся пад апекаю рымскай курыі. Даследчык М. Зіма, падрабязна вывучыўшы шматлікія даследаванні пра Скарыну, прыйшоў да высновы, што імя Францыск, якім усходнеславянскі першадрукар і асветнік карыстаўся ўсё жыццё, хутчэй за ўсё было дадзена яму на радзіме з дня яго з'яўлення на свет. Гэты даследчык са спасылкай на працы С. Александровіча даказаў, што ў часы Скарыны імя Георгій для наймення вернікаў ужывалася абедзвюма цэрквамі, і для пераканання прыводзіць імёны дзевяці навучэнцаў Кракаўскага універсітэта, ураджэнцаў Вялікага княства Літоўскага, што навучаліся разам са Скарынай у 1504 годзе, сярод іх адзін з навучэнцаў Георгій. Гэта: Якаў, сын Мацея, Марцін, сын Андрэя з Коўна; Міхал, сын Пятра з Вільні; князь Павел, сын князя Аляксандра з Гродзеншчыны; Вінцусь, сын Вінцуса, які прыехаў са Слуцка; Георгій, сын Якуба з Ваўкавыска; Мікалай, сын Андрэя з Ашмян; Іван, сын Георгія Грабаты з Пяшчаны і Францыск, сын Лукі з Полацка. Ва ўсіх сваіх выданнях Скарына паслядоўна называў сябе толькі Францыскам (гл.: Зіма М. Францыск Скарына і яго імя— «Беларуская лінгвістыка». Вып. 38. Мн., 1990. С. 15—16).

У часы сталінізму нярэдка ўспрымалася ў штыкі ўсё, што ўваходзіла ў супярэчлівасць з існуючымі і ўсталяванымі ідэалагічнымі догмамі і ўстаноўкамі. Так здарылася з імёнамі Скарыны. Пра гэта ўспамінае Л. Салавей: «Пра беларускага першадрукара даведлася у 5-м ці 6-м класе з твораў М.

Клімковіча («Георгій Скарына»)... Здаецца, у вучылішчы выкладчыца тлумачыла, чаму «Георгій» — добра, правільна, а «Францішак» — блага. У нас, на Мядзельшчыне, католікі і праваслаўныя жылі мірна (у мой час), імя Францішак было звычайнае, досыць пашыранае, «праваслаўны» пафас быў мне незразумелы... Сумны факт — кніжка С. Майхровіча «Георгій Скарына» (1966г.). Нябожчык, відаць, заставаўся на пазіцыях вульгарызатараў 50-х гадоў, не чытаў ці не ўспрымаў усё тое новае, што друкавалася ў той час ці рыхтавалася да друку, было разліта ў паветры» (гл.: «Скарыніч». Вып. 1. Мн., 1991. С. 68).

Дарэчы тут адзначыць, што беларусы-католікі ўнеслі значны ўклад у станаўленне і адраджэнне беларускай мовы, станаўленне беларускай дзяржаўнасці. Юрась Залозка, палемізуючы ў «ЛіМе» (1992, 4 снеж.) з Яўгенам Шунейкам, прыводзіць пераканальныя прыклады аб тым, што «рухавікамі», ідэолагамі і практыкамі адраджэнскага руху на Беларусі у XIX — пачатку XX ст. былі ў асноўным беларусы каталіцкага веравызнання. Гэта Паўлюк Багрым, Ян Чачот, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, Уладзіслаў Сыракомля, Кастусь Каліноўскі, Адам Гурыновіч, Францішак Багушэвіч, Карусь Каганец, Ядвігін Ш., Цётка, Янка Купала, Алесь Гарун... Католікамі былі таксама браты Луцкевічы, Вацлаў Ластоўскі, Фердынанд Рушчыц, Язэп Драздовіч, Пётра Сергіевіч... Многія з іх злажылі свае галовы, адстойваючы ідэі беларускага адраджэння, нашай мовы, культуры, дзяржаўнасці.

## ВЫНІКІ ЎЗАЕМАДЗЕЯННЯ І ЎЗАЕМАЎПЛЫВУ ВА ЎЛАСНЫХ ІМЁНАХ

Нават цяпер сярод імёнаў можна выразна прасачыць узаемадзеянне візантыйска-грэчаскіх і рымска-каталіцкіх (цяпер ужо нанат без уплыву царквы і рэлігійнай прыналежнасці насельніцтва): Васіль-Базыль, Іван-Ян, Варвара-Барбара, Фёдар-Тодар, Іосіф-Юзэф, Сцяпан-Стэфан, Алена-Гелена і г.д. Так, на Зэльвеншчыне гістарычна склаліся дзве сістэмы імёнаў. Праваслаўныя прытрымліваліся візантыйска-грэчаскага імёнаслоўя, католікі насілі рымска-каталіцкія імёны і давалі іх сваім дзецям: Адольф (Адоляк), Людвіг, Рамуальд (Ромак), Франц (Франак), Юзэфа (Юзя), Ванда, Зыгмунд (Зыгмусь). У асяроддзі католікаў пераважае ўжыванне мелі лацінізаваныя формы старажытных імёнаў: Базыль, Ян (Янак), Томаш (Томак). (У праваслаўных адпаведна — Васіль, Іван, Фама.— В. Ш.). Праўда, некаторыя лацінізаваныя формы католікі свядома не выкарыстоўвалі: не сустранеш сярод іх Герасіма, Лукаша, Якуба, гэтыя імёны сталі набыткам праваслаўных. Па традыцыі згаданыя сістэмы імёнаслоўя суіснуюць на Зэльвеншчыне і цяпер (гл.: Сцяцко П. У. Уласныя асабовыя імёны, іх варыянты і ўжыванне ў народнай мове.— «3 жыцця роднага слова».— Мн., 1968. С. 263).

Гэтая ж з'ява выяўляецца і на Глушчыне, у пасёлку Янкі Купалы, пра што пісаў Ф. Янкоўскі ў зборніку “3 нялёгкіх дарог”: «Было на пасёлку

васемнаццаць хат, пры іх — двароў. А сёння, калі пішу гэту старонку, у пасёлку Янкі Купалы хат, двароў пад восемдзесят.

І пра чатырох з вёскі і з пасёлка: Тодар, Хведар, Фёдар і Феадор. Не раз успамінаў і ўспамінаю чатырох. Ва ўсіх чатырох — адно тое самае імя... Гэта — задумаўся і дачытаўся з кніжак пасля, праз гады, — з нашай гісторыі. Як і Базыль — Васіль. Як і Ян-Янка-Янук-Янак-Івась. Як і Міхась-Міхаль-Міхал. Як і Амброж і Амбрось. Пятро-Пятрусь-Пятрук-Пятрок...».

Саперніцтва і барацьба рэлігійных ідэалогій — каталіцкай, праваслаўнай і язычніцкай — на землях сучаснай Беларусі выяўляецца з самых першых крокаў пашырэння хрысціянства на землях усходніх славян<sup>1</sup>. Гэта выразна прасочваецца на прыкладах радаслоўнай эвалюцыі князёў Вялікага княства Літоўскага. Так, Альгерд, трэці сын Гедыміна, нарадзіўся дзесьці на пачатку XIV ст. Як сведчаць летапісы, «ён не столькі сілаю, колькі ўмельствам ваяваў». Пад яго кіраўніцтвам былі значна пашыраны межы старажытнай Літоўска-Беларускай дзяржавы. У князя Альгерда было 12 сыноў і 9 дачок. Ад першай жонкі, Марыі віцебскай: Андрэй, Дзмітрый, Канстанцін, Уладзімер, Фёдар і тры дачкі; ад другой, Ульяны цвярскай: Ягайла Уладзіслаў, Скіргайла Іван, Карыбут Дзмітрый, Лінгвен (Лугвеній) Сямён, Карыгайла (Казімер), Вігунт Аляксандр, Свідрыгайла Баляслаў і пяць дачок. Сыны Альгерда ад першай жонкі нарадзіліся і выхоўваліся на Беларусі, таму дзеці адразу былі хрышчаны у адпаведнасці з праваслаўным абрадам і атрымалі славянскія імёны. Сыны ж ад Ульяны нарадзіліся тады, калі Альгерд ужо быў вялікім князем у Вільні, таму дзеці спачатку атрымалі літоўскія язычніцкія імёны. Пазней жа пры хрышчэнні па каталіцкім або праваслаўным абрадзе яны адпаведна набылі імёны (гл.: Чамярыцкі В. Летапіс Вялікіх князёў Літоўскіх. — «Спадчына». 1991. № 1. С. 83).

Вядомы беларускі даследчык летапісаў, этнограф і фалькларыст М. Улашчык, успамінаючы сваю родную вёску Віцькаўшчыну, што недалёка ад Мінска, і суседнія пасяленні дарэвалюцыйнай пары, зазначаў, што дыферэнцыяцыя ў выбары імёнаў выразна праяўлялася сярод беларусаў у залежнасці ад веравызнання, а таксама ў выніку ўплыву польскай і рускай моў праз школу і афіцыйныя органы кіравання: «Калі Іосіфа ў Грычыне звалі Язэпам, дык перасяленец з Цырына (з-пад Наваградка. — В. Ш.) быў Юзаф. Жыхары Грычына, заходзячы ў хату, казалі «дзень добры» або «добры дзень». Цырынец мог прывітацца гэтаксама, але нярэдка казаў «ня бэндзе пахвалёны Езус Хрыстус», вымаўляючы «ня» замест польскага «нех». Уменне хоць неяк гаварыць па-польску віцькаўцы ставілі вельмі высока, бо яно у нейкай ступені далучала чалавека да шляхецтва. Але ва ўмовах палітыкі русіфікацыі, адсутнасці беларускай школы ў Віцькаўшчыне з часам усё большую ўвагу набывала руская мова. Яна пачала лічыцца сведчаннем культурнага ўзроўню чалавека. Ці не найперш гэта выяўлялася зноў-такі ў імёнах: Міхась ператварыўся ў Мішу, Адэля — у Дуню і гэтак далей» гл. Улашчык М. Была такая вёска... — Мн., 1989. С. 21).

У сувязі з гэтым можна зазначыць, што бацька класіка нашай літаратуры Максіма Багдановіча — Адам Ягоравіч Багдановіч, які ўвайшоў у гісторыю

беларускай культуры як фалькларыст, этнограф і мовазнавец, да шаснаццаці гадоў меў імя Адольф. Новае, звыклае нам імя Адам яму далі пазней, калі трэба было атрымаць метрыку, без якой малады хлопец не мог паступіць у Нясвіжскую настаўніцкую семінарыю, куды прымалі ў той час толькі асоб праваслаўнага веравызнання, а Адольфа Багдановіча, як вядома, хрысцілі ў касцёле. Бацькі прыклалі шмат намаганняў, каб атрымаць дакумент, які даваў Адольфу права на паступленне ў семінарыю. Прыйшлося нават замяніць імя Адольф на Адам. Праз гады ва ўспамінах Адам Ягоравіч пісаў: «... я быў перайменаваны з Адольфа ў Адама. Гэта была кансісторская выдумка ў інтарэсах праваслаўя і абрусення... Так вось, пасля шаснаццаці гадоў я меў два імя, цэлых тры імя па бацьку (Юр'евіч, Георгіевіч, Ягоравіч)...»

Нават такі выдатны беларускі гісторык, як Усевалад Ігнатоўскі, як заўважана сучаснымі даследчыкамі, не пазбег заганнай практыкі, калі з тагачасных класавых пазіцый даказваў, ігнаруючы факты мінулага Беларусі, што «імя Вікенцій не беларускае, а польскае (а сапраўды — каталіцкае)», і вырашыў пасмяротна перайменаваць нацыянальнага героя Беларусі Вікенція Канстанціна Каліноўскага толькі ў Канстанціна, каб не быў палякам (уявіце сабе: размова ідзе пра яго «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі». — В. III.). А У. М. Ігнатоўскі ў той час вёў непрымірную барацьбу з палякамі (20—30-я гады гэтага стагоддзя). Таму ўпершыню ў гістарычнай літаратуры з'явілася новая форма найменавання Каліноўскага — Кастусь Каліноўскі (Кастусь — правадыр сялянскага паўстання), пра якую сам Вікенцій Каліноўскі так ніколі і не даведаўся, бо загінуў на шыбеніцы ў 1864 г.

Ва ўсіх сваіх асабістых дакументах Каліноўскі, як прасочана А. Грыцкевічам, падпісваўся заўсёды «Вікенцій Каліноўскі», бо калі ў католікаў два імені, то заўсёды галоўнае і ўжывальнае першае. І ў тагачасных афіцыйных дакументах, і Пецябургскага універсітэта, і губернскай дваранскай зборкі, і ў прыгаворы да пакарання смерцю ўжывалася толькі імя Вікенцій. Пра гэта прыходзіцца гаварыць, зазначае А. Грыцкевіч, бо легенда пра імя Кастусь, якую ўвёў ва ужытак У. М. Ігнатоўскі, пашыраецца і дагэтуль. Яна вельмі нагадвае гісторыю з «палепшаным» Іменем Францішка Скарыны, якога трэба было абавязкова ў 40-х гадах зрабіць праваслаўным беларусам, г. зн. Георгіем. Усе гэтыя пасмяротныя перайменаванні з'яўляюцца далёкімі вынікамі русіфікатарскай палітыкі царскіх улад на Беларусі (гл.: Грыцкевіч А. Прадмова да кн.: У. М. Ігнатоўскі. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі—Мн., 1992. С. 16—17).

Па-свойму тлумачыць перыпетыі з ужываннем імёнаў Каліноўскага даследчык старажытнай беларускай літаратуры Генадзь Кісялёў, які, непасрэдна працуючы ў архівах Вільні і другіх гарадоў, мае на гэты конт свой адметны пункт гледжання. «Сапраўды, як прынята ў католікаў, Каліноўскі меў два імені — Вінцэнт (Вікенцій) і Канстанцін. Ва універсітэт яго запісалі паводле прадстаўленай метрыкі. Адпаведна з гэтым бедны, не-забяспечаны студэнт Каліноўскі ў шматлікіх прашэннях рэктару пра дапамогу называў сябе Вікенціем. Дыплом яму выпісалі на імя Вікенція-Канстанціна. Так, згодна з дыпламам, ён і называў сябе ў прашэнні аб працаўладкаванні, адрасаваным

віленскаму генерал-губернатару. Тое ж і ў следчай справе». Усё гэта праўда. Але ў таварыскіх колах, як прасочана Г. Кісялёвым, у асяроддзі паплечнікаў па барацьбе ён быў вядомы выключна як Канстанцін або Кастусь. Такім чынам, ён выявіў дыферэнцыяванае ужыванне імёнаў — адно для зносін з уладамі, другое для таварышаў па змаганні, па справе адраджэння бацькаўшчыны. «Дык што, — прадаўжае далей Г. Кісялёў, — мы выберам — версію бытавых паперак або высокае імя, пад якім ён быў вядомы ў самай каштоўнай для гісторыі якасці? Будзённае або вечнае? Такого героя «Вікенція Каліноўскага» гісторыя (за выключэннем, можа, афіцыйнага прысуду) проста не ведае. Таму няма ніякіх падстаў змяніць яго імя, якое замацавалася ў традыцыях беларускага народа» (гл.: Кісялёў Г. Каліноўскі знаёмы і незнаёмы. — «Полымя». 1993. № 6. С. 218—219).

На вялікі жаль, мы цяпер перажываем перыяд нацыянальнага нігілізму, які вельмі выразна праявіўся ў адносінах да традыцый роднай мовы. З ужытку выштурхоўваюцца спецыфічныя беларускія імёны: Алесь замяняецца Аляксандрам, Паўлюк — Паўлам, Пашам, Базыль — Васілём, Юрась — Юрыем, Міхась — Міхаілам, Мішам, Кастусь — Канстанцінам, Косцем, Юзік — Іосіфам і г. д. Гэтай негатыўнай з'яве ў наш час нярэдка садзейнічае і тое, што нават нарматыўныя даведнікі кваліфікуюць некаторыя спецыфічныя беларускія імёны як гутарковыя, размоўныя, арыентуючы нас на чужы іменаслоў. Пра такі адмоўны падыход да некаторых беларускіх імёнаў пісьменнік Ян Скрыган зазначаў: «Як толькі паявіўся «Слоўнік асабовых уласных імён» Міхаіла Судніка, у якім не толькі Янкі, а ўсе Петрусі, Міхасі, Кастусі, Юрасі, Алесі абвешчаны іменамі гутарковымі і размоўнымі, юрыдычна неправамоцнымі, — памятаю, як пісьменнікі абураліся такою неспадзяванкаю. Дык што, — значыцца, наша літаратура яшчэ падлеткавая? Нясталая? Нават імёны нашы толькі бытавыя? Юрыдычна закасаваныя? Абураўся і я, скажу праўду. Вельмі непрывычна было стыкнуцца з такою навіною» (Скрыган Я. Некалькі хвілін чужога жыцця).

У эсэ «Незалежнасць — гэта...» Уладзімір Арлоў з горкай іроніяй пісаў наступнае: «Незалежнасць — гэта калі твой бацька пойдзе ў загс, каб атрымаць дакумент, што ты сапраўды нарадзіўся і што цябе назвалі ў гонар дзеда Рыгорам, і кабета, якая сядзіць там, спакойна выпіша яму гэты дакумент, а не выцягне са стала «Справочник личных имен народов СССР» і не будзе, размахваючы ім, істэрычна тлумачыць твайму бацьку, што ён можа без праблем назваць сына Файзулой ці нават Мамаем, а вось Рыгорам — не можа, бо такога імя проста не існуе ў прыродзе (а существует нормальное человеческое имя Григорий)».

Сучасныя беларускія імёны — гэта змененыя, трансфармаваныя паводле законаў беларускай фанетыкі і марфалогіі ў асноўным грэчаскія і рымска-каталіцкія імёны. Напрыклад, звыклае беларускае імя Ульяна паходзіць ад рымскага Юліана, Таццяна ад Таціана, Ахрэм ← ад грэчаскага Ефраім, Астап ← ад Еўстафіос. Папулярнае ў многіх славянскіх і неславянскіх народаў імя Пятро (запазычанае ў старажытных грэкаў) у мове беларусаў набыло некалькі варыянтаў: Пятрусь, Петра, Пётр, Пятрук, Пятрок, вядомы і яго жаночы

адпаведнік Пятруня. Адзін з персанажаў апавядання Ф. Янкоўскага «Цёзка» расказваў: «Мяне дома ўсе, і сваякі мае ўсе, завуць Язэп, а ксёндз і пан звалі Юзаф. А царскі пісар (значыць, вайсковы пісар рускай царскай арміі) запісаў, і звалі мяне Восіп альбо Осіп — хто як...» (Янкоўскі Ф. Абрэзкі).

Такім чынам, у сучасных беларускіх імёнах, што трапілі да нас з іншых моу, лінгвісты адзначаюць наступныя тыповыя фанетычныя і марфалагічныя змены — у галіне фанетыкі гэта:

спрашчэнне груп галосных *ие, іоа, іа, ео*: Іеронім — Еранім, Іоанн — Іван, Іаков — Якаў, Даниил — Даніла, Феодора — Фядора;

спрашчэнне груп зычных у сярэдзіне або ў канцы слоў-імёнаў: Лаврентий — Лаўрэн, Григорий — Грыгор — Рыгор;

замена гука *ф* гукамі *п, х, хв, т*: Филимон — Халімон, Трофим — Трахім, Афанасий — Апанас — Панас, Феодор — Хведар і інш.;

замена гука *н* гукам *м*: Николай — Мікалай, Никодим — Мікадзім;

з'яўленне ўстаўнога *в* у трупі галосных: Родион — Радзівон;

з'яўленне прыстаўных галосных і зычных на пачатку імёнаў: Ксения — Оксения — Аксёня — Аксіня; Анна — Ганна, Дарья — Адар'я — Адарка;

адпадзенне пачатковага ненаціскавага галоснага: Исидор — Сідар, Агафия — Гафія — Гапа; Екатерина — Кацярына — Каця; Исаакий — Ісак — Сак і інш.

У галіне марфалогіі гэта:

адпадзенне канцавых складоў у словах-імёнах: Дионисий — Дзяніс, Игнатий — Ігнат — Гнат, Василий — Васіль, Виталий — Віталь, Аркадий — Аркадзь;

адпадзенне канцавага *ія* пасля мяккіх зычных: Захария — Захар, Малахия — Малах;

адпадзенне складоў у канцы і сярэдзіне імёнаў са складанай структурай складоў: Пантелеймон — Панцэлей, Дементиян — Дземянцей — Дамен;

дабаўленне галоснага *о* ці *а* да імёнаў, якія заканчваліся на зычны: Гавриил → Гаўрыла, Кирилл → Кірыла, Марк → Марка і інш.

Гэтыя і іншыя фанетычныя і марфалагічныя працэсы ва ўласных імёнах характэрны як для старажытнай, так і для сучаснай беларускай літаратурнай і народна-дыялектнай моваў.

Ірына Масляніцына і Мікола Багадзяж на прыкладах сучасных жаночых беларускіх імёнаў прасачылі, як некаторыя скіфскія, грэчаскія, рымскія, скандынаўскія імёны, запазычаныя ўсходнімі славянамі, сталі праз стагоддзі ўласна беларускімі або беларускімі варыянтамі хрысціянскіх імёнаў. У ліку такіх яны называюць: Алёся, Агнія, Апраксіння, Алаіза, Анэля, Вераніка, Вольга, Гражына, Галіна, Ганна, Зофія, Купаліна, Кацярына, Люба, Лізавета, Марыля, Мальвіна, Малуша, Магрэта, Надзея, Настасся, Рагнеда, Раксана, Рыма, Сняжана, Тэкля, Юзафіна, Яугенія, Яна, Яглея і інш. Прычым уважлівы чытач зверне ўвагу, што некаторыя з пералічаных вышэй імёнаў у асобных даведніках кваліфікуюцца як уласна грэчаскія, або рымскія, або скандынаўскія і г. д. Аднак крапатлівае вывучэнне старажытных славянскіх і старажытных беларускіх тэкстаў дало падставу названым вышэй даследчыкам сцвярджаць,



што ў радзе выпадкаў выяўляецца аманімія — выпадковае супадзенне ў гучанні ўласна беларускага і запазычанага імені. Такое супадзенне засведчана, напрыклад, у імёнах Вераніка (ад назвы зёлкі вераніка — крынічнік). Гучыць аднолькава з італьянскім Вераніка (ад Верона). Мальвіна (ад назвы кветкі мальвы). Гучыць аднолькава са ста-ражытнагерманскім Мальвінэ — тая, што змагаецца. Імя Галіна ў слоўніках тлумачыцца па-рознаму. Адны бачаць яго паходжанне ў лацінскім «курыца», іншыя — у грэчаскім — «бязветра», «ціш». Але, як устаноўлена, Галінамі жанчын не называлі ні ў Грэцыі, ні ў Рыме. Не сустракаецца гэта імя і ў краінах Заходняй Еўропы. А на тэрыторыі Беларусі яно вельмі распаўсюджанае вось ужо некалькі стагоддзяў. На аснове гэтага спецыялісты прыходзяць да высновы, што гэта імя — чыста беларускае і паходзіць ад слова «галіна» — бакавы адростак на ствале дрэва; сук з веццем.

У многіх нашых імёнах адчуваюцца іх самабытнасць, нацыянальная спецыфіка, мілагучнасць. Гэта асабліва праяўляецца ў псеўданімах дзеячаў беларускай культуры, літаратуры, у імёнах літаратурных персанажаў: Янка Купала, Якуб Колас, Янка Маўр, Кузьма Чорны, Цішка Гартны, Алесь Жаўрук, Змітрок Бядуля, Васіль Вітка, Зоська Верас, Міхась Чарот, Якім Каліна, Алесь Гарун, Янка Журба, Максім Беларус і інш. Спецыфічнасць беларускіх імёнаў, іх непаўторнасць добра заўважалі прадстаўнікі іншых народаў. «Мне ўспомніўся паляк Міхал Федароўскі. Вялікі ён і дарагі Беларусі, беларусам. Вялікі ён і дарагі Польшчы, палякам. У свае немаладыя гады, ходзячы і ездзячы па Беларусі Федароўскі любавалася беларускімі набыткамі, знаходкамі ў словах, фраземах, прыказках, вітаннях, зычаннях, прыгаворках, жартах, песнях, казках... Дзівіўся Федароўскі і з такога мілага яму: беларусы нарадзілі далікатныя і мілагучныя Міхась, Антось, Адаць, Юрась, Карусь, Пятрусь...» (Янкоўскі Ф. З нялёгкіх дарог).

Шчыра любіла Беларусь, яе народ, беларускую мову, умела на ёй гаварыць польская пісьменніца Эліза Ажэшка. У яе асноўных герояў і імёны беларускія: Пятрусь, Ладысь, Панас, Пракоп, Паулюк, Марцэля, Сымон, Аксёна, Алекса, Данілка, Піліп, Марыська, Ясюк, Наста, Гануля, Сцяпан, Міхал, Якуб, Параска... Уладзімір Содаль адзначаў, што яна, як ніхто да яе, апавядала свету пра беларусаў і Беларусь. Пісьменніца напісала больш за дзвесце розных твораў, а гэта больш за пяцьдзесят тамоў, і асноўныя з іх пра нашу Беларусь і беларусаў («Хам», «Над Нёманам», «Пан Граба», «Нізіны», «Дзюрдзі», «У зімовы вечар», «Рэха» і шп.). Яна для нашага краю — як Гогаль для Украіны. Той быў сувязны між Украінай і Расіяй, а Эліза Ажэшка — між Беларуссю і Польшчай (гл.: Содаль У. Каралева жывога слова. — Бел. мова і літаратура ў школе. 1991. № 6. С. 69).

Антрапанімія, іменаслоў больш чым другія часткі анамастыкі падпадае пад уплыў грамадска-палітычных фактараў, больш за іншыя часткі мовы адчувае на сабе змены, што перажывае грамадства. Гэта асабліва праяўляецца ў рэпертуары ўласных імёнаў. Вядома, што яшчэ з часоў Кіеўскай Русі прадстаўнікі высокіх саслоўяў (князі, баяры, знатныя воіны) з аднаго боку і простыя людзі (сяляне, рамеснікі, шматлікія прыдворныя у маёнтках) з другога мелі ў пераважнай большасці свае асобныя імёны. Параўн.: імёны тыпу

Яраслаў, Уладзімір, Яраполк, Святаслаў, Усяслаў і інш. яшчэ з часоў язычніцтва былі пераважна ў прадстаўнікоў княжацкіх радоў, а імёны Дабрыня, Нячай, Хвост, Воук, Бяляй — у прадстаўнікоў простага люду.

Вывучаючы рускі іменаслоў пачатку XX ст., У. Ніканаў устанавіў, што, напрыклад, імёны Аляксандр і Мікалай у той перыяд былі асабліва папулярнымі і ўжывальнымі ў асяроддзі дваранства, чыноўнікаў, высокіх рангаў, а імёны Іван, Васіль у асноўным у сялянства і прадстаўнікоў рабочага класа. Такі выбар імёнаў на той перыяд тлумачыўся проста: людзі высокіх саслоўяў называлі сваіх дзяцей у гонар членаў царскай сямі, тагачасных грамадскіх дзеячаў, прадстаўнікоў навукі, літаратуры; сялянства ж, рабочыя — у асноўным арыентаваліся на традыцыйны іменаслоў, пачэрпнуты са святцаў. Прычым у асяроддзі беларускай шляхты, магнатаў, як вядома, ва ўсе часы прытрымліваліся радаслоўных традыцый у выбары імёнаў. Так, у сярэднявечча быў на Беларусі асабліва знакаміты нясвіжскі магнат князь Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка. Імя Мікалай, як зазначана гісторыкамі, хлопчык атрымаў па сямейнай традыцыі, бо ў ёй існаваў звычай называць так першынца. Мянуську Сіротка звязваюць з польскім каралём, які гасцяваў у яго бацькоў. Той аднойчы пачуў дзіцячы плач, які даносіўся са святліцы, а дакладней сказаць — басавіты роў. Зайшоўшы ў пакой, яго вялікасць убачыў пакінутага ўсімі хлопчыка ў калысцы, паклікаў служанку і загадаў ёй неадкладна супакоіць «сіротку». Гэта выпадковае слова так і прыліпла да немаўляці на ўсё жыццё. Як прасочана па радаслоўнай, Радзівілы заўжды дабаўлялі да аднолькавых імёнаў прадстаўнікоў свайго роду мянушкі, нібы прыраўноўваючы сябе гэтым да пануючых у Еўропе дынастый (гл.: Багадзяж М. Нясвіжскі пілігрым.— «Маладосць». 1992. № 5. С. 121).

У беларусаў ужо ў сярэднявечча выявіліся імёны асабліва ўжывальныя і менш ужывальныя, менш папулярныя ў асобных групх насельніцтва. Як зазначана ў «Этнаграфіі беларусаў» (Мн., 1985. С. 134), значная разнастайнасць уласных імёнаў, якімі карысталіся нашы продкі, спалучалася з наяўнасцю груп найбольш ужывальных антрапонімаў, што было праяўленнем кансалідацыйнай тэндэнцыі. Так, згодна інвентару 1622 г., на ўсё мужчынскае насельніцтва ўладання Смаргонь прыходзілася 111 імёнаў, сярод якіх найбольш распаўсюджанымі былі Іван (27), Грышка (25), а таксама група іншых — Фёдар, Мікалай, Пётр, Сцяпан (ад 11 да 14).

Імёны сялянскага праваслаўнага і ўніяцкага насельніцтва часам адрозніваліся ад імён заможных слаёў і асабліва шляхты, якая карысталася для гэтага каталіцкім календаром. Аналагічныя з'явы, як прасочана даследчыкамі такіх найменняў, былі характэрны для класава-антаганістычнага грамадства, калі пануючыя слаі адмяжоўваліся ад астатняга народа нават на антрапанімічным узроўні. Прычым простым людзям часам забаранялася выкарыстоўваць тыя імёны, якія мелі найбольшае распаўсюджанне ў феадалаў. На Беларусі таго часу гэты працэс быў у пэўнай ступені звязаны з паланізацыяй. Агульнадзяржаўная палітыка апалячвання карэннага беларускага насельніцтва ў Рэчы Паспалітай закранала розныя сферы этнасацыяльнага жыцця, а ў XVII—XVIII стст. гэты працэс ушчыльную

закрануў мову беларускага народа і ў значнай меры ўласныя імёны, прозвішчы, тапанімічныя назвы.

І ў наш час некаторыя з імёнаў асабліва папулярныя. Так, газета «Звязда» (1992, 8 крас.) паведамляла, што самымі распаўсюджанымі ў Бабруйску на той час імёнамі сярод хлопчыкаў былі Аляксей, Сяргей, Максім, Яўген; дзяўчынак жа часцей за ўсё называлі Вольгамі, Таццянамі, Кацярынамі і Юлямі. Вярнуліся і сталі папулярнымі такія раней забытыя імёны, як Дар'я, Настасся. Ёсць нават і больш рэдкія — Эрнест, Сандра, Венера, Дарына. Затое перайшлі ў разрад рэдкіх папулярныя і частыя ў нядаўнім імёны Людміла і Святлана.

Некаторыя беларускія імёны ў наш час архаізаваліся, сталі забытымі, непапулярнымі. У гэтым ёсць некалькі прычын: асіміляцыйныя працэсы, выкліканыя ўздзеяннем суседніх моў, у першую чаргу рускай і польскай, а таксама адмаўленнем у першыя гады савецкай улады ад царкоўных традыцый, калі выбар імёнаў у асноўным рэгуляваўся святарамі пры хрышчэнні дзяцей і інш. Напрыклад, у творах Якуб Колас у свой час ужываў наступныя імёны, якія цяперашнім грамадствам амаль не выкарыстоўваюцца: Баўтрук, Гілёрык, Зыдоры, Амброжык, Доніс, Іканор, Пабіян, Самусь, Самабыль, Пронька, Пранцысь, Акуля, Аршуля, Марцэля, Каруся, Маланка, Палуся, Праксета, Саламея і інш. Так, імя Карусь даволі часта выкарыстоўваў Якуб Колас у сваіх празаічных і вершаваных творах, называючы ім простых сялян, што, на нашу думку, сведчыць аб папулярнасці гэтага імя ў канцы XIX — пачатку XX ст. у асяроддзі вяскоўцаў. Напрыклад, з гэтым імем вядомы літаратурныя персанажы ў апавяданнях «Дзяліцьба», «Соцкі падвёў», «Недаступны», «У балоце», «Кірмаш», «За дождж», «Па дзядзькох», у паэмах «Новая зямля», «Сымон-музыка» і інш. Ужываў Якуб Колас у паэме «Новая зямля» і жаночы варыянт ад гэтага імя — Каруся.

Цэлы «анамастычны» бум адбываўся ў нашай краіне ў першыя гады савецкай улады. Гэта было абумоўлена тым, што ў той час амаль кожны чалавек новага грамадства імкнуўся ўнесці сваю долю ў змены, якія адбываліся ў краіне. Цяпер з пазіцыі нашых дзён выразна прасочваецца тагачаснае калектыўнае імкненне ігнараваць усё старое, асабліва гэта выявілася ў масавай змене разнастайных імёнаў і ўтварэнні новых, модных, як лічылася тады, якія адпавядалі тагачаснаму ўяўленню пра ўласныя назвы. Было арыгінальным, напрыклад, утварыць новыя імёны шляхам скарачэння або частковага скарачэння некалькіх слоў з наступным аб'яднаннем іх частак у адно цэлае. Так, сын вядомага скульптара Заіра Азгура быў названы Заірытам — аб'яднаныя імёны бацькоў — Заіра і Рыты.

А вось дыялог з апавядання Г. Далідовіча «Іста», у часе якога знаёмяцца двое маладых людзей, што сустрэліся ў сярэдзіне 30-х гадоў у Мінску: «— Вас здзіўляе мае незвычайнае імя? — Здзіўляе, — змахляваў я, бо ў горадзе ужо начуўся розных імёнаў, у тым ліку і новых, савецкіх. — Іста — Іосіф Сталін» (гл.: Далідовіч Г. Жар кахання. — Мн., 1996. С. 7). Як успамінала сястра Героя Савецкага Саюза Марата Казея, Арыядна Іванаўна Казей, іх бацька Іван Георгіевіч, які быў рэвалюцыйным матросам і служыў на лінкорах «Севастопаль» і «Марат», даў сваім дзецям незвычайныя для паўднёвай

Міншчыны імёны: сына назваў Маратам — у гонар любімага лінкора, а дачку Арыяднай: надзвычай яму падабалася антычная легенда аб незвычайнай нітцы Арыядны (“Камсам. правда”. 8 — 14 мая 2008 г. С. 7)

Частка такіх імёнаў удала прыжылася ў сістэме слоў-імёнаў і з поспехам выкарыстоўвалася ў свой час ў моўнай практыцы: Уладлен, Вілен — ад антрапанімічнай структуры «Уладзімір Ільіч Ленін»; Рэм — ад «рэвалюцыя міравая» (сусветная), Кім — ад «Камуністычны інтэрнацыянал»; Акцябрына — народжаная Акцябром (Кастрычнікам). Такое захапленне названымі неалагізмамі ў 20 — 30-я гады прывяло да негатыўных з’яў ва ўтварэнні і ўжыванні імёнаў. У радзе выпадкаў было згублена пачуццё меры, выявілася адсутнасць густу, моўная глухата. Пачуўшы або прачытаўшы некаторыя новыя імёны, здзіўляешся недарэчнасці і камізму іх ужывання: Казбек, Гіпатэнуза, Турбіна, Трактар, Сталіна, Дзізель, Рэўдзіт (рэвалюцыйнае дзіцё) і інш. На жаль, мода на такія імёны не прайшла яшчэ і цяпер. У газетах, часопісах можна прачытаць, што не толькі ў нашай краіне, а і за мяжой пачынаюць пераймаць наш горкі вопыт моватворчасці з выкарыстаннем «арыгінальных» імёнаў. Так, у Швецыі бацькі народжанай дзяўчынкі вырашылі назваць яе Сталінаю. Аднак мясцовы свяшчэннік адмовіўся запісваць у царкоуную кнігу прозвішча дзяўчынкі у спалучэнні з такім адыёзным у свеце імем, спасылаючыся на тое, што у будучым для дзяўчынкі такое імя будзе ствараць нязручнасці і складанасці. Аднак бацькі не асабліва прыслухоуваліся да парады святога айца і заявілі, што у іх ёсць яшчэ намер назваць сваё дзіця і другім незвычайным — Адальфіна (у Швецыі жанчыны могуць мець два і больш імёнак. - В. Ш.).

Ёсць прыклады, калі некаторыя бацькі дзеля арыгінальнасці імкнуцца для свайго сына, дачкі выбраць надта моднае, «імпартнае» імя, забываючыся ці не разумеючы таго, што нярэдка спалучэнне беларускага прозвішча і замежнага імя гучыць дысанансам і нават як насмешка ў дачыненні да іх дзіцяці. Ці не камічна і здэкліва гучаць замежныя імёны Анжэла, Мэрлін, Сэм, Джон, Леапольд, П’ер і падобныя ў спалучэнні са славянскімі або беларускімі прозвішчамі: Таўкач, Торба, Здрок, Шыла, Лапата, Бяззубік, Чобат, Валавік ?! Інтэлігенцыя, у першую чаргу настаўнікі, дзеячы культуры, навукі, пісьменнікі павінны выходзіць пачуццё павагі да нацыянальнай традыцыі ў выбары імёнаў, прапагандаваць вядомыя ў гісторыі народа легенды, міфы, паданні пра ўзнікненне самабытных славянскіх або беларускіх імёнаў. Выбіраючы нованароджанаму імя, трэба ставіцца да гэтага вельмі сур’ёзна. Варта ўлічваць, як абранае імя, яго варыянты будуць стасавацца да прозвішча, імя па бацьку, як будуць гучаць яго памяншальна-ласкальныя варыянты. Як будзе гучаць выбраное імя ў дачыненні да дзіцяці, да чалавека сталых гадоў. Параўн.: бабуля Анжэла, Сняжана; дзядуля Валера, Джоні і інш. Здараецца, што некаторыя людзі нават мяняюць свае імёны, найчасцей у гэтым вінаватыя бацькі, якія няўдала падабралі імя.

Дарэчы тут прыгадаць выказванне такога кампетэнтнага чалавека, як Ян Скрыган, які лічыў імя галоўнай прыналежнасцю ў зносінах паміж людзьмі: «Імя,— зазначаў пісьменнік,— чалавеку даецца адразу ж пры яго нараджэнні і

з малаком мацеры, як кажуць, праймаецца істотаю на ўсё жыццё, да самага скону. Яно заслугоўвае, каб яго шанавалі і лічылі на першым месцы, каб яго вымаўлялі, а не падменьвалі іншыялам — літараю з кропкаю,— па сутнасці, зневажаючы яго. Паглядзіце, як аўтарытэтная і ганарова гучаць Аляксандр Пушкін, Леў Талстой, Янка Купала, Якуб Колас. Ініцыял жа абывацы, халодны, часамі ён нават не ведае, як завуць чалавека. Ім можна карыстацца толькі пасля таго, як напачатку ўжо ўпамнана поўнае імя» (гл.: Скрыган Я. Некалькі хвілін чужога жыцця).

Пра гэта ж згадвае і Барыс Сачанка: «На чым толькі не эканомім! Нават на напісанні псеўданімаў. Замест Янка Купала пішам Я. Купала, замест Якуб Колас — Я. Колас, замест Алесь Гарун — А. Гарун.».

Неяк, калі я ішоў па сталіцы нашай рэспублікі, мяне прыпыніла вельмі інтэлігентная з выгляду жанчына, відаць, прыезджая, і спытала:

— Скажыце, калі ласка, дзе тут вуліца Тры Бядулі...

Ледзь здагадаўся я, што жанчына шукае вуліцу Змітрака Бядулі — «З. Бядулі», як напісана на шыльдачках, што прымацаваны на дамах» (гл.: Сачанка Б. Наша, беларускае.— ЛіМ». 1992. 17 студз.).

У гісторыі некаторых народаў былі прыклады, калі па ўстаноўках афіцыйных органаў людзей прымушалі адмаўляцца ад уласных імёнаў і прозвішчаў, што звычайна прыводзіла да канфліктаў і міжнацыянальных трагедый. Так, у Балгарыі ў сярэдзіне 80-х гадоў недалёкімі палітыкамі быў распалены канфлікт, прычына якога — абавязковая замена цюркскіх імёнаў у балгарскіх грамадзян мусульманскага веравызнання. Сотні людзей вымушаны былі замяніць дадзеныя пры нараджэнні імёны на славянскія. Для большасці з іх такі дыктат стаў прычынаю глыбокай асабістай трагедыі, якую многія не маглі перажыць (гл.: «Літаратурная газета». 1990. 4 крас.).

Нешта падобнае перажылі і ўсходнія славяне ў XI—XIII стст. пасля прыняцця хрысціянства, калі афіцыйная царква забараняла выкарыстоўваць для наймення народжаных традыцыйныя язычніцкія імёны дрыгавічоў, крывічоў, радзімічаў, дулебаў і інш. У пазнейшы час царква змірылася ці рабіла выгляд, што не заўважае паралельнага ўжывання імёнаў, атрыманых у царкве і нецаркоўных — свецкіх, якія для простых людзей былі зразумелыя сэнсам, легка ўспрымаліся на слых. Гэта імёны тыпу Бялай, Сысун, Чарнай, Хрыпун, Гуляй. На аснове такіх імёнаў у рускай, беларускай і украінскай мовах у розных спецыфічных варыянтах былі пазней утвораны прозвішчы, шырока вядомыя нам цяпер: Бялевіч, Бяляускі, Бяляцю, Белянок, Бялянчык, Бяляеу, Бяленка і інш.

## ПЫТАННІ ДЛЯ САМАПРАВЕРКІ

1. Назавіце асноўныя прыкметы (лексічныя, граматычныя і інш.) уласных імёнаў. Чым уласныя імёны-назоўнікі адрозніваюцца ад агульных назоўнікаў? Прывядзіце некалькі прыкладаў, зрабіце каментарый да іх.

2. Першыя ўсходнеславянскія ўласныя назоўнікі. Чым яны адрозніваліся ад сучасных уласных назоўнікаў? Што Вам вядома пра нека-торыя ўласныя назоўнікі, што ўжываюцца ў нашай мове з часоў язычніцтва?

3. Каталіцкія і праваслаўныя імёны ў беларусаў. Чым тлумачыцца наяўнасць у нашай мове гэтых дзвюх сістэм уласных імёнаў? Іх падабенства і адрозненне.

4. Узаемадзеянне візантыйска-грэчаскіх, рымска-каталіцкіх і язычніцкіх імёнаў у беларусаў. Як гэтае ўзаемадзеянне праяўлялася ў розныя часы ў беларускай нацыянальнай сістэме імёнаў?

5. Выбар імёнаў у беларусаў раней і цяпер. Што ўплывала, што ўлічвалася ў першую чаргу пры выбары імёнаў?

6. Вядомыя асобы ў гісторыі Беларусі пра выбар свайго імені. Рас-кажыце пра выбар імёнаў у Вашай сям'і.

7. У чым праяўляецца самабытнасць, непаўторнасць беларускіх уласных імёнаў? Пісьменнікі, фалькларысты, даследчыкі гісторыі мовы пра нашы самабытныя імёны.

8. Чым тлумачацца нігілістычныя адносіны некаторых беларусаў да сваіх уласных імёнаў? Прыклады з мастацкай літаратуры, з жыцця Вашай вёскі, горада, калектыву, у якім працуеце, вучыцеся.

9. Папулярныя і ўстарэлыя (архаізаваныя) імёны ў беларусаў. Чым тлумачыцца папулярнасць або архаічнасць некаторых нашых імёнаў? Роля інтэлігенцыі ў выбары імёнаў.

10. Назавіце навуковыя і навукова-папулярныя працы, у якіх можна найбольш поўна азнаёміцца з асаблівасцямі нашых імёнаў.

## ***3 ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКІХ ПРОЗВІШЧАЎ***

### **ПРА ПЕРШЫЯ НАШЫ ПРОЗВІШЧЫ, ІХ АДМЕТНАСЦЬ**

Цікавасць у людзей выклікаюць прозвішчы. Адна з прычын іх узнікнення – недастатковая колькасць уласных імёнаў (традыцыйных і царкоўных), якая не магла задавальняць патрэбы грамадства, бо гэта прыводзіла да іх частага паўтарэння, стварала нязручнасці (уявіце, калі некалькі чалавек, якія працуюць разам, маюць адно імя). Каб унікнуць гэтай нязручнасці і мець магчымасць дакладна вылучаць або характарызаваць пэўную асобу (на першым этапе), узнікла неабходнасць у дадатковых сродках абазначэння асобы. Такімі сродкамі сталі другое імя, імя-мянушка, імя па бацьку, назва мясцовасці або ўладання (гл.: Усціновіч А. Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны. – Мн., 1975. С. 152).

Лексічны склад беларускіх прозвішчаў надзвычай багаты і разнастайны. Так, наш вядомы вучоны акадэмік Мікалай Бірыла сабраў унікальную калекцыю беларускіх прозвішчаў – больш за 20 тысяч адпаведных антрапонімаў (паводле апошніх звестак – 54 тысячы гэтых найменняў). Яму ўдалося растлумачыць у сваіх працах каля 70 працэнтаў старых народных імёнаў, пераважна тых, якія ўтварыліся з былых традыцыйных (не ўлічваючы

царкоўных) назваў, што выкарыстоўваліся спачатку як уласныя назоўнікі (XVI–XIX стст.). Багатая пісьмовая спадчына беларускага народа, а таксама матэрыялы дыялектных слоўнікаў, этнаграфічных прац, мемуары далі магчымасць даследчыкам прасачыць, як з былога, надзвычай багатага іменаслова старых і новых царкоўных імёнаў, мянушак, клічак-характарыстык у іх разнастайных формах і варыянтах паступова складвалася сучасная сістэма беларускіх прозвішчаў, як выяўлялася яе спецыфіка, яе тыповыя адметныя асаблівасці. У імёнах і прозвішчах, што ўзніклі з былых агульных назоўнікаў (Тур, Ганчар, Стэльмах, Канавал, Гайдаш, Рымар, Дзягцяр і інш.), «закансервавалася» значная частка слоў нашай мовы, якая актыўна ўжывалася ў мінулым. У наш час такія словы як агульныя назвы згубілі сваю актыўнасць, але часам іх бачым у якасці сучасных прозвішчаў. Высвятленне паходжання такіх імёнаў патрабуе вялікіх намаганняў, ведання разнастайных фактаў гістарычнай лексікалогіі, дыялекталогіі, этымалогіі, гісторыі, этнаграфіі і інш.

З погляду гісторыі антрапанімія (уласныя імёны, прозвішчы. – В. Ш.) з'яўляецца захавальнікам, кансервантам лексікі папярэдніх эпох, дае матэрыял для больш глыбокага вывучэння гістарычнага слоўніка, моўных сувязяў, з'яўляецца кладоўкай гісторыка-культурнай спадчыны, у ёй захоўваецца каштоўны матэрыял для вывучэння агульнай гісторыі народа. Да нашага часу ў сістэме беларускіх імёнаў і прозвішчаў шмат недаследаванага. Так, многа спрэчнага і не да канца вывучанага ў такіх пытаннях, як гісторыя і этымалогія асобных груп беларускіх прозвішчаў, размежаванне ў сучаснай антрапанімічнай сістэме ўласна беларускіх (традыцыйных) і запазычаных імёнаў і прозвішчаў, геаграфічнае пашырэнне на беларускім этнаграфічным абшары розных тыпаў беларускіх антрапонімаў, шляхі нармалізацыі сучасных беларускіх імёнаў і прозвішчаў і інш.

Паходжанне многіх беларускіх прозвішчаў матываванае. Даследчыкі адзначаюць, што шматлікія беларускія прозвішчы ўтварыліся семантычным спосабам – шляхам пераасэнсавання былых назваў-характарыстык асобы па тых ці іншых адзнаках ці ад гутарковых формаў імёнаў. Пазней унутраная форма, матывіроўка (лексічнае значэнне) сцерлася, і найменне стала выконваць чыста назывную функцыю – функцыю вылучэння чалавека сярод насельнікаў. Так, даследчык рускіх уласных імёнаў Л. Шчацін у кнізе «Имена и названия» расказвае пра тое, што многія рускія прозвішчы – гэта некранутыя злёпкі старажытных дахрысціянскіх і больш позніх свецкіх рускіх імёнаў. Сярод іх ён вылучае назвы канкрэтных прадметаў – былыя ўласныя імёны далёкага мінулага: Завеса, Капля, Квач, Кваша, Капейка, Корж, Кашэль, Латка, Лаза, Пірог, Пух, Скрабец, Сноп, Соль, Струна, Труба, Трут, Трапка, Шуба; назвы частак цела чалавека, якія некалі маглі выступаць у якасці прозвішчаў-роданачальнікаў цэлай серыі прозвішчаў з аднолькавым коранем: Барада, Губа, Зуб, Зубец, Жывот, Калена, Нага, Ноздра, Нос, Рука, Вус, Вуха, Шыя, Шчака, характэрныя фізічныя прыкметы сваіх уладальнікаў выяўлялі прозвішчы-мянушкі, у наш час – прозвішчы: Горб, Плеш, Сіняк, Шышка, многія прозвішчы ўтварыліся ад дахрысціянскіх імёнаў, перанесеных у свой час чалавекам ад назваў рыб, птушак, раслін, насякомых: Бык, Воўк, Заяц, Лось,

Жарабец, Карова, Ліса, Пацук, Мядзведзь, Цюлень, Ёрш, Лінь, Акунь, Сом, Шчупак, Варабей, Варона, Голуб, Гусь, Кулік, Арол, Сава, Салавей, Сарока, Чайка, Камар, Муха, Павук, Саранча, Вярба, Грэчка, Дуб, Арэшнік, Плюшч, Ракіта, Рэпа, Сасна. Сярод нашых прозвішчаў ёсць і такія, што ўтвораны ад назваў ягад і грыбоў: Баравік, Апенька, Ягада, Каліна, Маліна і інш. Пра гэта яшчэ раней у свой час пісаў Ян Станкевіч, даследуючы дахрысціянскія беларускія імёны: «Усе тагачасныя (дахрысціянскія.— В. Ш.) імёны нашы можна падзяліць на дзве вялікія групы. Адну — складалі назвы звяроў (Дзік, Ліс, Мядзведзь, Воўк і інш.), птушак (Бусел, Зязюля, Ластаўка, Лебедзь, Пятух, Сокал, Варабей і інш.), статка (Бык, Казёл, Вол і інш.), раслін (Хмель, Дуб, Ігруша, Клён, Краска, Кветка, Ляшчына, Ружа і інш.), рэчаў (Скрыня, Дзежка і інш.). Даючы такія і падобныя найменні, бацькі імёнамі выказвалі зычанні сваім дзецям, жадалі, каб сын быў дужы, як мядзведзь, тур, вол; адважны, як арол, сокал; цвёрды, як дуб; каб дачушка была любая, як зязюлька; харошая, як ластаўка, краска, кветка; крамяная, як скарынка (не такая, як мякіш). З прыняццем хрысціянства такія імёны перасталі ўжывацца. Некаторыя сталі мянушкамі або далі пачатак прозвішчам (Валовіч, Бычкоўскі, Дубовік і інш. (гл.: Станкевіч Я. Хрышчоныя імёны вялікалітоўскія (беларускія).— «Спадчына». 1992. № 6. С. 96).

Прозвішчаў, утвораных ад апелятываў такім спосабам (у выніку пераходу агульных назоўнікаў ва ўласныя), у беларускай анамастыцы даволі многа: як падлічана, яны складаюць каля сарака працэнтаў ад усіх вядомых. Дарэчы тут зазначыць, што беларускія прозвішчы тыпу Грыб, Жук, Воўк, Дзярках, Баран, Струк, Груца, Крук, Ясень і інш. аказалі ўплыў на прадуктыўнасць пашырэння гэтай мадэлі ў рускім асяроддзі, пра што яскрава сведчаць сучасныя рускія прозвішчы, утвораныя ад разнастайных апелятываў такім спосабам. Гэта адна са з'яў у сістэме ўласных назваў усходніх славян, дзе праявіўся ўплыў беларускай мовы на рускую (гл.: Міхневіч А., Гіруцкі А. Вазьмі маё слова...— Мн., 1990. С. 36).

Цікавыя назіранні пра эвалюцыю такіх імёнаў зрабіў у рускай анамастыцы Леў Успенскі, бо некаторыя з такіх імёнаў дайшлі да нашых дзён як прозвішчы людзей або як тапанімічныя назвы. Ён папярэджваў некаторых даследчыкаў, якія, займаючыся паходжаннем тапонімаў тыпу Арол, Бяроза, Дуб, Граб, Бобр і інш., паспешліва, шаблонна вытлумачвалі такія назвы ад агульных назоўнікаў арол, бяроза, дуб, граб, бобр. На шматлікіх прыкладах Л. Успенскі пераканальна паказаў, што пры высвятленні паходжання такіх найменняў трэба быць асабліва далікатным, адносячы падобныя імёны да ліку заалагічных або батанічных тапонімаў. Мала, што тапанімічная назва гукавым складам нагадвае тое або іншае слова. Неабходна самым сур'ёзным чынам прасачыць яго марфалагічную структуру, падумаць пра тое, наколькі магчымы яго пераход у назву аб'екта. І вельмі часта прыходзіцца канстатаваць, што калі заўважаецца самая нязначная сувязь паміж тапанімічнай назвай і агульным назоўнікам, то трэба думаць, што да таго, як слова стала тапонімам, яно, найчасцей, павінна пабыць антрапонімам — імем чалавека ці яго мянушкай. Так, на яго думку, станцыю Бычыха, што ў Віцебскай вобласці, можна на



першы погляд спрошчана этымалагізаваць ад агульнага назоўніка бычыха – самка быка. Аднак такім словам ні ў рускай, ні ў беларускай мовах карову або цялушку ніхто не называе. Такую назву можна стварыць толькі тэарэтычна. Такім чынам, верагодна, што ў аснове тапоніма пакладзена мянушка ці прозвішча Бычыха, якое напачатку, мабыць, мела жонка ці ўдава нейкага мужчыны, якога звалі Бык (гл.: Успенский Л. Загадки топонимики. – М., 1969. С. 126). Такім самым спосабам можна вытлумачыць і паходжанне назвы аднаго з самых старажытных пасяленняў Беларусі – Турава, якое вядома нам з 980 г. Назву гэту і летапісцы, і сучасныя даследчыкі выводзяць не ад агульнага назоўніка тур – бык, а звязваюць з уласным імем чалавека. Параўн.: «Рогволод пришел из-за моря, имяше власть свою в Полотеске, а Тур в Турове, от него же и туровцы прозвашася». Імя Тур было асабліва папулярным у дахрысціянскі перыяд, яно было сімвалам улады, сілы, магутнасці. Ад яго ў пазнейшыя часы ўтварыліся шматлікія беларускія прозвішчы: Тур, Туравец, Тураўскі, Туравічэнка, Тураў, Турскі і інш. На нашу думку, пераканальна і папулярна тлумачыць паходжанне назвы горада Турава вядомы пісьменнік Віталь Вольскі, у свой час заўзяты аматар падарожжаў па Беларусі: «Некаторыя гісторыкі выказвалі думку аб тым, быццам назва горада Турава паходзіць не ад імені чалавека – Тура, а ад назвы дзікага першабытнага быка – тура, які існаваў у часы Кіеўскай Русі, а потым вымер, і ад яго паходзіць сучасная свойская жывёліна – украінскі вол.

Здаецца, – прадаўжае аўтар, – няма падстаў прымаць такое меркаванне як адзіна верагоднае. Па-першае, мы маем зусім яснае сведчанне летапісца, што ў Тураве княжыў Тур, ад якога жыхары гэтага горада пачалі называцца тураўцамі. З імем Тура, чалавека, а не жывёліны, звязаны яшчэ і назвы калодзежа, і гары. Па-другое, назвы старадаўніх гарадоў вельмі часта паходзяць ад імені заснавальніка горада ці ад назвы ракі, на беразе якой горад знаходзіцца.

У першым выпадку прыкладам могуць служыць такія гарады, як Барысаў, Заслаўе (Ізяслаўль), Мсціслаў (Мсціслаўль), Браслаў (Брачыслаўль), Давыд-Гарадок і інш. У другім выпадку — Віцебск на рацэ Віцьбе, Полацк на рацэ Палаце, Слуцк на рацэ Случы, Друцк на рацэ Друці і інш.

Тур – скандынаўскае імя, яно ўпамінаецца ў старажытных пісьмовых помніках. І ў наш час таксама даволі распаўсюджанае. Успомнім хаця б вядомага нарвежскага вучонага і падарожніка Тура Хеердала. Відаць, летапісны Тур, ці Туры, нечым вылучаўся сярод першых тураўскіх князеў, бо пакінуў аб сабе трывалую памяць у народзе з тых далёкіх ад нас часоў, калі пісьменнасць яшчэ толькі нараджалася і ўспаміны аб выдатных людзях і звязаных з імі падзеях перадаваліся з пакалення ў пакаленне найбольш у вуснай форме» (Вольскі В. Палессе).

Леў Успенскі таксама на прыкладзе беларускага тапоніма Тураў і шматлікіх рускіх падобных тапонімаў паказвае, як могуць памыляцца тыя людзі, якія, не ўдумаўшыся, вельмі паспешліва выяўляюць празрыстую сувязь паміж словамі тур – жывёліна і Тураў, Турава, Турына, Турыгіна і інш. – назвы паселішчаў, якія нібыта, на думку аматараў слова, узніклі ад агульнага

назоўніка тур – жывёліна. Пісьменнік У. Салаухін у сваёй кнізе «Уладзімірскія прасёлкі», выявіўшы на карце родных мясцін вёскі Турава, Турыгіна, Турына і інш., таксама паспешліва робіць вывады з гэтага: «...вадзіліся там туры».

Але ж такое заключэнне, як высветліў Л. Успенскі, робіцца на чыстай сугучнасці. Марфалогія гэтых назваў ніяк не дазваляе іх прывесці да назвы жывёліны «тур». Магчыма, толькі Турава дапускае прыблізнае вырашэнне, ды і то з нацяжкаю: ад звера тура месца (паселішча. – В. Ш.) верагодней за ўсё назвалі б Тур'е. Што ж да Турыных і Турыгіных і іншых, то тут лясным духам і не пахла. Прыналежная форма «Турына» магчыма толькі ад назоўніка «тура»; «турыгіна» – ад «турыга». Слова ж гэтыя, па першае, з турам – быком ніяк не звязаны, а па-другое, былі вядомы ў рускіх вёсках з даволі рознымі значэннямі...

Словам, магчыма, нават салаухінскі Тураў хутчэй за ўсё быў названы не ў памяць аб нейкім апошнім быку, а іменна ў гонар такога Тура-Турына – моцнага мужчыны-атамана і гразы навакольных Пешак. «Турыгай» жа або «турышкай» у многіх мясцінах Расіі называюць розныя разнавіднасці кошыкаў, лубянак, бяроставых кашолак – усе выдатныя рэаліі для мянушак.

Варта ўспомніць горад Тураў на Беларускай Палесі, на Прыпяці. Вось дзе мясціны сапраўды «зубровыя» і «турыныя». І горад жа заснаваны ў 980 г., за сто гадоў да таго, калі Уладзіміра Манамаха прыкладна ў тых жа мясцінах «два тура металі на рогах». Аднак з пісьмовых крыніц мы ведаем: мястэчка Тураў было заснавана нейкім мужам па імені Туры. Этымалагі выводзяць гэта старажытнае імя са скандынаўскага «Торы» – паўночнага ўласнага імені. Значыць, нават там, побач з Белавежскай пушчай, «турынае» аказалася ў сапраўднасці чалавечым імем. Так што ж гаварыць пра другія часткі нашай краіны? (гл.: Успенский Л. Загадки топонимики. – М., 1969. С. 118.)

Многія людзі, заглядаючы ў гісторыю, за прозвішчы лічаць найменні тыпу Аляксандр Македонскі, Ілля Мурамец, Кірыла Тураўскі, Мікола Гусоўскі, Еўфрасіння Полацкая і інш. Сапраўды, у наш час ёсць жыхары, якія маюць прозвішчы Македонскі, Мурамец, Тураўскі, Гусоўскі, Полацкая. Але ж калі мець на ўвазе канкрэтных гістарычных асоб, для абазначэння якіх некалі ўжывалася двухіменне накшталт Аляксандр Македонскі, то трэба ўлічваць, што ў часы вядомага палкаводца Грэцыі і ў больш познія часы (на Беларусі прыкладна да XV ст.) так называлі чалавека на месцы, адкуль ён быў родам, дзе чалавек нарадзіўся ці праявіў сябе як асоба. Паразважаўшы, можна сказаць, што нашчадкі Аляксандра Македонскага неабавязкова павінны быць Македонскімі, асабліва калі ўзяць пад увагу, што яны маглі нарадзіцца не ў Македоніі, а, напрыклад, у Аркадзіі ці ў Анатоліі. У наш жа час людзі з прозвішчам Македонскі могуць быць ураджэнцамі любога кутка нашай Радзімы.

У гэтым кантэксце цікавымі, на нашу думку, могуць быць высновы В. Грыцкевіча адносна артыкула А. Кляўчэні «Зямныя, святыя людзі», надрукаванага ў «ЛіМе» (1993, 27 жн.). Разважаючы пра падыходы А. Кляўчэні да творчасці Еўфрасінні Полацкай і Кірылы Тураўскага, В. Грыцкевіч піша: «Не адпавядае рэчаіснасці сцвярджэнне, што калі названыя

асобы мелі прозвішчы «Полацкая» і «Тураўскі», то гэта сведчыла аб тым, што яны мелі пашану да сваіх родных гарадоў. Згодна навуковай дысцыпліне, антрапаніміцы, што вывучае заканамернасці стварэння і развіцця ўласных імёнаў, гэтыя прозвішчы (мабыць жа, не прозвішчы яшчэ, падкрэслена намі. – В. Ш.) азначалі толькі тое, што азначалі, – паходжанне Еўфрасінні і Кірылы з пэўных гарадоў і былі выбраны не імі самімі, а іхнім асяроддзем» («ЛіМ». 1994. 14 студз.).

Такім чынам, прозвішча мае свае спецыфічныя асаблівасці. У самым агульным плане можна сказаць, што гэта атрыманае ў спадчыну імя цэлай сям'і – групы блізкіх у роднасных адносінах людзей. Яно з'яўляецца ўстойлівым і нязменным не менш чым у трох пакаленнях. У наш час – гэта юрыдычна ўзаконенае найменне чалавека. Трэба заўважыць, што прозвішчы ў беларусаў нярэдка сваім гучаннем блізкія да мянушак. Апошнія ў радзе выпадкаў не з'яўляюцца застылымі, замацаванымі за адным пакаленнем людзей (як прозвішчы). Ад бацькоў, напрыклад, яны не пераходзілі да дзяцей. Прозвішча не захоўвае таго лексічнага значэння, якое напачатку мела ці мае слова-мянушка (звычайна нейкі характарыстычны назоўнік, прыметнік, якім выдзяляюць, адрозніваюць чалавека ад іншых людзей па нейкай спецыфічнай прымеце).

Адным словам, паступовы працэс фармавання прозвішчаў можна растлумачыць так: адны прозвішчы паходзяць ад агульных назоўнікаў, якія паспелі на прамежкавым этапе пабыць уласным імем чалавека, асабліва ў дахрысціянскі перыяд (Каваль, Бондар, Воўк, Рысь, Косы, Рабы, Віжун, Абібак), другія – утварыліся ад уласных кананічных імёнаў (Іван – Іванчык, Іванюк, Івановіч, Іваненка, Іваненкаў, Іваноў), трэція – ад шматлікіх і самых разнастайных агульных назоўнікаў, якія на першым этапе падкрэслівалі характэрную асаблівасць чалавека і былі спачатку імёнамі-мянушкамі (Салапека, Клышаногі, Дзеравянка, Зубаха, Бяззубік, Трыбух, Папліцка і інш.). Правесці дакладную мяжу і сказаць, якое прозвішча ўзнікла ад агульнага назоўніка, а якое ад агульнага назоўніка-мянушкі, – вельмі нялёгка.

Побач з уласным імем чалавека ў помніках пісьменства нярэдка бачым назвы людзей па прафесіі (Пятро: стралец, каваль, шапавал, купец); паселішчы, дзе чалавек нарадзіўся (Іван: туравец, пінчук, мінчук, случак, палачанін, віцьбіч, слуцкі, глускі, кобынскі, ашмянскі, стаўпецкі і інш.). Параўн.: Кірыла Тураўскі, Еўфрасіння Полацкая, Мікола Гусоўскі, Філон-Кміта Чарнабыльскі і г. д.; па мясціне, дзе знаходзіўся фальварак, маёнтак, надзел, іншыя ўладанні чалавека (Мікалай: падгайскі, залескі, падлужны, маставы, забалотны, заграбельны, палявік, лесавік, паляшук); паводле характэрнай прыкметы яго знешнасці, характару, звычкі (Васіль: ляўшун, маўчун, таўкач, скупы, піскун, крыкун, крыварукі, бяспалы, гарапашчы і інш.). Такія агульныя назоўнікі нярэдка праз пэўны час замацоўваліся як сямейныя назвы і станавіліся прозвішчамі.

Некаторыя беларускія прозвішчы, відаць, утварыліся ад старажытных назваў язычніцкіх багоў, міфалагічных істотаў, нячысцікаў: Велес, Грамоўнік, Гром, Мароз, Падвей, Ваўкалак, Пярун, Лель, Мор, Хорс, Хоха, Зюзя, Даг, Бог,

Чорт і інш. Як адзначаюць этнографы, згодна са старажытнымі ўяўленнямі кожная пара года мела свайго міфалагічнага апекуна: вясна – Лёлю, лета – Цёцю, восень – Жытня, зіма – Зюзю, нашы продкі ўшаноўвалі Ярылу – бога Сонца і ўрадлівасці, апекуна земляробства. А галоўнага бога – Перуна – уладальніка і даравальніка дажджу, які ездзіць па небе ў залатой калясніцы, баяліся і асцерагаліся. У гонар Жыжалея – бога агню і кавальскага рамясла – праводзілася ўвосень гульня «Жаніцьба коміна».

У мінулым прыроду не толькі абагатваралі, але і насялялі рознымі духамі. Гаспадаром лесу быў Лясун, святла – Бялун, духам вады – Вадзянік, духам палёў і лугоў – Палявік, самае непрывабнае месца – балота – беларусы насялялі чарцямі. У народзе паважалі і ўшаноўвалі хатняга апекуна Чура (гл.: Лакотка А., Барыс С. Сцежкамі дзядоў.– Мн., 1986. С. 154). Такія найменні міфалагічных істот, на думку спецыялістаў, маглі выступаць і ў якасці ўласных імёнаў людзей, якім чалавечай фантазіяй прыпісваліся пэўныя якасці міфалагічных істот. А ў пазнейшыя часы, як ужо адзначалася, такія імёны станавіліся прозвішчамі без усялякіх змяненняў ці словамі, на аснове якіх пры дапамозе разнастайных словаўтваральных сродкаў утварыліся некаторыя сучасныя прозвішчы: Веляскевіч, Хорсун, Багавік, Зюзька, Чарткоў і інш. продкі ўшаноўвалі Ярылу – бога Сонца і ўрадлівасці, апекуна земляробства. А галоўнага бога – Перуна – уладальніка і даравальніка дажджу, які ездзіць па небе ў залатой калясніцы, баяліся і асцерагаліся. У гонар Жыжалея – бога агню і кавальскага рамясла – праводзілася ўвосень гульня «Жаніцьба коміна».

У мінулым прыроду не толькі абагатваралі, але і насялялі рознымі духамі. Гаспадаром лесу быў Лясун, святла – Бялун, духам вады – Вадзянік, духам палёў і лугоў – Палявік, самае непрывабнае месца – балота – беларусы насялялі чарцямі. У народзе паважалі і ўшаноўвалі хатняга апекуна Чура (гл.: Лакотка А., Барыс С. Сцежкамі дзядоў.– Мн., 1986. С. 154). Такія найменні міфалагічных істот, на думку спецыялістаў, маглі выступаць і ў якасці ўласных імёнаў людзей, якім чалавечай фантазіяй прыпісваліся пэўныя якасці міфалагічных істот. А ў пазнейшыя часы, як ужо адзначалася, такія імёны станавіліся прозвішчамі без усялякіх змяненняў ці словамі, на аснове якіх пры дапамозе разнастайных словаўтваральных сродкаў утварыліся некаторыя сучасныя прозвішчы: Веляскевіч, Хорсун, Багавік, Зюзька, Чарткоў і інш.

## **СПАЧАТКУ БЫЛІ МЯНУШКІ**

Ва ўсе часы, як сведчаць матэрыялы даследаванняў, у беларусаў шырока ўжываліся мянушкі (пераходная моўная характарыстычная адзінка паміж уласным імем і прозвішчам). Сярод лінгвістаў усталявалася нават думка, што мянушкі набываюць папулярнасць у асноўным у тых народаў, у якіх існуючая сістэма ўласных асабовых імёнаў была запазычана ў другіх народаў, а простыя людзі не разумелі іх першаснае, зыходнае значэнне, напрыклад, запазычанага грэчаскага або лацінскага імені (у продкаў беларусаў, рускіх, украінцаў і інш.). У сувязі з гэтым варта ўвагі думка У. Івашкі, які лічыць, што мянушкі з'яўляюцца характэрным элементам язычніцкай сістэмы імёнаў з апелятыўна

значымымі асновамі. Аб гэтым, на яго думку, часткова сведчыць як ужыванне станоўчых мянушак, так і тое, што з цягам часу колькасць іх паступова змяншаецца. З другога боку, сістэма мянушак пашырана таксама ў тых народаў, дзе колькасць імёнаў, што цяпер выкарыстоўваюцца, на нейкім этапе была часткова абмежаванай. Так, для пацвярджэння гэтай думкі У. Івашка спасылаецца на тое, што ва ўсходніх славян доўгі час насля прыняцця хрысціянства, апрача кананічнага, царкоўнага імя, амаль кожны чалавек меў яшчэ і язычніцкае, якое паступова саступала месца праваслаўнаму. Так было і ў арабскіх народаў доўгі час пасля мусульманізацыі (гл.: Івашка У. Некаторыя актуальныя пытанні беларускай антрапанімікі. У зб.: «Дыялекталогія і культура беларускай мовы». – Мн., 1991. С. 218).

Каб зразумець сутнасць мянушкі ў яе народным разуменні, на нашу думку, варта прывесці разважанні пісьменніка Уладзіміра Ліпскага, які ад імя аўцюкоўцаў падрабязна расказвае пра прыроду мянушак-дражнілак, што на кожным кроку сустракаюцца ў Малых і Вялікіх Аўцюках. «У Аўцюках, Малых і Вялікіх, кожны мае сваю клічку, дражнілку. Па сапраўдным прозвішчы могуць хату не паказаць. А назавеш мянушку, кожны ведае.

Тут нават вёскі падзелены іменнямі. У Вялікіх Аўцюках адзін край вёскі называюць Пяскі, другі – Канец. Сярэдзіна вёскі – Курган. Тут сельсавет, школа, невялікае ўзвышша. А жывуць наўкол – Кургане! Ёсць яшчэ адна мясціна ў вёсцы – Лышчоня. Там селяцца Лышчанкі. Далей Ёсьманы, Хамоўскія, Кліўя.

А сярод людскіх клічак-дражнілак – адны загадкі.

Тадэвуша чамусьці клічуць Аляксеем, Мішу – Махонем, Івана – Чмулём, Колю – Кавалём, Шуру – Курачкай.

Ёсць дражнілкі, якія маюць тлумачэнні.

Цадзілка – Віця-п’янтос.

Старога дзеда Івана завуць Сыня. Бацька яго, малага, некалі зваў: «Эй, мой сыня...»

Другога Івана клічуць Смятаннікам. Залез некалі да суседкі ў склеп, з’еў смятану. А як уцякаў, макацёр разбіў.

Да Мішы прыліпла дражнілка Картаплеся. Жонка ўсім хвалілася: «Мой чалавек вельмі любіць картоплю і печаныя галушкі».

У Аўцюках не крыўдуюць на клічкі. Нават ганарацца імі. У другім класе малыя жэўжыкі Малааўцюкоўскай школы весела жартавалі з іх:

– Мой бацька – Гусак!

– Нас Жырнікамі завуць. Бацька – Жырнік, мама – Жырнічка, а я – Андрэй – Жырнічак...

– Мая баба – Казяўка...

– А мая – Манюка...

– Мой дзед – Попсель.

– Слухайце, маю бабу клічуць – дзед Петра!

– Вунь яна – Галёўка, з Галявіч...

Смяюцца дзеці. Няма крыўды ні на кога. Здаровы смех!

А вось што дарослыя кажуць пра клічкі:

– Хата маленькая, печ цёплая. Пытаюцца: «Дзе ты спаў?» – «На пеку». От ён на ўсю жыццё і стаў – Коля Пек. І дзеці яго – Пекі. Унук даччы – Пячок. Так от у Аўцюках, о які...

– Мой чалавек – Іван. А прызвалі – Хлябеста. Дзеўкі – Хлябеставы. Яго бацька колісь пагнаў тавар пасвіць. Галодны, хоць траву грызі разам з каровамі. Сядзяць аратыя, абедуюць. Просіць у іх хлеба. Кажуць: «Дадзім, але будзем зваць цябе Хлябестам». От з тае пары ўсе мы Хлябесты...

У Аксінні муж – Кавалёк, а ў мяне – Балабан...

У Малых Аўцюках прыжыліся такія клічкі: Амбал, Борман, Буржуй, Бежанец, Бомбачка, Буян, Бахіла, Вузел, Гусак, Галаваты, Гном, Глёк, Грыбы, Грак, Дзяк, Жолуд, Жыд, Закрутнік, Костка, Камсамалец, Кот, Квасоля, Калдун, Каляска, Крэмсальха, Камісар, Кавадла, Лапа, Лінок, Левітан, Лежань, Лось, Лысы, Лазар, Медны, Малдаван, Мамон, Мядзведзь, Міністр, Мёд, Пеўшчыха, Рэбка, Рыгаль, Рабатанька, Сэвэтэ, Сёпапон, Селядзец, Сідар, Тузіха, Шамяля, Шпіён, Шындаль, Чарнамор, Цыган, Француз, Цар...

У бацькі – чатыры сыны. Ён кожнаму даў клічку. Рыгор лупаты, дык ён – Вол. У Антона твар васпаваты – Рэпнік, Валодзя ходзіць, і ногі чапляюцца – Клешун, у Мішы валасы вылазяць – Скубенік» (гл.: Ліпскі У. Аўцюкоўцы. – Мн., 1995. С. 82 –83). Дарэчы, некаторыя з названых мянушак-клічак паўтараюцца ў іншых палескіх паселішчах. Так, у вёсцы Стадолічы Лельчыцкага раёна, як і ў Аўцюках, можна сустрэць жыхароў з мянушкамі Борман, Галаваты, Глёк, Кот, Лось, Лысы і інш., у Капцэвічах Петрыкаўскага раёна – Вузел, Бахіла, Борман і інш.

Магнаты многім сваім прыгонным давалі мянушкі, якія нярэдка замацоўваліся за іх носьбітамі, а для наступных пакаленняў паступова станаўліліся прозвішчамі (Дзям’ян: Баран, Ліс, Казёл, Камар, Абібак, Абух, Вол, Сава, Мядзведзь і інш.). Бе-зумоўна, што ў наш час многія носьбіты такіх нярэдка немілагучных і нават абразлівых прозвішчаў нічога агульнага з такімі найменнямі не маюць (у прозвішчах, як і ў імёнах, адсутнічае лексічнае значэнне). Напрыклад, чалавек з прозвішчам Абібак (пашыранае на Петрыкаўшчыне) можа быць вельмі руплівым працаўніком, а з прозвішчам Маўчун – празмерна гаваркім.

У акадэмічным зборніку «Легенды і паданні» (Мн., 1983. С. 401) прыводзіцца наступны, цікавы для нас матэрыял: «Пан гэты (Вэлевэцкі. – В. Ш.), як кажуць, пахрысціў амаль усіх дзяцей у Тафілаўцах і надаваў прозвішчы залежна ад таго, да чаго былі здольны бацькі... Корч, Жубер (відаць, бацька быў моцны, як зубр), Ціхі, Дзіда, Рыбак, Жак, Топур, Пень, Роля, Кулік, Фурса (відаць, бацька задаваўся сабой)... Гэтыя прозвішчы і па сённяшні дзень засталіся. Застаўся таксама яшчэ адзін выразны след гэтага пана, адно ўрочышча-палетак, якое называецца Вэлевэччына...»

Частка сучасных прозвішчаў – гэта так званыя «вулічныя прозвішчы», якія шырока ўжываліся на Беларусі з даўніх часоў. Ды і цяпер у вёсках, асабліва тых, дзе шмат аднастайных афіцыйных прозвішчаў (а на Палессі, напрыклад, ёсць вёскі-сёлы на 600 – 900 і болей двароў, у якіх пераважаюць 3 – 4 прозвішчы), шырока карыстаюцца «вулічнымі прозвішчамі-мянушкамі»,

каб прасцей растлумачыць, пра каго ідзе гаворка, дзе жыве той чалавек, якога вылучаюць з ліку яго суродзічаў, землякоў. Напрыклад, у сяле Стадолічы Лельчыцкага раёна (прыкладна 500 двароў) ёсць прозвішчы Жогла, Калеснік, Шур, Маркевіч, Сукач, Крупнік, Белька і інш., паралельна з названымі шырока бытуюць і «вулічныя прозвішчы-мянушкі», якімі часта называюць шматлікую радню з боку маці або бацькі таго ці іншага чалавека. У такім выпадку могуць сказаць: Іван з Цурулёў (афіцыйнае прозвішча ў шматлікім родзе Цурулёў – Жогла), Андрэй з Дзеравянак, Хведар з Гарэлоў і інш. У вёсцы ёсць таксама род Цумідоў (іх афіцыйнае прозвішча Шур), Кашламеяў (іх афіцыйнае прозвішча Стасенка), Кашоў (іх афіцыйнае прозвішча Жогла), Прадуноў (іх афіцыйнае прозвішча Сукач) і інш. У Стадолічах можна пачуць: «На той вуліцы жывуць Цурулі, Ласі, Дзеравянкі, Кашламеі, Палевікі, Каўганкі, Кашы, Невядзюкі, Прадуны» і інш. Усе пералічаныя найменні – гэта неафіцыйныя прозвішчы-мянушкі, якія замацаваліся за цэлымі групамі людзей, якія знаходзяцца ў роднасных адносінах.

У гэтым кантэксце дарэчы будзе прыгадаць размову дзяка Бацяноўскага з вучнямі Выганаўскай школы, што вядома з трылогіі Якуба Коласа «На ростанях»: «Дзяк: – Як цябе зваць? – Міхалка. – Прозвішча тваё пытаю, дурань! – Мажэйка. – Гэта які Мажэйка, што каля кузні? – Эге, – адказвае вучань. – А як цябе дражняць? – Міхалка маўчыць, а з усіх куткоў, наўперад ціха, а потым мацней гучаць галасы: – Латак! Латак!»

Пісьменнік Яраслаў Пархута ў апавесці «Адзінец» падрабязна тлумачыць, як за адным з персанажаў яго твора замацавалася мянушка Палкоўнік: «Палкоўнік – гэта не званне, а мянушка. Прыліпла яна да нас, Бушылаў, даўно. Мой дзед па бацьку, Нічыпар, хоць і быў даволі пісьменным, але ў тутэйшага пана пры ферме служыў. Хадзіў за статкам, мог спакласці кабана, барана, а то і жарэбчыка. А калі карова, скажам, бульбінай падавіцца або, улезшы ў патраву, канюшынаю аб'есца – ад бяды заўсёды выручаў ён, дзед Нічыпар. Аднойчы пан спыняе яго і пытае: «Ну, як справы, каровячы палкоўнік?» З таго і пайшло: палкоўнік ды палкоўнік. Мянушка перадалася бацьку. Ад яго перайшла і да нас, дзяцей. У Бастыні (Лунінецкі раён. – В. Ш.) Бушылаў не адзін дзесятак. Васілёў ды Іванаў таксама хапае. А скажучь Васіль-Палкоўнік або Іван-Палкоўнік – і ўсім зразумела, пра каго гаворка» (гл.: Пархута Я. Одинец. – «Нёман». 1992. № 3. С. 24).

У гісторыі ўсходнеславянскіх народаў ёсць прыклады, калі калектыўныя мянушкі замацоўваліся за паселішчамі і ператвараліся ў афіцыйныя назвы населеных пунктаў (станавіліся тапонімамі). Так, з XIII ст. у Наўгародскай зямлі ўпаміналіся горад і вобласць Бежычы, Бежацы, Бежацкі Верх (тры назвы аднаго

паселішча). Даследчыкі выводзяць паходжанне гэтых назваў ад архаізаванай формы бежъ – бежанцы, уцекачы (гл.: Нерознак В. Названия древнерусских городов. – Мн., 1983, С. 32). Такія тапанімічныя назвы А. Рогалеў выявіў таксама і ў сістэме беларускіх тапонімаў (Бягі ў Барысаўскім раёне, Бягені ў Ваўка

выскім раёне). Магчыма, у аснову такіх назваў (напачатку агульных) пакладзены калектыўныя мянушкі, якімі ацэначна называлі першых заснавальнікаў такіх пасяленняў (А. Рогалеў). А перыпетый з уцекачамі, якія пакідалі абжытыя мясціны, гісторыя ўсходнеславянскіх народаў засведчыла мноства. Гэта маглі быць язычнікі, якія не ўспрымалі пашырэння праваслаўя, бежанцы, што ратаваліся ад вынішчэння татараў, якія часта нападалі з поўдня і паўднёвага ўсходу (XIII–XVII стст.) і інш.

Яшчэ ў дарэвалюцыйныя часы, калі некаторыя беларусы ў выніку перыпетый лёсу выязджалі за межы сваёй Радзімы, напрыклад, на тэрыторыю сучаснай Украіны, то там выходцаў з нашай Бацькаўшчыны часам вызначалі калектыўнай мянушкай, утворанай ад назвы месца былога пражывання – Мазырчук, Мазыранін, Пінчук, Пінчуковіч, Случанін, Случак, Кобрынец, Туравец, Бабруйка, а іншы раз больш шырока – Ліцвін, Ліцвінчук, Ліцвінавец (апошнія тры варыянты надзвычай частыя, напрыклад, на тэрыторыі былой слабадскай Украіны. – В. Ш.). Гэтую асаблівасць калектыўных мянушак заўважылі першымі этнографы, аналізуючы этнасацыяльныя працэсы складвання ўсходнеславянскіх народнасцей і нацый. Між іншым, і сучасныя прозвішчы, утвораныя ад такіх этніконімаў-мянушак, часта сустракаюцца на даволі значнай адлегласці ад той мясцовасці, назва якой стала асновай для прозвішча. Так, прозвішчы Валынец, Пінчук – частыя на Мазыршчыне, а Случак – на Брагіншчыне.

У навуцы пра імёны і прозвішчы засведчаны прыклады, калі некаторыя канкрэтныя гістарычныя асобы ў нашай свядомасці замацаваліся не са сваім афіцыйным прозвішчам ці імем, а з мянушкай-прозвішчам, а сапраўднае прозвішча ўвогуле можа быць невядомым. Так, многія казкі беларусаў-палешукоў фалькларыст і этнограф А. Сержпутоўскі запісаў ад рознабакова таленавітага і самабытнага казачніка Рэдкага з вёскі Вялікі Рожан. Ад Сержпутоўскага да нас дайшлі надзвычай скупыя звесткі пра гэтага разумнага, багатага на палёт фантазіі, але зусім непісьменнага чалавека, які пражыў, між іншым, 125 гадоў, нікуды не выязджаючы са свайго Рожана. На жаль, пакуль ні мы, ні нават даследчыкі яго багатай спадчыны не ведаем сапраўднага імя і прозвішча унікальнага казачніка, бо Рэдкі, як устанавіў У. Калеснік, – гэта ўсталяваная мянушка, з якой, мабыць, ці не назаўсёды ён застанецца ў беларускай фалькларыстыцы.

У асяроддзі творчай інтэлігенцыі, ваенных, гаспадарнікаў, студэнтаў нярэдка першую асобу ў калектыве, дзяржаўнай установе ў неафіцыйных размовах-гутарках называюць таксама своеасаблівай мянушкай, замяняючы ёю афіцыйнае імя і прозвішча: Першы, Бацька, Дзед, Галава, Вярхоўны і інш. Часам такія замены гучаць нечакана арыгінальна, часам іранічна-здэкліва, выяўляючы характэрныя рысы такога кіраўніка, асобы. Вось як пра такі факт піша ў сваіх успамінах Іван Шамякін. «Пайшоў у ЦК, каб пагаварыць наконт рамана: Маркевіч сказаў, што было б даволі дазволу і тутэйшых дырэктывных органаў. Сакратарка, дабрэйшая Алена Фёдараўна, і памочнік, здаецца, вадзілі мяне за нос: я сядзеў у Антановіча, АТК (Аляксандр Трыфанавіч Кузьмін –



абрэвіатура Андрэя), (трэба разумець Андрэя Макаёнка. – В. Ш.), званіў яму, а ў кабінёце, калі я прыйшоў, яго не было...»

Сучасныя мянушкі ў гаворках, як ужо адзначалася, ужываюцца як яшчэ адно неафіцыйнае прозвішча да пэўнага канкрэтнага чалавека. Універсальнасць іх у тым, што яны не толькі канкрэтна называюць асобу, але і трапна характарызуюць яе па нейкай адметнай асаблівасці. Даследчыкі, сістэматызуючы мянушкі, падкрэсліваюць, што спецыфічнасць ужывання вулічных мянушак у параўнанні з літаратурнай мовай заключаецца ў тым, што ў народна-гутарковай мове яны выкарыстоўваюцца без удакладненняў і не спалучаюцца з тымі імёнамі, якія называюць. Шматлікія мянушкі на Палессі ўжываюцца з нейтральным значэннем. У. Бобрык прыводзіць наступныя мянушкі, выяўленыя на Тураўшчыне: Латун, Красны, Рабы, Цыган, Дзежка. У аснове іх матывацыі – знешні выгляд чалавека.

Частка мянушак характарызуе паводзіны чалавека, яго звычкі, фізічныя недахопы, дэфекты і інш.: Драмак, Подмазка, Салап'ян, Пеўчук, Пячонік, Сляпы, Гарбаты, Картаўка, Крывабока. Надзвычай ярка і трапна характарызуюць чалавека мянушкі, якія ўтварыліся ў выніку розных метафар: Воўк, Казёл, Чайка, Ёрш. Так, мянушку Воўк чалавек атрымаў за нелюдзімы характар; Казёл – за ўпарты нораў і інш. (гл.: Бобрык У. Мянушкі Тураўшчыны. – «Проблемы украінскай дыялекталогіі на сучасным этапе». – Житомир, 1990. С. 117).

Другі даследчык Тураўшчыны М. Бруй на падставе сваіх доўгіх назіранняў за ўжываннем прозвішчаў-мянушак, што пашыраны ў самім Тураве, сістэматызуе іх у наступныя семантычныя групы:

а) прозвішчы-мянушкі, што ўтвораны паводле назваў прадстаўнікоў жывёльнага свету: Баран, Бусел, Воўк, Ваўчок, Гніда, Жук, Заяц, Здрок, Казёл, Коршак, Кот, Кроль, Кулік, Сомік, Цюплік, Чайка, Чапля, Удод;

б) на падставе розных формаў хрысціянскіх імёнаў: Бакім (Авакум), Вазыль, Васелько, Гарасько, Гарман, Дорох, Зелік, Карпечко, Клім, Козюк, Косіюк, Ладымерко, Левачко, Макея, Марко, Мітро, Одамеча, Омелюшко, Омеля, Оўдач, Романько, Рыгорэнько, Стась, Хаскель, Ярош, Ярэма;

в) розныя іншыя назвы: Аскерко, Бабіч, Барынько, Батура, Бізунько, Біруля, Божко, Бондар, Бородач, Бохан, Брэскі, Брэхачко, Брыт, Вернігора, Версоба, Вецік, Вільнюк, Воўкотруб, Гершт, Гніліца, Громік, Гула, Дручок, Заваруха, Загорны, Зэлік, Зубок, Жыла, Кайдал, Капар, Кашляк, Кашпей, Клічвойт, Ключко, Кочуб, Кобур, Конолей, Кот, Кочэта, Крэпец, Кутран, Лапач, Лагізура, Леша, Лобей, Лупіша, Лут, Ляльчык, Макан, Макдук, Малец, Манюк, Мініцер, Мінчук, Москальчук, Муня, Онучнік, Панцюх, Перац, Півоар, Пізік, Пілтус, Пісар, Полячок, Поселенец, Покінько, Прэдко, Прэпахач, Прышчы, Псюра, Рабірох, Раса, Румас, Рура, Саера, Слінько, Соўдол, Слепы, Стрычка, Суліім, Тоўкун, Тумар, Тупало, Хомора, Цыган, Чабан, Шкурко, Шморгаль, Штыкель;

г) мянушкі са зневажальным значэннем: Байдзюк, Бенько, Верджоп, Восвіст, Гінюх, Гісюк, Гопан, Гуніч, Кешча, Кокель, Кухта, Лабай, Масцюшко,

Пелюх, Покамись, Пшэюн, Рапета, Рэмень, Сарахван, Сушчык, Хэй і інш. (гл.: Бруй М.В. Тураў і наваколле.– «Беларуская лінгвістыка». 1974. Вып. 5. С. 61).

Даследчыкамі прасочана, што прозвішчы-мянушкі ўзнікаюць у асноўным па дзвюх прычынах:

1. для абазначэння асоб з аднолькавымі прозвішчамі, асабліва ў вялікіх паселішчах з аднастайнымі прозвішчамі. Так, А. Грамыка, былы Старшыня Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР, успамінаў, «што ў яго на радзіме, у вёсцы Старыя Грамыкі (Гомельшчына, Веткаўскі раён), амаль усе жыхары маюць прозвішча Грамыка. У суседніх Новых Грамыках, дзе больш за 500 двароў, – таксама адны Грамыкі. У суседняй вёсцы Пацёсы, дзе больш за 200 двароў, таксама ўсе жыхары з прозвішчам Грамыка. Паспрабуй адрозні адну сям'ю ад другой. Таму ў вёсках і сёлах сяляне прыдумвалі адзін другому прозвішчы-мянушкі.

Прозвішча-мянушка нашага роду, – успамінае А. Грамыка, – Бурмаковы. І бацьку майго, і дзеда, і прадзеда ўся вёска ведала як Бурмаковых. І я таксама ў Старых Грамыках заўсёды адклікаўся, калі мяне называлі Андрэй Бурмакоў» (гл.: Громыко А. Памятное. Книга первая, – М., 1988. С. 10–11);

2. для выдзялення па якой-небудзь рысе пэўнай асобы ад усіх астатніх жыхароў вёскі. Так, галоўны герой апавесці Янкі Брыля «Сірочы хлеб» па імені Данік меў некалькі мянушак: «Сівым яго празвалі за валасы, асабліва светлыя ўлетку, калі яны выгаралі на сонцы. Гусаком – таму, што калісьці, яшчэ пазалетась увосень, хлопцу нагаў страху стары Міронаў гусак. «Манькай» у іхняй вёсцы называюць левую руку, а Данік хацеў чамусьці быць ляўшою... Жабраком называлі яго толькі Палуянавы хлопцы».

Письменнік Уладзімір Паўлаў у аўтабіяграфіі, раскажваючы пра сваю радню, землякоў з Любаншчыны, паведамляе падрабязна і пра мянушкі, якія шырока бытуюць у яго на радзіме як словы-характарыстыкі. «Прадзед мой Васіль, па-вясковаму Яжальчук (ад любімага прыслоўя: «Ежалі добра будзе, ежалі ўродзіць, ежалі...»), быў для бываляшняга Замошша чалавекам разумным. Хадзіў ён, як і ўсе старыя тады, у белых портках і доўгай саматканай кашулі, падперазанай слупкім поясам (некалькі слупкіх паясоў, сатканых бабкай маёй, і сёння ляжаць у скрыні-куфры маёй маці, Яжаліхі па-вясковаму, ад дзеда)... побач з намі жыве сусед дзядзька Зміцер. За вочы яго завуць Палітруком. Некалі ён, як трохі пісьменны, вучыў дзецюкоў і дзяўчат грамаце. З таго часу і астаўся дзядзька Зміцер Палітруком, і мянушка такая паважная яму дасталася».

Дакладна, напрыклад, вядома, як узнікла мянушка-прозвішча таленавітага беларускага паэта 20 – 30-х гадоў Міхася Чарота (Кудзелькі Міхася Сямёнавіча). Прадзед паэта быў прыгонным панскім ткачом у Рудзенску. За ўменне лепш за іншых апрацоўваць палатно, разбірацца ў нітках, кроснах, кудзелях ён набыў пры двары мянушку Кудзелька, якая затым, ужо як прозвішча, замацавалася за родам знакамітага і надзвычай здольнага ткача, а потым... і за таленавітым унукам.

У зносінах паміж сабою ў сярэднявечча, як сведчаць шматлікія мемуары, хронікі, юрыдычныя дакументы, мянушкамі карысталіся нават князі, знатныя

феадалы, шляхціцы. Так, у шматлікім родзе беларускіх Радзівілаў, што вылучаліся сярод князёў усёй Еўропы сваім бязмерным багаццем і раскошаю, былі суровы і грозны Ян Радзівіл па мянушцы Барадаты – пачынальнік роду нясвіжскіх Радзівілаў, Мікалай Радзівіл па мянушцы Сіротка, Міхал Казімір Радзівіл па мянушцы Рыбанька – дзяржаўны дзеяч, заснавальнік Нясвіжскай друкарні, але найбольшая колькасць неверагодных паданняў складзена пра авантурыста і дзівака, фантаста і п'яніцу Караля Станіслава Радзівіла па мянушцы Пане Каханку. Сярод жанчын з роду Радзівілаў найбольш вядомай з'яўляецца Барбара Радзівіл па мянушцы Чорная дама, пра якую і цяпер у ваколіцах Нясвіжа расказваюць самыя таямнічыя прыгоды.

Мянушкі ў наш час, як і раней, маюць таксама прадстаўнікі злачыннага свету, пра які ў апошнія часы пачынаюць гаварыць адкрыта, раскрываючы такім чынам некалі засакрэчаны кодэкс так званага «зладзейскага гонару». У газеце «Звязда» ў артыкуле «Рэкеціры» паведамлялася пра страшныя справы банды вымагальнікаў, якая дзейнічала ў Мінску. «Мурашкі бягуць па целу, калі знаёмішся з чорнымі справамі «Магільшчыка», «Абдулы», «Капчонага», «Боцмана», «Гестапа», «Парцяна», «Малева»... Гэта мянушкі, пад якімі дзейнічалі рэкеціры і якія зафіксаваны ў пратаколах допыту». У артыкуле падказана і тлумачэнне некаторых мянушак. «Ярмольчык («Магільшчык») працаваў да арышту грабаром і прыбіральшчыкам тэрыторыі Чыжоўскіх могілак». «Аднак пагрозы (у адрас барменаў.— В. Ш.) не дзейнічалі, і, як папярэдзваў «Абдула», справу перадалі больш уплывовым рэкецірам, якімі кіраваў раней неаднойчы судзімы «Філат» (В. Філатаў)».

У мастацкіх тэкстах мянушкі нярэдка выкарыстоўваюцца як адзін са сродкаў стварэння гумару, горкай іроніі, сарказму. Так, у аповесці В. Казько «Выратуй і памілуй нас, чорны бусел» (Мн., 1993), у якой аўтар прадаўжае творча развіваць свае папярэднія мастакоўскія даследаванні складаных праблем сучаснасці, многія падзеі і факты рэчаіснасці малююцца пісьменнікам у мроіве нейкай несапраўднасці і мастакоўскай фантазіі. А знаёмства з некаторымі персанажамі твора пачынаецца не з іх уласных імёнаў, а з гучных і нечаканых на першае ўспрыняцце мянушак, якія ў аповесці дапамагаюць падкрэсліць гратэскава-камічны ці гратэскава-іранічны падтэкст рэалій недалёкага мінулага ў нашым жыцці. Так, грузін Гога мае мянушку Сталін, бо нарадзіўся ён у Грузіі, а «гадаваўся на Беларусі, рабіць і піць пачаў у Расіі». Янка Каганец за свае адметныя якасці, а таксама за падабенства прозвішча стаў Лазарам Кагановічам. Сярод персанажаў аповесці ёсць і Лаўрэнцій Берыя і Карл Маркс. Вось як пра такое іранічна-знішчальнае ўжыванне імёнаў і прозвішчаў некалі вельмі вядомых асоб на адной шостаі частцы планеты разважае крытык Дзмітрый Бугаёў, аналізуючы змест і мову згаданай аповесці Віктара Казько. «Такой мянушкай (Карл Маркс.— В. Ш.) за знешняе падабенства са стваральнікам камуністычнай дактрыны надзелены цыган, які ўзначальвае ЦК. За гэтай яшчэ зусім нядаўна вельмі ходкай і грознай абрэвіятурай хаваецца ўсяго толькі цыганскі кааператыву гандлёвага накірунку. Парадыйна-здэкліва гучыць і мянушка магутнай па сваёй камплекцыі даяркі Марыі, якая скрозь называецца Дзевай Ма-рыяй, хоць яна гадуе шасцёра

дзяцей. Вядома, без мужа. Гэтая акалічнасць, трэба думаць, і выклікала па-свойму з'едлівую мянушку» («Полымя». 1994. № 9. С. 220).

## МАДЭЛІ БЕЛАРУСКІХ ПРОЗВІШЧАЎ

Частка беларускіх, як і большасць рускіх, прозвішчаў утварылася ад каляндарных асабовых імёнаў візантыйска-грэчаскага або рымска-каталіцкага паходжання, якія раней фіксаваліся ў святцах — царкоўным календары: Івановіч, Іваноўскі, Іванёнак, Іваненя, Іванчанка, Іванчык, Іванец, Іваноў, Янчык, Янчанка, Янкоўскі і інш.; Александровіч, Александроўскі, Александронак, Александроненка, Александравец і інш.

У нас, беларусаў, нярэдка сустракаюцца прозвішчы, якія супадаюць поўнасю ці часткова з некаторымі ўласнымі імёнамі хрысціянскага паходжання (такія імёны найчасцей у наш час успрымаюцца як архаізаваныя): Еўтух, Халімон, Конан, Лазар, Герман, Бутрым, Спірыдон, Дземянцей, Барыс (Борыс), Кузьма, Сяргей, Тарас, Протас і інш.

Так, сапраўднае прозвішча польска-беларускага паэта Уладзіслава Сыракомлі — Кандрат. Нарадзіўся ён, як прасочана даследчыкамі, у 1823 г. у фальварку Смольгаў Бабруйскага павета Мінскай губерні і быў названы, паводле каталіцкіх традыцый, трыма

імёнамі — Людвік Францішак Уладзіслаў. Продкі яго належалі да старадаўняй беларускай шляхты, апалячанай у выніку неспрыяльных для нашай Радзімы гістарычных падзей у Вялікім княстве Літоўскім. Варыянт прозвішча Кандратовіч (Сыракомля — гэта псеўданім паэта, узяты ад родавага герба.— В. Ш.), які ўтвораны ад сапраўднага прозвішча Кандрат, на думку даследчыкаў, узнік штучна і першапачаткова абазначаў аднаго з сыноў ці нашчадкаў Кандратаў (гл.: Мархель У. Вяшчун славы і волі.— Мн., 1989. С. 6).

Прадуктыўнымі і тыповымі для беларускай анамастыкі з'яўляюцца прозвішчы, што ўтвораны ад уласных кананічных імёнаў-назоўнікаў пры дапамозе памяншальна-ласкавых суфіксаў -чык, -ік, -ец, -ок і інш. тыпу Адамчык, Лёсік, Тарасік, Купрэйчык, Аўрамчык, Гаўрыльчык, Данільчык, Яромчык, Саўчык, Сілівончык, Вакульчык, Дзямідчык, Васілец, Сідарэц, Федарэц, Піліпец, Хадасок, Барысок, Васілёк, Клімянок і інш. Такія найменні раней сваім прыгонным давалі феадалы, прадстаўнікі царскай адміністрацыі, вайсковыя пісары і другія чыноўнікі, звяртаючы найперш увагу на знешні выгляд, праяўленні характару і іншыя прыкметы і якасці сваіх сялян, падначаленых. Вось як, напрыклад, запісаўшы ўспаміны, тлумачыць змяненне прозвішча вядомага беларускага вучонага, акадэміка, прэзідэнта Акадэміі навук Беларусі Васіля Феафілавіча Купрэвіча пісьменнік Уладзімір Ліпскі: «Тахвіля (бацьку Васіля Купрэвіча.— В. Ш.) клікалі заўсёды, калі адвальваліся колы ў калёсах з дрывамі ці снапамі. Каб не рабіць лішноты, згружаць — загружаць, Тахвіль браўся за вось, падымаў калёсы, і заставался толькі ўстыркнуць кола.

У такіх прыроджаных асілкаў і дзеці гадаваліся, абганяючы гады, моцнымі і рослымі. З гэтай прычыны ў Смалянах Васіля «перахрысцілі» на новае прозвішча.

Зайшоў ён да ўпраўляючага школай надворнага саветніка Казлова.

— Як прозвішча? — строга спытаў той.

— Купрэйчык.

— Ты — Купрэйчык? — аж зняў акуляры ўпраўляючы. — Купрэйчык малы, як верабейчык... А ты?! Які ты Купрэйчык! Ты — Купрэвіч!

Такі і запісаў. Так і застаўся Васіль, сын лесніка Тахвіля, Купрэвічам. На гэта прозвішча атрымаў свой першы дакумент — атэстат школы».

Некаторыя беларускія прозвішчы ўтварыліся, відаць, ад назваў народаў і этнічных груп, што некалі жылі або па розных прычынах трапілі на Беларусь, а пазней асіміляваліся сярод беларусаў: Кацапаў, Кацаповіч, Кацапоўскі (кацапамі на ўсходзе Беларусі называюць былых старавераў, якія перасяляліся з цэнтральных абласцей Расіі, напрыклад, такія пасяленні старавераў ёсць каля Веткі на Гомельшчыне), Паляк (Поляк), Палячок, Палякоў, Лях, Ляхавец, Ляхавецкі, Ляхаўчук (ляхамі прыніжана на Украіне і Беларусі некалі называлі палякаў, дарэчы тут успомніць аповесць М. Гогаля «Тарас Бульба», у якой часта ўпамінаюцца ляхі), Мазур, Мазурук, Мазурунак, Мазуркевіч, Мазурэнка, Мазураў (мазуры — этнічная група палякаў, што жыве на паўночным усходзе Польшчы). Так, у палескіх раёнах Беларусі і Украіны ёсць некалькі вёсак, якія маюць назвы Мазуры, Мазуршчына, а ў іх жывуць перасяленцы з этнічнай Польшчы (вёскі ў Ельскім, Петрыкаўскім, Салігорскім і Кобрынскім раёнах. — В. Ш.).

У ліку такіх прозвішчаў можна назваць: Прус, Прусак, Прусаў (прусамі некалі называлі ўрадженцаў або жыхароў Прусіі), Чэх, Чаховіч, Чахоўскі, Швед, Шведаў, Швядоўскі, Шваб, Швабіч (швабамі на Беларусі і ў Польшчы некалі называлі выхадцаў з Германіі, спачатку з былога герцагства Швабія), Маскаль, Маскалевіч, Маскаленка, Маскалёнак, Маскалёў (маскалямі некалі на Беларусі і на Украіне называлі жыхароў Маскоўскай дзяржавы, а таксама салдатаў), Жамойда, Жамойдзік, Жамойдзін — так некалі называлі на Беларусі ўрадженцаў з этнічнай Літвы — Жэмайці, Турак, Татарчук, Татарэнка, Татарынаў і інш.

На самым раннім этапе прозвішчамі былі двухслоўныя найменні, у структуру якіх уваходзіла ўласнае імя і патранімічная форма з суфіксамі -овіч, -евіч, -іч, -іц, -еня, -эня, -ін, -ын, -оў, -еў і інш., гэта значыць імёны па бацьку тыпу Іван Лукашэвіч (Лукашэня, Лукашоў), прыметнікі па -скі, -цкі, што звычайна характарызавалі асобу чалавека па назве мясцовасці або назве населенага пункта тыпу Аляксандр Халецкі (з Хальча) і інш.

Як адзначае даследчыца антрапанімічных назваў Гродзеншчыны і Брэстчыны А. Усціновіч, формы на -овіч, -евіч яшчэ у XV—XVIII стст. не з'яўляліся прозвішчамі ў нашым сучасным разуменні, як правіла, яны выступалі ў якасці імёнаў па бацьку. Прычым найменні на -овіч, -евіч у Вялікім княстве Літоўскім мелі прадстаўнікі ўсіх слаёў грамадства, а ў суседняй Маскоўскай дзяржаве ім надавалася вузкааслоўнае (сацыяльна

падвышанае.— В. Ш.)значэнне (гл.: Усціновіч А. Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны.— Мн., 1975. С. 154).

Даследчыкі адзначаюць, што прозвішчы на -еня, -эня з'яўляюцца спецыфічнымі толькі для беларускай антрапанімічнай сістэмы. Антрапонімы з такімі суфіксамі ўзніклі для абазначэння перш за ўсё дзяцей паводле імёнаў іх бацькоў: Пятро — Пятрэня, г. зн. сын Пятра, Дзенісеня — сын Дзяніса. Аналагічную функцыю ў беларускай анамастычнай лексіцы выконвалі спачатку і суфіксы -энк-а, -енк-а: Пятрэнка, Дзенісенка, а таксама -ук, -юк, -онак, -ёнак: Паўлюк, Клімук, Васілёнак, Міхасёнак і інш.

Прозвішчы на -скі, -цкі ў асноўным маюць тапанімічны характар, г. зн. утвораны шляхам субстантывацыі прыметнікаў (пераходу іх у назоўнікі): Тураўскі, Ашмянскі, Полацкі, Цяпінскі, Пінскі, Кобрынскі і інш. Асновы з такімі суфіксамі маглі ўказваць на мясцовасць і ўладанне, якое належала асобе, або на мясцовасць, адкуль асоба паходзіць. У пазнейшы час пад уплывам польскай мовы найменні на -скі, -цкі пачалі ўтварацца ад уласных імёнаў — тыпу Васілеўскі, Іваноўскі. Гэтыя суфіксы ў беларускай анамастыцы сінанімічныя з іх адпаведнікамі -ец, -ік, -як, якія ва ўсходніх славян спачатку паказвалі на месца жыхарства носьбіта імені (гл.: Усціновіч А. Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны. С. 155). Гл.: Кіевец, Ашмянец, Магілёвец, Варшавяк, Случак, Глусак.

У беларусаў таксама пашыраны прозвішчы, што ўтварыліся ад асноў назоўнікаў-тапонімаў з суфіксамі -чук, (-ук), -ак, -ец: Ляльчук, Мінчук, Пінчук, Градзянчук, Случак, Старобінец, Мсціславец, Кобрынец, Туравец, Ашмянец, Магілянец і інш. На ўтварэнне, прадуктыўнасць, спецыфічнасць такіх адтапанімічных прозвішчаў звярнуў увагу Ф. Янкоўскі. Ён пісаў: «А праз гады сустрэў я чалавека з прозвішчам Мінчук. Сустрэў і сустракаў не аднаго мінчука — тых, хто родам з Мінска, з-пад самога Мінска, таго, хто жыве ў Мінску. І назаўсёды: мінчук і Мінчук. Падарожнічаючы, чытаючы дарэвалюцыйныя і сучасныя кніжкі, артыкулы, слоўнікі, знаходзіў: мінчук і Мінчук, пінчук і Пінчук, градзянчук і Градзянчук, мазырчук і Мазырчук. Сустрэў і ражанчук, аршанчук, ашмянчук. Ёсць (як і былі) такія самыя выразныя, але з іншымі суфіксамі. Хоць бы слова-назва мсціславец, што дайшло да нас у гістарычных выслоўяў: Мсціслаўцы не паміраюць на сваёй лаўцы. Мсціслаўцы — недасекі. Было, жыло і жыве на Беларусі прозвішча Мсціславец. Дадам чутыя ціі запісаныя некім: жлобінец, ракавец, малінавец, кляцёнец (на Глушчыне з вёсак Малінаў, Клетнае), кобрынец, кіевец, растовец (першае з двух апошніх пачуў у Петрыкаве і каля Турава, другое — у Мінску, на стадыёне «Дынама»). Ёсць назвы з іншымі суфіксамі: случак, глусак, віцьбіч» (Янкоўскі Ф. Само слова гаворыць).

У розных частках Беларусі даволі часта сустракаюцца прозвішчы, якія паходзяць ад агульных назоўнікаў, што абазначалі прафесіі людзей, вайсковыя званні: каваль — Каваль (Коваль), смаляр — Смаляр (Смоляр), цесля — Цесля (Цясяляр, бондар — Бондар, ганчар — Ганчар, мельнік — Мельнік, ключнік — Ключнік, бабраўнічы — Бабраўнічы, падлоўчы — Падлоўчы, харунжы — Харунжы, Харужы, драгун — Драгун, капітан — Капітан і інш. Асобныя з

такіх уласных назоўнікаў ці прыметнікаў-прозвішчаў амаль згубілі сувязь з іх адпаведнікамі — агульнымі назоўнікамі, што абазначалі людзей па прафесіі, бо ў выніку развіцця грамадства некаторыя прафесіі зніклі, а словы — архаізаваліся, падвергліся пэўным фанетычным зменам, сталі вядомы толькі вузкаму колу людзей, у асноўным лінгвістам, гісторыкам, этнографам і тым, хто цікавіцца мінулым нашай Радзімы: Гайдаш, Рымар, Мытнік, Дзягцяр, Цівун, Віж і інш.

Частка такіх прозвішчаў часцей сустракаецца сярод беларускіх яўрэяў: Кучар, Лекар, Слесар, Муляр, Цырульнік, Балагол, Кушнір, Рамізнiк, Магазiншчык, Ракаўшчык, Крамар і інш.

Так, на Палессі і ў некаторых іншых рэгіёнах Беларусі частымі з'яўляюцца так званыя «прамысловыя прозвішчы», якія атрымалі некалі людзі, што былі заняты ў XVI—XIX стст. на традыцыйных па тых часах промыслах. Асобныя з рамёстваў у наш час зніклі, а прозвішчы засталіся. У ліку іх можна назваць: Бортнік, Палазнік, Пасечнік, Руднік, Рудніцкі, Рудзянок, Буднік, Будны, Будніцкі, Будовіч, Паташка, Паташнік, Смалянiк, Смоляр, Дзягцяр, Берасцянік, Алейнік і інш.

У Петрыкаўскім, Нараўлянскім, Лельчыкім, Жыткавіцкім раёнах Гомельшчыны ёсць вёскі, у якіх жывуць былыя перасяленцы з Польшчы — мазуры, слянзакі. Ёсць нават вёскі з аналагічнымі назвамі Мазуры і Слянзакі, што ў Брыньёўскім сельсавеце. А ў суседніх з Мазурамі (гэтая вёска цяпер называецца Паляжач Гара.— В. Ш.) і Слянзакамі вёсках Ляскавічы, Дарашэвічы, Галубіцы, Славінску, Лопчы і інш. сярод карэнных жыхароў нярэдка трапляюцца прозвішчы Буднік, Будовіч, Будніцкі і інш.

Яшчэ прыклад. Прозвішча беларускага гуманіста, асветніка, філосафа, багаслова, паэта, гісторыка, кнігавыауца і рэфармац-кага дзеяча другой паловы XVI ст. Сымога Буднага звязана з назвай паселішча — Буды, дзе ён нарадзіўся. І, як зазначыў М. Багадзяж у кнізе «Праз смуту стагоддзяў» (Мн., 1993. С. 51), «Зусім няважна, беларуская гэта была Буда ці мазавецкая. Амаль усё жыццё Сымона прайшло на беларускай зямлі, таму ў любым выпадку мы можам па праву лічыць яго нашым земляком». А вёсак і іншых паселішчаў тыпу Буда, Будзішча, Будкі і інш. на Беларусі больш за 110.

Вучоны-батанік А. Башняк, успаміны якога знайшлі адлюстраванне ў кнізе А. Грыцкевіча і А. Мальдзіса «Шляхі вялі праз Беларусь», апісвае другі традыцыйны занятак палешукоў у мінулым — выплаўку з балотнай руды жалеза. Праязджаючы ў пачатку XIX ст. праз Палессе ў Кіеў, А. Башняк бачыў закінутую фабрыку па перапрацоўцы балотнай руды каля Цешкаўскай Рудні ля Нароўлі. Яна знаходзілася на рацэ Славечне ля добрага вадзянога млына. Рэшткі абсталявання яшчэ валяліся навокал, бо фабрыку закрылі ўсяго за год да яго наведвання тых мясцін. Але будынак ужо разбурыўся. Руду на фабрыку завозілі за дваццаць вёрст. «Я яшчэ бачыў, — працягваў Башняк, — кучу гэтай руды ля карчмы, і руда здавалася мне добрай, але я не здолеў даведацца, чаму распрацоўка яе спынілася». Такі промысел для тагачаснай Беларусі быў тыповым. Такім чынам, людзі, якія займаліся перапрацоўкай балотнай руды — яе здабычай, выплаўкай з яе металу, называліся раней руднікамі. Адсюль і

прозвішчы Руднік, Рудніцкі, Рудзянок і інш., якіх даволі многа на Мазыршчыне, дзе гэты промысел быў надзвычай пашыраным. Другі даследчык Палесся А. Крукоўскі ў артыкуле «Жалезная руда на Мазыршчыне», называючы дзесяткі пасяленняў на Палессі, якія ўзніклі ў ваколіцах здабычы і выплаўкі з балотнай руды металу, які ў народзе завуць жалеза (Рудня Аголіцкая, Рудня Скрыгалаўская, Есіпава Рудня, Міхалкаўская Рудня, Убарцкая Рудня, Руднішча і інш.), прыводзіць і прозвішчы, што абавязаны сваім узнікненнем традыцыйным заняткам яе жыхароў. Ён пісаў: «У Нараўлянскім раёне жалезная руда ёсць каля вёскі Дзямідаўская Рудня. Тут жа гадоў сорок таму назад была і гута па выплаўцы жалеза з руды. У мясцовасці каля былой гуты жыве пятнаццаць сем'яў былых рабочых гуты, якія і прозвішчы маюць Рудніцкія» («Наш край». 1926. № 8—9. С. 43).

У наш час ад простых па структуры прозвішчаў утварыліся шматмарфемныя, у якіх можна выдзеліць аж да пяці словаўтваральных ступеняў. Так, П. Сцяцко лічыць, што прозвішча тыпу Міхайлючанкоўскі вядзе свой пачатак ад імя Міхайла. Ад яго з дапамогаю суфікса -юк утворана Міхайлюк (I ступень), ад Міхайлюк з дапамогай -эн-я ўзнікла Міхайлючэня (II ступень), ад гэтага з -к-а Міхайлючэнка (III ступень), ад Міхайлючэнка з -аў паходзіць Міхайлючэнкаў (IV ступень), ад гэтага прозвішча з дапамогай -ск-і Міхайлючанкоўскі (V ступень). Асобныя шматсуфіксальныя прозвішчы маглі ўзнікаць і пераскокваючы пэўныя ступені. Скажам, ад Міхайлючэнка да Міхайлючанкоўскі (гл.: Сцяцко П. Народная словатворчасць. — «Бел. мова і літаратура ў школе». 1989. № 12. С. 24).

Не адразу прозвішчы замацаваліся за людзьмі ў цяперашняй іх функцыі. Першымі набылі прозвішчы князі, баяры, буйныя феодалы. На Беларусі і ў Украіне з XIV ст. вядомы магнацкія роды Радзівілаў, Хадкевічаў, Тышкевічаў, Вішнявецкіх, Сапегаў, Патоцкіх, Алялькевічаў, Чартарыйскіх, Пацаў, Кішак і інш., з XV ст. маюць прозвішчы некаторыя багатыя купцы, шляхціцы. Прыгадаем прозвішчы дзеячаў беларускай культуры і літаратуры: Францішак Скарына, Афанасій Філіповіч, Андрэй Рымша, Фёдар Еўлашэўскі, Сымон Будны, Васіль Цяпінскі, Пятро Мсціславец і інш. Некаторыя з названых антрапонімаў можна назваць прозвішчамі толькі ўмоўна. У вядомым «Плачы» Мялеція Смятрыцкага, напісаным у Вільні ў 1610 г., праваслаўны святар смуткуе, што тагачасныя і ранейшыя грамадскія і рэлігійныя дзеячы сярэднявечча пачынаюць здраджваць свайму народу, забываючы родную мову, традыцыі свайго народа, рэлігію. Ён балюча перажывае страту для праваслаўнай царквы найлепшых сваіх сыноў, што прынялі каталіцтва і ўніяцтва. Называючы самыя вядомыя на землях Вялікага княства Літоўскага прозвішчы таго часу, ён з жалем пісаў: «Дзе дом князёў Астрожскіх, якія ззялі больш за ўсіх іншых святлом сваёй старажытнай веры? Дзе іншыя каштоўныя камяні той кароны: князі Слуцкія, Заслаўскія, Вішнявецкія, Збаражскія, Сангушкі, Чартарыйскія, Пронскія, Ражынскія, Саламярэцкія, Галаўчынскія, Красінскія, Масальскія, Горскія, Сакалінскія, Лукомскія, Пузыны, якія пералічыць было б занадта доўга?.. Дзе іншыя мае каштоўнасці, дзе старажытныя, знатныя, моцныя ва ўсім свеце, славуць сваёй мужнасцю і



доблесцю: Хадкевічы, Глебавічы, Кішкі, Сапегі, Дарагастайскія, Войны, Валовічы, Зяновічы, Пацы, Халецкія, Тышкевічы, Корсакі, Храптовічы, Трызны, Гарнастаі, Мышкі, Гойскія, Гулевічы, Ярмалінскія, Каліноўскія, Кірдзеі, Загароўскія, Мялешкі, Багавіціны, Паўловічы, Сасноўскія, Скуміны, Пацэі?»

Названы цэлы рад тыповых беларускіх прозвішчаў XV—XVII стст., вядомых даследчыкам старажытных летапісаў, хронік, разнастайных юрыдычных дакументаў. Некаторыя з пералічаных прозвішчаў з XVII ст. успрымаюцца ў нашай свядомасці як польскія ў сувязі з тым, што частка феадалаў-беларусаў рана страціла сувязі, што ядналі іх са сваім народам. Яны выракліся сваёй мовы, звычак, традыцый сваіх бацькоў і землякоў і сталі актыўнымі прапагандыстамі і абаронцамі ўсяго польскага — мовы, фальклору, сямейных традыцый і іншых культурных набыткаў.

Так, Кастусь Цвірка, расказваючы пра сябра Адама Міцкевіча і Яна Чачота польскамоўнага пісьменніка Тамаша Зана, які з'яўляўся тыповым прадстаўніком беларускай спольшчанай шляхты першай паловы XIX ст., адзначаў, якія метамарфозы ў паходжанні перажывала ў той і ранейшыя часы большая частка беларускай шляхты: Тамаш Зан паходзіў з тыповай беларускай шляхты. Сапраўднае прозвішча яго продкаў — Зань. Так гучала і прозвішча Тамаша, але ў час вучобы ва універсітэце яно чамусьці «пацвярдзела». Дзед Тамаша Зана — таксама Тамаш — быў бурмістрам у Радашковічах, дзе меў некія зямельныя надзелы. Адначасова ён арандаваў недалёкі адсюль маёнтак Селішча. Продкі Тамаша Зана па мацярынскай лініі жылі ва Уздзе. Былі яны ўніятамі. Відаць, уніятамі былі і Зані. А гэта азначае, што ўсе яны ў мінулым — праваслаўныя (гл.: Цвірка К. Дарогамі Тамаша Зана. — «Полымя». 1992. № 5. С. 163).

Частка беларускай шляхты мае прозвішчы, утвораныя аб'яднаннем двух імёнаў-прозвішчаў у адно: Дунін-Марцінкевіч, Богуш-Сестранцэвіч, Забэйда-Суміцкі, Бялыніцкі-Біруля, Рак-Міхайлоўскі, Друцкі-Падбярэзскі, Воўк-Левановіч, Лада-Заблоцкі, Корш-Саблін, Доўнар-Запольскі, Эпімах-Шыпіла, Бут-Гуцкі, Басак-Яроцкі, Загорскі-Вежа і інш. Так, шматлікія нашчадкі шляхецкага роду Нарбутаў падпісваліся двайным прозвішчам Остык-Нарбут хутчэй за ўсё, як лічаць даследчыкі, каб лішні раз падкрэсліць старажытнасць свайго паходжання і засведчыць непасрэдную сувязь з некалі вельмі магутным родам Остыкаў, які сапернічаў у багацці нават з Радзівіламі — самымі ўплывовымі магнатамі Вялікага княства Літоўскага.

З'яўленне двайных ці нават трайных прозвішчаў у XVI—XVIII стст. сярод шляхты не было рэдкасцю. Найчасцей шляхецкі гонар, маёмасны статус становіліся прычынаю таго, што пры заключэнні шлюбу ніводзін з маладых не хацеў развітвацца са сваім прозвішчам, у выніку чаго з'яўляліся прыдомкі. Так, журналіст Юрась Ляшкевіч, прасачыўшы па шматлікіх юрыдычных і царкоўных дакументах свой радавод, які цесна звязаны са Століншчынай, устанавіў, што яго сучаснае прозвішча Ляшкевіч у шматлікіх дакументах ужывалася ў спалучэннях: Зяновіч-Ляшкевіч-Альпенскі, або Зяновіч-

Ляшкевіч, або Ляшкевіч-Альпенскі, або «пан Ляшкевіч герба Налонч, які мае прыдомкі Зяновіч-Альпенскі» (гл.: «Звязда». 1998. № 1—2).

У частцы такіх шляхецкіх прозвішчаў адзін з прыдомкаў указваў на вотчынную прыналежнасць, паселішча, якім валодалі першыя носьбіты такога складанага прозвішча: Ляшкевіч-Альпенскі (Альпень — сяло пад Столінам), Друцкі-Падбярэзскі (Друцк — у свой час адміністрацыйны цэнтр княства, цяпер звычайная вёска.— В. Ш.), Бялыніцкі-Біруля (Бялынічы — мястэчка на Магілёўшчыне) і інш.

Праўда, у савецкі перыяд дваранскія, шляхецкія прозвішчы былі не ў модзе, у той час праходзіў працэс іх актыўнага разбурэння і вынішчэння. Лічылася нават заганным быць афіцыйна засведчаным пад двайным ці трайным найменнем. Пра гэта ўскосна сведчаць, напрыклад, успаміны пісьменніка Юрыя Гаўрука: «Здзіўляла мяне двайное і нават трайное прозвішча бацькі. Гарват-Гарбач-Гаўрук. Адкуль узялося такое дзіўнае спалучэнне, ніхто мне не растлумачыў, павялося яно, мабыць, яшчэ з часоў прыгону. Пазней гэта прозвішча раскалолася. Старэйшы брат Сцяпан пакінуў сабе прозвішча Гарбач, а бацька і яго малодшыя браты — Гаўрук. «Гарват» паступова адваліўся».

Між іншым, у дарэвалюцыйныя часы на Мазыршчыне маёнткам Барбароў валодаў пан Горват, а ў суседняй Нароўлі ён меў вінакурны завод і прадпрыемства па выпуску кандытарскіх вырабаў. Цяпер гэта кандытарская фабрыка «Чырвоны мазыранін». Як нам здаецца, пісьменнік Ю. Гаўрук свядома не хацеў гаварыць аб сваім шляхецкім паходжанні, асабліва калі ўлічыць, што ён у трыццатыя гады быў беспадстаўна рэпрэсаваны і доўгія гады працаваў на самых цяжкіх вытворчасцях у Карэліі, Усходняй Сібіры, Рэспубліцы Комі і інш.

Даследчыкі славянскіх антрапонімаў адрозніваюць спецыфічную беларуска-польска-літоўскую мадэль складаных шляхецкіх прозвішчаў, у якой абедзве ці нават тры часткі складанага прозвішча пачынаюцца з аднолькавых складоў ці аднолькавых гукаў : Гарват-Гарбач-Гаўрук, Бялыніцкі-Біруля, Карафа-Корбут, Бонч-Бруевіч, Дуб-Дубянецкі і інш.

Заўважана, што двайныя шляхецкія прозвішчы ў мастацкай літаратуры пад пяром пісьменнікаў робяцца вычварным аб'ектам аўтарскай іроніі, сродкам своеасаблівага мастакоўскага здзеку. У такіх выпадках такое складанае найменне дазваляе пісьменніку дасягаць выключнай выразнасці ў абмалёўцы і характарыстыцы літаратурнага персанажа. Параўн.: Неўважай-Карыта, Ляпкін-Цяпкін, Аболт-Абалдуеў, Брава-Жыватоўскі, Смятана-Бурчайла, Дуб-Дубавецкі, Соша-Доша і інш. Так, пісьменнік Ф. Янкоўскі ў абразку «А каб табе!» малюе вясковага абывацеля Дуб-Дубавецкага, які, жывучы сярод сялян, карыстаючыся іх сардэчнасцю, гасціннасцю, з пагардаю і здзекам гаворыць аб іх мове, мясцовым вымаўленні. Дуб-Дубавецкі, не адчуваючы натуральнасці, мілагучнасці дыялектнай мовы, «дубова» ўспрымае яе гучанне. Ён збіральніку беларускіх слоў, фразем, прыказак, прымавак з жахлівай жорсткасцю паведамляе: «Я проста не зношу іхняга «сакання»: «абуўса», «напіўса»; іхніх кленічаў: «А каб цябе!», «А бадай цябе!», «А ліха на іх!».

Як ужо адзначалася, нярэдка двойнымі шляхецкімі прозвішчамі падкрэслівалася веліч радавітых шляхецкіх родаў, знакамітых магнатаў. Так, Г. Кісялёў зрабіў спробу паказаць, які ўклад унеслі шматлікія Карафа-Корбуты ў навуку, культуру Беларусі, Польшчы...

Даследчык запісаў успаміны аднаго з прадстаўнікоў Карафа-Корбутаў, які наступным чынам тлумачыць узнікненне свайго экзатычнага прозвішча, якое, як прасочана, пашырана ў асноўным каля Слуцка, Бабруйска, Петрыкава, Глуска. «Фамілія Карафа-Корбут утварылася шляхам аб'яднання двух родаў (дваранскіх фамілій): Карафа — італьянцы, Корбут — палякі (мабыць, трэба разумець — беларусы.— В. Ш.) Пра польскага камерсанта Корбута вядома, што ў XVIII ст. ён меў канцэсію на гандаль сукном у многіх Краінах Еўропы. На гэтых раздарожжах яго дачка сустрэлася з італьянскім афіцэрам графам Карафа (імёны іх невядомыя) і выйшла за яго замуж...

У перыяд пашпартызацыі (1930) у Кацярынаславе нам выдалі пашпарты з выдаленнем з прозвішча адной літары «ф», тое ж адбылося і з Міхалам Іванавічам Карафа-Корбутам на Беларусі. Хоць у пасведчаннях аб нараджэнні было два «ф». І ў мінулым адбываліся такія ж казусы...

Радаводная карта, якую я бачыў у сябе дома, выглядала так: на тоўстым белым кардоне, падклееным ззаду батыстам, велічынёю ў разгорнутым выглядзе з паверхню аднатумбовага пісьмовага стала. У левым верхнім рагу карты радавы герб. Праз усю карту ад герба прозвішча: КАРАФФА-КОРБУТ. У кожным квадраціку значылася мужчынскае імя. Імёны былі шматнацыянальныя, у тым ліку мноства беларускіх, рускіх, польскіх, італьянскіх, французскіх» (гл.: Кісялёў Г. Хто вы, Карафа-Корбуты? — «Полымя». 1992. № 3. С. 180).

Пісьменнік Уладзімір Ліпскі, высвятляючы спрадвечныя карані шляхецкага роду Вікенція Дуніна-Марцінкевіча, устанавіў, што радаводны герб беларускага песняра мінулага стагоддзя называўся «Лебедзь». Ён меў наступныя выявы: на чырвоным полі — срэбраны лебедзь. І ў кляйноце над шлемам такія ж лебедзь. Велічная птушка з узнятымі крыламі, упэўненай постаццю выклікае давер, павагу і замілаванасць. Яна цвёрда стаіць на кароне. Яна гатова ўзляцець з яе ў нязведаныя высі.

«Пачцівая птушка»,— разважае далей У. Ліпскі,— як бы ў аснове падмурка герба і на яго вяршыні, на самой кароне. Гэта знак таго, што род Марцінкевічаў даўні, чысты і знакаміты. Гісторыя гэта пацвярджае: герб «Лебедзь» засведчаны яшчэ ў сярэднявечча, з 1257 года...

Ім карысталіся 215 сем'яў. Адны з «прыдомкамі» Дунін, іншыя — без яго. Старажытны герб мелі Дуніны-Баркоўскія, Дуніны-Галавінскія, Дуніны-Вольскія, Дуніны-Раецкія. Пад гэтым слаўным знакам хадзілі і нейкія Дуніны-Ліпскія, але пра іх пакуль не вядома ні радка. Карысталіся «Лебедзем» дваранскія роды: Аўдыцкія, Баневічы, Бельскія Багдановічы, Буйніцкія, Бутрымовічы, Бжэзінскія, Галінскія, Граеўскія, Гурскія, Камароўскія, Краеўскія, Кудрэвічы, Любінскія, Маеўскія, Мажэйкі, Петрашкевічы, Пілецкія, Сямашкі, Тамашэвічы, Валадкевічы, Завішы, Жукоўскія, Янчэўскія...» (гл.: Ліпскі У. Дунін-Марцінкевіч і пінская шляхта.— «ЛіМ». 1994. 11 лют.)

У ліку шляхецкіх прозвішчаў, што засведчаны ў розных афіцыйных і неафіцыйных дакументах з часоў Вялікага княства Літоўскага, даследчыкі мінулага Беларусі называюць сямейныя дынастыі Астроўскіх, Вайцяхоўскіх, Горскіх, Дыбоўскіх, Закрэўскіх, Карозаў, Лукомскіх, Ляшчынскіх, Міцкевічаў, Садоўскіх, Сасноўскіх, Тушынскіх, Яноўскіх, Абрамовічаў, Адамовічаў, Бранеўскіх, Вашкевічаў, Высоцкіх, Грахоўскіх, Данілевічаў, Захарэвічаў, Пятровічаў, Сташкевічаў, Суднікаў, Тамковічаў, Чарнецкіх, Чахоўскіх, Арлоўскіх, Грыневічаў, Дзежыцаў, Маркевічаў, Свідэрскіх, Сеўрукаў, Шантараў, Вышамірскіх, Касінскіх, Кахановічаў, Шчэрбаў, Яроцкіх і інш. Безумоўна, вядомыя феодалы-магнаты Радзівілы, Хадкевічы, Пацы, Агінскія, Сангушкі, Сапегі і інш. таксама былі самымі знакамітымі шляхціцамі.

Частка беларускай шляхты, як ужо адзначалася, мела адтапанімічныя і некаторыя іншыя прозвішчы на -скі, -цкі, пра што з гумарам, не без іроніі апавядаецца ў некаторых творах беларускага фальклору, беларускай мастацкай літаратуры (Быкоўскі, Цюхай-Ліпскі, Пратасавіцкі, Крыніцкі і інш.). Так, у легендзе «Адкуль шляхта», запісанай Е. Ляцкім на Міншчыне, даецца гумарыстычнае тлумачэнне некаторых шляхецкіх паводле паходжання прозвішчаў: «Калі бог тварыў людзей, то рэдка хто ведае, з чаго ён іх рабіў, але шляхціц, усім ведама, зроблен з тварагу.

Паставіў яго бог на слонцы сушыцца, каб ён трохі ачарсцвеў. Пакуль ён сох, бог адварнуўся, кундзель (сабака.— В. Ш.) яго з'еў. Прыходзіць бог, глядзіць — шляхціца як і не было. Туды, сюды — дзе дзеўся?

Аж кундзель лохмамі затрос, кажыць:

— Я!..

Як усердзіўся ж бог:

— Ну,— кажа,— бяжы ж ты сабе па свету: аб што ні зачэпішся, з таго выскачыць шляхціц.

З гэтага і назвы пайшлі вядомыя: Беразоўскія, Каменскія, Хамутоўскія, Тварагоўскія,— з гэтага шляхты і пайшлі. Так і кажуць: шляхціц-махціц, кундэлю сын!» (гл.: «Легенды і паданні». Мн., 1983. С. 92).

У часткі насельніцтва Беларусі пра шляхту як спецыфічны прывілеяваны клас насельніцтва ў мінулыя часы, які ў асобныя перыяды нашай дзяржавы дасягаў 20 працэнтаў ад усяго насельніцтва, клалася ўражанне, што шляхціцы жьлі за кошт эксплуатацыі простага люду. Яны адрозніваліся празмернай ганарлівасцю, жыравалі за кошт эксплуатацыі сялянства, бавілі час у п'янстве, гульнях і зусім быт не ахвочыя да любой працы...

Аднак гэта было не заўсёды так. Як піша Святаслаў Асіноўскі, шляхта як службылы клас пад час войнаў (а іх было даволі многа) са зброяй у руках павінна была ў любыя часы абараняць Радзіму. Шляхціцы першымі абавязаны былі скласці галаву за караля, вялікага князя і свой народ... Шляхецкі гонар і пустая ганарлівасць — далёка не адно і тое ж. На жаль, якраз шляхецкага, рыцарскага гонару і не хапае многім з нас. Вось тут бы нам і павучыцца ў лепшых прадстаўнікоў шляхецкага роду (гл.: Асіноўскі С. Там, дзе была Неўрыда.— Мн., 1996. С. 165).

Працэс фармавання прозвішчаў у некаторых выпадках можна прасачыць за асобнымі сацыяльнымі групамі насельніцтва. Так, праваслаўным свяшчэннікам часта раней давалі прозвішча па царкве, прыходу, у якім яны служылі. Асабліва часта гэта здаралася з тымі святарамі, у якіх былі прозвішчы немілагучныя, з негатыўным падтэкстам тыпу Брахун, Слімак, Казёл і інш. Паны, шляхта атрымлівалі прозвішчы ад назваў памесцяў і маёнткаў. Параўн.: шляхціц Казімір Лышчыцкі — беларускі мысліцель-атэіст, выпускнік Віленскай духоўнай акадэміі, аўтар атэістычнага трактата «Аб неіснаванні бога», быў родам з вёскі Лышчыцы, што пад Брэстам. З краязнаўчых прац пра Мсціслаў можна даведацца, што герб «Дуброва» мелі князі Цеханавецкія. Іх прозвішча паходзіць ад назвы мясцовасці Цеханоўцы.

Зусім позна прозвішчы замацаваліся за простымі людзям — сялянам, слугамі феодалаў, рабочымі, рамеснікамі. Так, у Нясвіжы яшчэ ў канцы XVI ст. сярод ліцейшчыкаў, разьбяроў, кавалёў, сталяроў і іншых людзей простага саслоўя не было прозвішчаў. У нясвіжскіх квітанцыях падаткавага гарадскога збору за 1582—1583 гг. упамінаюцца залатых спраў майстар Сцяпан, разьбяр Піліп, каваль Ждан, слесар Пятрусь і інш.

У Расійскай імперыі нават пасля рэформы 1861 г. адсутнічаў закон, які прадугледжваў увядзенне прозвішчаў для сялян. Згодна з рэвізіяй 1816 г. у Маскве чацвёртая частка купцоў не мела прозвішчаў.

Юрыдычна замацаванымі яны сталі ў нашай краіне толькі ў трыццатых гадах XX ст. Не трэба думаць, што амаль да нашага часу не было прозвішчаў: яны узніклі і раней (па вядомых мадэлях) стыхійна, былі блізкія да мянушак і не былі юрыдычна замацаванымі.

Пасля рэвалюцыі 1917 г. многія прозвішчы вядомых дзеячаў навукі, культуры, міжнароднага рабочага руху, военачальнікаў і інш. замацаваліся ў тапанімічнай сістэме (пра гэта будзе весціся падрабязная размова). Прычым некаторыя з такіх новых (у шматлікіх выпадках няўдалых) тапонімаў поўнаццю паўтараюць прозвішча ў чыстым выглядзе, а некаторыя маюць скарачаны ці павялічаны варыянт яго асновы за кошт словаўтваральных суфіксаў ці іншых словаўтваральных сродкаў: Роза Люксембург, Мархлеўск, Чапаева, Дзяржынск, Кіраў, Міроненкі, Азіна і інш. Дарэчы тут зазначыць, што раней прозвішчы ў тапаніміцы амаль не выкарыстоўваліся (вельмі часта затое выкарыстоўваліся ўласныя імёны). Гэты працэс якраз развіваўся ў адваротным напрамку — ад шматлікіх тапонімаў ва ўсходнеславянскіх мовах узніклі разнастайныя княжацкія прозвішчы. Напрыклад, у рускай мове тыпу Вяземскі, Мяшчэрскі, Шуйскі, у беларускай — Друцкі, Заслаўскі, Слуцкі, а таксама прозвішчы беларускіх яўрэяў тыпу Пінскі, Васілевіцкі, Смілавіцкі, Аршанскі, Кобрынскі, Гомельскі і інш.

У прозвішчах адлюстраваліся шматлікія з'явы гісторыі нашага народа, яго побыт, заняткі, звычкі. Прозвішча — гэта своеасаблівая энцыклапедыя пра культуру, сацыяльна-эканамічныя ўмовы жыцця беларусаў. У гэтых найменнях да нашага часу захаваліся сотні слоў, якія актыўна ўжываліся ў звычайнай намінацыйнай функцыі, а цяпер па розных прычынах страціліся: Гайдаш, Бортнік, Кардымон, Мытнік, Кошар, Лагун, Маклак, Саракавік,

Сахор, Шклюд, Палазнік, Ключнік і інш. Значэнне некаторых аманімічных да гэтых слоў агульных назоўнікаў можна выявіць толькі ў гістарычных і дыялектных слоўніках. Напрыклад, сярод старых палешукоў яшчэ некаторыя ведаюць слова лазьбень — каробка з лубу на мёд. Гэтае слова архаізавалася ў нашай мове, але вытворныя ад яго прозвішчы ўжываюцца, хаця некаторыя маладыя людзі і не ведаюць, як растлумачыць іх паходжанне. Пісьменнік і лінгвіст Фёдар Янкоўскі пісаў: «Лазьбень, Лозьбінь, Лазьбінь, Лозбін. Мабыць, крэўныя гэтыя прозвішчы з лазьбянем. Пчалавым, бортнікавым...» Натуральна, не як самамэту ў мастацкім тэксе, тлумачыць Ф. Янкоўскі і некаторыя іншыя беларускія прозвішчы: «Чалавек, што сказаў мне «няма мейсца», разгладзіў вусы, падняўся і то пытаўся, то адказваў: «Зажурыўся? Чаго зажурыўся? Мейсца? Знайду мейсца. На аднаго гэтакага дрозьдзіка, на гілечка такога». (Я ўведаў потым, пасля ўжо, уведаў каля Мінска, каля Лагойска, каля Барысава, што гіль — гэта птушка, гіль — снягір, гіль — снегирок; адсюль, пазнаў я, і прозвішча Гіль, Гілеўскі, Гіль, Гілевіч). (Янкоўскі Ф. Само слова гаворыць).

Ёсць і легенды пра ўзнікненне асобных прозвішчаў. Так, у сярэднія вякі на Беларусі быў знакамітым старажытны род магнатаў Храптовічаў. З XII ст. у Прыняманскім краі бытуе легенда, у якой расказваецца, як новагародскі князь адбіваўся ад вялікай навалы ворагаў. Загінула амаль уся княжая дружина, паранены князь ды двое вояў засталіся жывымі. Доўга змучаныя воі неслі свайго гаспадара, уцякаючы ад ворагаў. І відаць ужо былі купалы царквы Барыса і Глеба ў Новагародку, але не вытрывала сэрца аднаго з дружыннікаў — ён памёр. Зсталіся адзін малады воі і паранены, скалечаны князь... Яшчэ два дні поўз малады воі, трымаючы на спіне паміраючага князя... Адчуваючы спажыву, іх суправаджала вялізная чарада крумкачоў.

Але хапіла сілы і волі ў маладога і сумленнага воя. Удзячны быў за ўсё князь. Свайму выратавальніку ён дараваў вялікае паселішча на беразе паўнаводнай ракі. Разводзілі там многа авечак, выраблялі сукно, апрацоўвалі воўну. Адсюль і назва Шчорсы — нібыта ад «шэрсць часаць». Дружыннік-воі за мужнасць, адвагу і сумленне атрымаў прозвішча Храптовіч, за тое, што вынес князя на спіне, «хрыбце» (гл.: Сланейскі А. Дзе Нёмана імклівая плынь.— «Звязда». 1991. 17 ліп.). Дарэчы тут зазначыць, што род вядомага героя грамадзянскай вайны Мікалая Шчорса бярэ свой пачатак з названых у легендзе Шчорсаў з-пад Наваградка.

Некаторыя беларускія магнаты сваё прозвішча спрабавалі выводзіць аж ад старажытнай рымскай арыстакратыі, не грэбавалі яны і мянушкамі. Паводле прыдуманай дзеля гэтага легенды адзін з замежных пачынальнікаў нясвіжскіх князёў Радзівілаў зваўся Дорспрунгам. Морам ён дабраўся да Літвы і заснаваў там паселішча Рамнову (Новы Рым). Сярод аднаго з нашчадкаў Дорспрунга быў асабліва паважаны вярхоўны жрэц Крыва-Крывейша, у якога нарадзіўся сын Ліздэйка, што вылучаўся сваёй прыгажосцю і розумам. З яго думкамі ўсе лічыліся. Парады ў яго браў нават вялікі князь Гедымін. Аднойчы Ліздэйка растлумачыў незвычайны сон, што прысніўся вялікаму князю. Пасля гэтага да імя Ліздэйкі далучылася мянушка Радзівіл — ад беларускага слова радзіць —

даваць якую-небудзь раду; прапаноўваць паступаць пэўным чынам. Некалькі пакаленняў нашчадкаў Ліздэйкі карысталіся гэтым словам як мянушкай, а потым яно стала прозвішчам прадстаўнікоў магутнага беларуска-літоўскага роду. Пачынальнікам гэтага роду па нясвіжскай лініі, як лічаць, быў Ян Радзівіл па мянушцы Барадаты (гл.: Шышыгіна К. Паданні Нясвіжа. — Мн., 1990. С. 6—7).

Для многіх беларусаў дарагімі з'яўляюцца назвы мясцін, звязаных з жыццём Янкі Купалы, яго творчасцю. Калісберг, Гайдукоўка, Рубеж, Верацейкі, Раптуноўшчына, Здарэнне, Прытыкі, Радзькаўшчына, Ляўшова, Калдукоўка, Корань, Лілінцы, Бараўцы... Кожная з гэтых мясцін асвечана Купалавым імем. Бараўцы — самая блізкая ад Мінска Купалава вёсачка. Уладзімір Содаль, нястомны рушнівец на ніве беларускай культуры, апісваючы мясціны, дзе праходзіла сталенне таленту Янкі Купалы, дае падрабязнае тлумачэнне паходжання назвы вёскі Бараўцы і прозвішча Баравец, якое з'яўляецца надзвычай тыповым у гэтым паселішчы, дзе наш класік напісаў не толькі «Адвечную песню», але і шэраг лірычных вершаў. «Часта бываючы ў Бараўцах, — пісаў У. Содаль, — я прыкмеціў, што тут, апрача згаданых цёткі Веры і Міхала Бараўцоў, шмат жыве і іншых людзей з прозвішчам Баравец. Таму падумалася: першыя сяленцы на гэтай мясціне былі Бараўцы, таму і вёска атрымала такую назву. Аднак пра гэта пачуў зусім іншае.

Нібы даўней у Бараўцах жылі адны Асіновічы. А такое прозвішча меў і якісь пан з-пад Беларучаў ці з саміх Беларучаў. Дачуўся ён, што бараўскія людзі Асіповічамі завуцца. Не ўпадабаў ён гэтага: «Як гэта так, каб нейкія лапэтнікі ды аднаго з ім прозвішча!» Ну і пастараўся перад кім трэба, каб бараўскіх людзей перапісалі на прозвішча Баравец. Вось з той пары і пайшлі ў Бараўцах адны Бараўцы» (гл.: Содаль У. Пуцявінамі Купалы. — «Роднае слова». 1992. № 3. С. 68).

## АСОБНА ПРА БЕЛАРУСКІЯ ПСЕЎДАНЫМЫ

Спецыфіка, нацыянальны каларыт беларускіх прозвішчаў выразна праяўляецца ў псеўданімах беларускіх пісьменнікаў, дзеячаў культуры, навукі. Такія самабытныя найменні ў шматлікіх выпадках утвораны па тыпова беларускіх словаўтваральных анамастычных мадэлях, часта з выкарыстаннем у якасці прозвішчаў-псеўданімаў спецыфічна беларускіх экзатычных слоў, карані якіх нярэдка адсутнічаюць ці забыты ў суседніх славянскіх мовах: Мікола Крывіч (М. Байкоў), Андрэй Зязюля (А. Астравіч), Адам Гаротны (А. Бабарэка), Карусь Каганец (К. Кастравіцкі), Алесь Чобат (А. Баршчэўскі), Станіслаў Тамашэвіч (М. Дворнікаў), Лук'ян Блёкат (Х. Жычка), Янук Журба (І. Івашын), Хвядос Явар (Х. Шынклер), Даленга-Хадакоўскі (А. Чарноцкі), Мікола Гомельскі (М. Лупсякоў), Захар Бульбянік (З. Бірала), Алесь Жаўрук (А. Сінічкін), Рыгор Кобец (М. Сандыга), Янка Нёманскі (І. Пятровіч), Янка Маўр (І. Фёдараў) і інш.

Аўтар першага ў гісторыі беларускай культуры слоўніка псеўданімаў Янка Саламевіч пра ўзнікненне розных псеўданімаў пісаў наступнае: «Прычын

і меркаванняў, якія вымушалі паасобных аўтараў выступаць у друку інкогніта, надзвычай многа. Адны вымушаны былі захоўваць свае сапраўднае імя ў таямніцы, баючыся ганенняў цэнзуры, другія, каб адвесці ад сябе агонь крытыкі, трэція прыдумлялі сабе розныя прозвішчы пад уплывам моды, іншыя з-за таго, што іх прозвішча супадала з ужо вядомым у літаратуры, некаторыя хаваліся за псеўданім, каб прымушыць публіку гадаць пра яго сапраўднага носбіта. Той-сёй не хацеў выстаўляць свайго сапраўднага імя з-за сціпласці. Сатырыкі і гумарысты бралі пацешныя псеўданімы, разлічваючы выклікаць адпаведны камічны эфект, і г. д.»<sup>1</sup>.

Вывучыўшы прыроду самых разнастайных беларускіх псеўданімаў, даследчыкі ўласных найменняў вызначылі іх асноўныя разнавіднасці. Гэта:

1. Уласна псеўданімы (сапраўдныя псеўданімы), якія ствараюць поўнае ўражанне імя і прозвішча аўтара: А. Мсціслаўскі (М. Гарэцкі), Кузьма Чорны (М. Раманоўскі), Тарас Гушча (К. Міцкевіч), Зоська Верас (Л. Войцік).

1 Гл.: Саламевіч Я. Слоўнік беларускіх псеўданімаў.— Мн., 1983. С. 3

2. Абагульняльныя псеўданімы. У іх сапраўднае імя і прозвішча аўтара заменена ўказаннем на: яго нацыянальнасць: Беларус — М. Янчук, Максім Беларус — М. Гарэцкі, Пётра Беларус — П. Яленскі, Літвін — А. Рымша; тэрытарыяльную прыналежнасць: Сімяон Полацкі — С. Пятроўскі-Сітніяновіч, Мікалаевец — К. Міцкевіч, С. Койданаўскі — С. Шушкевіч; сацыяльнае становішча: Бэйгар — З. Жылуновіч, Сярожа Пастушок — С. Крывец; спецыяльнасць, пасаду, работу: Стары Педагог — Я. Карскі, Падпольнік — В. Харужая, Падарожны — А. Лявіцкі; факты біяграфіі, асаблівасці творчасці, стылю: Алесь Гарун — А. Прушынскі, Янка Журба — І. Івашын, Слёзнавокі — А. Бяленка.

3. Крыптанімы. Яны ўтвараюцца з: а) ініцыялаў імя або прозвішча, імя прозвішча, часам імя, імя па бацьку і прозвішча, а таксама пачатковых літар псеўданіма аўтара: А.— А. Шлюбскі, Б.— М. Багдановіч, Я. К.— І. Луцэвіч, Е.— Я. Карскі, Е. Р. Р.— Е. Раманаў; б) розных скарачэнняў імя або прозвішча аўтара ці яго псеўданіма: Б – ч – М. Багдановіч, Б – ка – А. Бабарэка, А. Рэка – А. Бабарэка і інш.

4. Своеасаблівая форма псеўданімаў — псеўдаандронімы, г. зн. мужчынская форма псеўданіма для аўтара жанчыны: Мацей Крапіўка — Алаіза Пашкевіч, Адам Шкіляр — Ванда Лявіцкая, Гаўрыла з Полацка — Алаіза Пашкевіч; псеўдагінімы — жаночая форма псеўданіма, ужытая мужчынамі Ганна Аршыца — У. Дубоўка, Ганна Крум — Канстанцін Міцкевіч, Алесь Гаротная — А. Шлюбскі і інш.

У гісторыі беларускай літаратуры ёсць прыклады, калі пад адным псеўданімам «хавалася» некалькі аўтараў: Сібарсач — І. Сіпакоў, Р. Барадулін, Б. Сачанка; Шаўцы — П. Трус, П. Глебка, А. Каратай.

У аснову шматлікіх беларускіх, рускіх, украінскіх, літоўскіх псеўданімаў пакладзены тапанімічныя назвы. Так, сапраўднае імя і прозвішча літоўскай паэтэсы Саламеі Нерыс — Саламея Бачынскайтэ-Бутэне. Псеўданім быў узяты ёю таму, што беларуска-літоўская рака Вілля, якую асабліва любіла паэтэса, на літоўскай тэрыторыі называецца Нерыс. Адтапанімічныя, асабліва



гідранімічныя псеўданімы маюць многія гістарычныя асобы: пісьменнікі, рэвалюцыянеры, вучоныя, даследчыкі новых земляў, военачальнікі, літаратурныя персанажы: А. Волгін (Г. В. Пляханаў) — вядомы народнік, прапагандыст марксізму; Сямёнаў-Цян-Шанскі (сапраўдн. Сямёнаў Пятро Пятровіч) — рускі географ, падарожнік, статыстык, батанік, этнамолаг, дзяржаўны і грамадскі дзеяч. За падарожжа на Цян-Шань і ўсебаковае апісанне гэтага горнага краю атрымаў у 1906 г. прыстаўку-псеўданім да свайго прозвішча. Беларускі байкапісец Уладзімір Корбан меў у свой час псеўданім Баранскі Ян. Відаць, утвораны ад тапоніма Барань, што ёсць у Аршанскім раёне, дзе нарадзіўся паэт-сатырык. Максім Гарэцкі меў псеўданім Мсціслаўскі, Мікола Лупсякоў — М. Гомельскі, А. Макаёнак — А. Журавіцкі. А жыхары палескага мястэчка Ленін паведамляюць, што ў дарэвалюцыйныя часы ў іх паселішчы жыло некалькі вядомых марксістаў, якія неаднаразова сустракаліся з У. І. Ульянавым, у прыватнасці ў 1895 г. у Вільні. Пад уплывам іх нібыта малады Ульянаў і выбраў сабе сусветна вядомы псеўданім. І ленінцы ўпэўнены, што менавіта назва іхняга мястэчка легла ў аснову псеўданіма заснавальніка першай у свеце сацыялістычнай дзяржавы. Да Кастрычніцкай рэвалюцыі ва ўсім свеце не было такой геаграфічнай назвы, толькі ў Германіі была адна вёска, якая пісалася як «Лехнін» (гл.: «Памяць». Жыткавікі раён. — Мн., 1994. С. 198). Безумоўна, у меркаваннях жыхароў мястэчка Ленін аб паходжанні псеўданіма У. Ульянава праявіўся мясцовы патрыятызм, аздоблены палётам сялянскай фантазіі. Вучоныя-лінгвісты, даследчыкі спадчыны класіка марксізму-ленінізму лічаць, што псеўданім Ленін У. Ульянаў выбраў у сувязі з палітычнымі хваляваннямі супроць царызму на берагах сібірскай ракі Лены ў канцы XIX ст.

Народны паэт Беларусі Янка Купала (сапраўднае імя і прозвішча Іван Дамінікавіч Луцэвіч) меў наступныя сорок чатыры псеуданімы і крыптанімы: 1. Адзін з «парнаснакаў»; 2. Бяздольны Марка; 3. Вайдэльота; 4. Здарэнец; 5. І. К.; 6. І. Л.; 7. И. Л.; 8. К.; 9. К-В-В; 10. К-а; 11. К-а, Я.; 12. К — а, Я.; 13. К — ла, Я.; 14. Каруза, Цімох; 15. Купала, І.; 16. Купала, Я.; 17. Купала, Янка; 18. Купала, Янук; 19. Купальскі, Я.; 20. Л. І.; 21. «Левы»; 22. Луцэўчык, Янка; 23. Мінчук; 24. Ня-Гутнік; 25. Стары Мінчук; 26. Хаўруснік; 27. Я. К.; 28. Я. Л.; 29. Янук з-пад Мінска; 30. J. K.; 31. J. L.; 32. Januk s-pad Minska; 33. K.; 34. K — a; 35. K — a, J.; 36. K-a; 37. Kahaniec, 38. Kupala, J.; 39. Kupala, Janka; 40. Kupala, Januk; 41. «Lewy»; 42. Nia-Hutnik; 43. Wajdelota; 44. Zdareniec (Гл.: Саламевіч Я. Слоўнік беларускіх псеўданімаў. — Мн., 1983. С. 186). Самым ужывальным і пашыраным з усіх названых з'яўляецца Янка Купала, якім упершыню падпісаўся паэт у 1905 г., у пазнейшыя часы з'явіліся яго варыянты — Янук Купала, Купальскі Я., Купала Янук і інш.

Выбар псеўданіма — не заўсёды да канца разгаданая загадка. Вось як спрабуе прасачыць выбар такога наймення пісьменніка Івана Фёдарова (Янкі Маўра) літаратуразнаўца Эсфір Гурэвіч. «У дадзеным выпадку ўзнікненне яго (псеўданіма. — В. Ш.) звязваецца звычайна з памятным шылераўскім «Маўр зрабіў справу — Маўр можа ісці прэч», зразуметым у тым яго сэнсе, што чалавек, які выканаў місію, больш ужо не патрэбны. Аднак такое тлумачэнне

ўсё ж такі недастатковае, яно не ўлічвае фактараў глыбока асацыятыўных, падсвядомых, інтуітыўных, але вызначальных, урэшце, для спасціжэння аўтарскай выдумы, фантазіі.

Можна пагадзіцца, што спачатку птсьменнтк узяў сабе імя чарнаскурага Маўра (mauros па-грэчаску азначае «цёмны»), адштурхоуваючыся ад Шылера па нейкай асацыятыўнай сувязі і ў пошуках таямнічага, незвычайнага, гучнага імя. Аднак, узнікшы, гэты псеўданім у хуткім часе набыў больш глыбокі і пэўны сэнс: калі аўтар стварыў «майнрыдаўскі блок» (так ён назваў аповесці «У краіне райскай птушкі» і «Сын вады»), прыдумане імя вельмі арганічна адпавядала тэматыцы і пафасу яго твораў. Цяпер пісьменнік выступаў нібы сапраўдным прадстаўніком беднага люду каланіяльных і залежных краін. Маўр так скрупулёзна вывучыў жыццё, побыт і норавы, прыроднае асяроддзе тубыльцаў (фуінджынцаў, папуасаў, яванцаў) і намаляваў іх з такой верагоднасцю, што чытачы, паддаўшыся ілюзіі жывой прысутнасці аўтара, прынялі яго за іншаземца, за суайчынніка тых, пра каго ён пісаў.

Само спалучэнне — Янка Маўр — надзвычай сімвалічнае: у ім падкрэслены як нацыянальная аснова, так і інтэрнацыяналізм творчасці пісьменніка. Мала хто ведаў тады, што аўтар — настаўнік гісторыі і географіі 25-й чыгуначнай школы горада Мінска Іван Міхайлавіч Фёдараў».

Мабыць, пад уплывам псеўданіма Івана Луцэвіча (Янкі Купалы) многія беларускія паэты і пісьменнікі імёны Янка, Янук, Ян і інш. сталі актыўна выкарыстоўваць як кампанент для ўтварэння новых псеўданімаў, улічваючы самыя разнастайныя патрабаванні для такіх найменняў: Янка Маўр (Іван Фёдараў), Янка Журба (Іван Івашын), Янка Бярозка (Павел Кавалёў), Янка Шаранхоўскі, Шарахоўскі (Іван Шарахоўскі), Янка Бобр (Станіслаў Шушкевіч), Янка Тутэйшы (В. Родзевіч), Ян Баранскі (Уладзімір Корбан), Янка Кліч (Зміцер Жылуновіч), Янка Нёманскі (Іван Пятровіч), Янка Маланка (Іван Маразовіч), Янка з Часнік (Іван Баркевіч) і інш. Частка творчай інтэлігенцыі пад уплывам сваіх папярэднікаў імя Іван замяніла на Ян, Янка — Янка Брыль, Янка Сіпакоў, Ян Скрыган і інш. Між іншым, імя Іван, як зазначыў Ян Скрыган, у беларускай літаратуры актыўна стала паяўляцца толькі ў пасляваеннай літаратуры: Іван Шамякін, Іван Мележ, Іван Навуменка. Потым больш смела пайшлі і другія Іваны: Новікаў, Пташнікаў, Чыгрынаў...

На высокую частотнасць імёнаў Янка, Янук, Ян у псеўданімах дзеячаў творчай інтэлігенцыі Беларусі звярнуў увагу Ян Скрыган, які нейкі час нават сумняваўся ў тым, што ў мове беларусаў гэтыя імёны, мабыць, не такія ўжывальныя і частыя, як у польскай ці чэшскай, бо сярод асноўнай часткі беларускага насельніцтва часцей можна пачуць такія звыклія, як Іван, Васіль, Рыгор, Аркадзь, Міхал, Язэп...

У сувязі з гэтым Яну Скрыгану прыйшлося нават правесці невялікае даследаванне, высвятляючы функцыяванне і межы бытавання імёнаў Ян і Янка ў беларускай мове і яе гаворках. «Я прагледзеў,— пісаў ён, — назвы паселішчаў, утвораных ад імёнаў Ян і Янка. Ад карэнных жыхароў бог ведае якога даўняга часу. Па Віцебскай вобласці аказалася; ад імя Ян утворана 22 паселішчы (Яновічы, Янава, Янаўшчына, Янушова і пад.); ад імя Янка — 8

паселішчаў (Янкавічы, Янкава, Янкаўшчына і пад.). Па Мінскай вобласці: ад імя Ян утворана 12 паселішчаў (Янавічы, Янаўка, Янава, Янаўшчына і пад.); ад імя Янка — 5 паселішчаў (Янкавічы, Янкава, Янкоўцы і пад.).

Пасля гэтакай экскурсіі ў тапаніміку я паспакайнеў: выходзіць, што ў мяне імя даўняе, тутэйшае, не чужое» (Скрыган Я. Некалькі хвілін чужога жыцця).

Перачытваючы мемуары, дзённікі, успаміны, часам знаходзім тлумачэнне некаторым псеўданімам, зробленае іх стваральнікамі. Так, многія ўкраінскія і беларускія пісьменнікі карысталіся цэлай гамай самых разнастайных «батанічных» і «заалагічных» псеўданімаў: Астап Вішня, Ганна Барвінак, Марка Чарамшына, Якуб Колас, Язэп Пушча, Кандрат Крапіва, Міхась Чарот, Ігнат Дубок, Янка Відук, Алесь Жаўрук, Андрэй Зязюля, Іван Карась, Сяргей Каршун, Вера Мурашка і інш. А вось Яўген Скурко з 1932 г. стаў карыстацца псеўданімам Максім Танк: Максім — у гонар вельмі папулярнага ў тыя часы пралетарскага пісьменніка Максіма Горкага, а Танк — па кантрасце з «батанічнымі» псеўданімамі, якіх у беларускай літаратуры было даволі многа і якія паводле самога Танка былі ўжо «разабранымі»<sup>1</sup>.

А псеўданім класіка беларускай літаратуры Самуіла Плаўніка — Змітрок Бядуля. Як высвеліў яго ўтварэнне Іван Навуменка, гэты псеўданім фальклорнага паходжання. У беларускіх казках, якія малады таленавіты пісьменнік збіраў і вывучаў, ёсць вобраз добрага, спагадлівага дзядка Бядулі, які ходзіць па свеце і суцяшае пакінутых бацькамі дзяцей — сірот і бяздомнікаў. Псеўданім добра адпавядаў чуліваму, спагадліваму сэрцу пісьменніка.

Спрабуе Іван Навуменка вытлумачыць і другі даволі вядомы псеўданім Самуіла Плаўніка — Ясакар. «Ясакар — пірамідальная таполя, стромкая, з прыціснутымі да ствала галінамі. Уражанне такое, што дрэва гэтае, нібы страла, ірвецца ў неба. Паэзія З. Бядулі таксама як бы імкнулася ў паднябессе. Можна, па той прычыне, што мала знаходзілася на зямлі ідэальнага, прыгожага, незвычайнага (гл.: «Роднае слова». 1996. № 4. С. 16).

Своеасабліва тлумачыць свой псеўданім паэт Васіль Вітка (сапраўднае імя і прозвішча Цімох Васільевіч Крысько): «Рэдка абыходзіцца без пытання: чаму я — Вітка? Ім конча было дазнацца этымалагічнага паходжання псеўданіма. Хаця ў нашай мове слова гэтае не толькі ў сабе ніякай загадкі і ў абыходку, вядома ж, паходзіць ад «віць»: вітка, повітка, пярэвітка — лазіна, лазовы дубец, якім прывязваюць, скажам, колле да плота, а ў нашай мясцовасці яно яшчэ — тычка, жардзіна з вехцем саломы або пучком яловых лапак нават, каб пазначыць мяжу, калі дзялілі сенажаць. А яшчэ віткамі пазначаюць дарогу, асабліва зімою, каб не заблудзіцца.

На Случчыне даўно вядомае як прозвішча з канчаткам на -о. Для весялейшай розрыўкі прыгадаем латынь, слова, падобнае па гучанні, — *vita* — жыццё. Ну а з памяншальным суфіксам *Vitka* будзе ужо жыццейка, што найбольш адпавядае сучаснаму перыяду існавання многіх з нас» (гл.: «Роднае слова». 1996. № 5. С. 128).

<sup>1</sup> Танк М. Избранное. М., 1971. Т. 1. С. 10.

Незвычайнасць асобы Цёткі (Алаізы Пашкевіч) — выдатнай беларускай паэтэсы, грамадскага дзеяча пачатку ХХ ст., надзвычай выразна падкрэсліваюць яе псеўданімы, выбраныя ёю самой. Ірына Багдановіч — даследчыца яе творчасці, з улікам усіх перыпетый жыцця паэтэсы тлумачыць асноўныя псеўданімы Цёткі. «Як бы адчуваючы непасільнасць і нехарактэрнасць для жанчыны той ношы, якую брала яна на сябе, паэтка звычайна хавалася пад мужчынскімі прозвішчамі Гаўрыла, Гаўрыла з Полацка, Крапіўка, Мацей Крапіўка — так былі падпісаны яе шматлікія паэтычныя і праязныя творы. Аднак трывала замацаваўся за ёю, зліўся з яе асобай менавіта «жаночы» псеўданім Цётка — так прызваў яе сусед-зямляк і сябра па барацьбе Вацлаў Іваноўскі. Спачатку гэты псеўданім быў ужыты ёю ў «Першым чытанні для дзетак беларусаў», і пераважна ім карысталася пісьменніца ў апошнія гады творчай дзейнасці — у час рэдагавання часопіса для моладзі «Лучынка». Як бачна, псеўданім Цётка яна ўжывала тады, калі патрабавалася падкрэсліць ролю старэйшага вопытнага выхавальніка і адначасова блізкага сябра, які ўсё разумее, якому можна даверыцца» (гл.: «Роднае слова». 1996. № 7. С. 3).

На унікальнасць у еўрапейскай літаратуры псеўданіма Алаізы Пашкевіч — Цётка — звярнуў увагу літаратуразнаўца Уладзімір Конан. «Думаю, — адзначаў даследчык, — спачатку ён (псеўданім. — В. Ш.) замацаваўся ў вуснай традыцыі і сяброўскім сумоўі. Гэтаму паспрыялі ўнікальныя абставіны адраджэння нацыянальнай літаратуры і друку ў пачатку ХХ ст. Нашую літаратуру і культуру ўваскрашалі тады зусім маладыя людзі. Аўтару геніяльнага паэтычнага «Вянка» (рыхтаваўся да друку ў 1913 г.) было ўсяго дваццаць два гады. Аўтаркай кніжкі вершаў «Курганная кветка» (1914) была дваццацігадовая дзяўчына Канстанцыя Буйло. Аўтару першай грунтоўнай «Гісторыі беларускай літаратуры» (1920) Максіму Гарэцкаму было 27 гадоў. Таленавіты праязнік, публіцыст і крытык Лявон Гмырак (1891—1915) пражыў усяго 24 гады. Алесь Гарун (1887—1920) крыху болей — 33 гады. Браціслаў Тарашкевіч апублікаваў «Беларускую граматыку для школ» (1918 г., з вялікімі цяжкасцямі і спазненнем), калі яму было 24 гады. Сярэдні ўзрост тых, хто друкаваў вершы, аповяданні, артыкулы, нататкі ў «Нашай ніве», часопісах «Маладая Беларусь», «Лучынка», — недзе каля 20—22 гадоў. Да трыццацігадовых Янкі Купалы і Якуба Коласа, Івана і Антона Луцэвічаў, Вацлава Ластоўскага яны звярталіся з павагай — д з я д з ь к а. Таксама цётка — любімы зварот у традыцыйным побыце беларусаў: так звяртаюцца не толькі да крэйных сваячніцаў, але і да жанчын старэйшага ўзросту. Дзеці цалавалі руку цётчыну.

Для дваццацігадовых нашаніўцаў трыццацігадовая пісьменніца была ўжо Цёткай.

Так вось Алаіза Пашкевіч сталася Цёткай беларускай літаратуры» (гл.: «Полымя». 1997. № 6. С. 267).

А лінгвіст Васіль Старычонак спрабуе разгадаць паходжанне псеўданімаў пачынальнікаў беларускай літаратуры В. Дуніна - Марцінкевіча — Навум Прыгаворка і Ф. Багушэвіча — Сымон Рэўка з-пад Барысава. Опера «Ідылія»

(«Сялянка») ставілася на сцэне мінскага гарадскога тэатра. Ролю Навума Прыгаворкі ў ёй бліскуча выканаў Вікенцій Дунін-Марцінкевіч. У пастаноўцы спектакля ўдзельнічалі і яго дзеці — сын Міраслаў, дачкі Каміла і Мальвіна. Пасля спектакля родныя і сябры жартаўліва называлі В. Дуніна-Марцінкевіча то Навумам, то Прыгаворкам. Роля Навума — самабытнага, яркага, эмацыянальнага вобраза, захавальніка духоўных традыцый — прынесла аўтару вядомасць і папулярнасць і як акцёру, і як пісьменніку. Пазней імя і прозвішча любімага вобраза аўтара сталі яго літаратурным псеўданімам. Сцэнічны поспех Навума Прыгаворкі шмат у чым прадвызначыў далейшае паглыбленне пісьменніка ў беларускі матэрыял.

Свой другі зборнік Францішак Багушэвіч падпісаў псеўданімам Сымон Рэўка з-пад Барысава. Як мяркуе В. Старычонок, Рэўка — хутчэй за ўсё перайначанне, скажэнне распаўсюджанага на Барысаўшчыне прозвішча Равякоў, Равуцкі, Рэўтаў ці якая-небудзь мянушка, што выйшла з ужытку з прычыны выезду (ад'езду) яе носьбіта. І.Я. Яшкін у слоўніку «Беларускія геаграфічныя назвы» прыводзіць слова рэўка са значэннем «сухая доўгая града на балоце, парослая лесам; тое, што ўзвышаецца над багнаю». Магчыма, Ф. Багушэвіч ведаў значэнне гэтага слова і ўклаў яго ёмкі сэнс (узвышанасці, высокасці) у назву свайго псеўданіма.

Нагадванне ў псеўданіме Барысава, а не іншага населенага пункта Беларусі, хутчэй за ўсё звязана з імем барысаўчанина Яўстафа Тышкевіча, аднаго з заснавальнікаў Віленскага музея старажытнасцей, вядомага фалькларыста і этнографа. Ф. Багушэвіч высока ацэньваў грамадскую і навуковую дзейнасць гэтага вучонага, быў асабіста з ім знаёмы. У прадмове да зборніка «Смык беларускі» паэт нагадвае свайго сябра («Я. Тышкевіч, апісуючы наш Барысаўскі павет...»), маючы на ўвазе яго кнігу «Апісанне Барысаўскага павета». Знаёмства з кнігай і яе аўтарам, ураджэнцам Барысаўшчыны, пэўным чынам паўплывала на згадванне ў псеўданіме менавіта Барысава, а не іншага населенага пункта Беларусі.. Сваёй сінтаксічнай канструкцыяй псеўданім Ф. Багушэвіча нагадвае псеўданім К. Каліноўскага Яська — гаспадар з-пад Вільні (гл.: «Роднае слова». 1997. № 1. С. 94).

А вось Алег Лойка ў псеўданіме заходнебеларускага паэта Івана Міско — Анатоль Іверс — пачуў «водгулле слоў «Інтэрнацыянал», «рабочы», «сялянін». Сам жа паэт, адказваючы на пытанне адносна паходжання псеўданіма Анатоль Іверс, адзначаў, што «не хацеў працягваць такія назвы, як Васілёк, Чабор (Патаповіч), якія для паліцыянтаў былі «тутэйшымі», і ім лёгка было выяўляць аўтараў крамольных вершаў. Усе тагачасныя паэты, паплечнікі Івана Міско — Васілёк, Салагуб, Таўлай — прайшлі праз дэфензіўскія і паліцэйскія катойні. «Катавалі і мяне, толькі не за вершы, як напрыклад, Міхася Васілька. Паліцыя так і не дазналася, хто такі Анатоль Іверс».

Сярод маладой творчай інтэлігенцыі ў 20—30-я гг. XX ст. лічылася арыгінальным мець абавязкова псеўданім, а то і некалькі такіх найменняў. Праз дзесяцігоддзі людзі прыходзяць да асэнсавання такой моватворчасці. Так, пісьменнік Сяргей Грахоўскі ўспамінаў у сваёй «Скрыганіне»: «З дзяцінства я

хварэў на літаратуру і чытаў усё, што трапляла, ведаў прозвішчы і творы амаль усіх маладнякоўцаў, а вось прозвішча Скрыган сустрэў упершыню. Пазней даведаўся, што ён друкаваў вершы пад псеўданімам Янка Відук. Я іх чытаў і помніў, асабліва верш «Наборшчык». А што дзіўнаватае прозвішча азначала дробны мак, толькі праз шмат гадоў даведаўся ад самога Скрыгана. Яшчэ раней у яго быў страшны псеўданім — Пірат. Захапленне псеўданімамі ў тую пару стала проста літаратурнай эпідэміяй» (гл.: «Полымя». 1995. № 3. С. 159).

У гісторыі анамастыкі ёсць прыклады, калі некаторыя псеўданімы замацаваліся як афіцыйныя прозвішчы за цэлымі сем'ямі, а сямейнае прозвішча адышло ў нябыт. Так, былы прэм'ер Расіі Ягор Гайдар наступным чынам тлумачыць сваё прозвішча, якое, як вядома, у якасці псеўданіма стаў першым насіць яго дзед — рускі дзіцячы пісьменнік Аркадзь Гайдар. «Аркадзь Пятровіч Гайдар спачатку ўзяў гэта прозвішча як літаратурны псеўданім, а потым паступова, з 30-х гадоў стаў такім і на дакументах. Таму і ён, і яго сын Цімур, і яго дзеці адпаведна Гайдары. Намераў узяць прозвішча Голікаў у нас не было ніколі. Ні цяпер, ні раней не было жадання адракацца ад свайго дзеда» (гл.: «Аргументы и факты». 1993. 7 лют.).

## **ПРА АСАБЛІВАСЦІ ЎЗАЕМАЎПЛЫВУ БЕЛАРУСКІХ І ЗАМЕЖНЫХ ПРОЗВІШЧАЎ**

Значная колькасць прозвішчаў трапіла да нас з суседніх народаў і іх моў. На працягу многіх стагоддзяў побач з беларусамі пражывалі рускія, палякі, яўрэі, літоўцы, украінцы, татары, латышы, немцы, чэхі, цыганы і інш. Землі сучаснай Беларусі ў мінулыя стагоддзі ўваходзілі ў склад Вялікага княства Літоўскага, затым Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі. Усе названыя дзяржавы былі многанацыянальнымі, што, безумоўна, адбілася на складзе лексікі беларускай мовы, у тым ліку і на складзе імёнаў, прозвішчаў, тапанімічных назваў. Пад уплывам моў суседніх народаў, што здаўна жылі па суседству або сярод беларусаў, у нашай анамастычнай сістэме замацаваліся прозвішчы і імёны гэтых народаў. У наш час многія беларусы маюць тыпова рускія, польскія, нямецкія, цюркскія, літоўскія прозвішчы: Іваноў, Дзянісаў, Трафімаў, Сярэбранікаў, Козыраў, Дзёмін; Альшэўскі, Зелянкоўскі, Стахоўскі, Станіслаўскі, Янкоўскі, Трэмбіцкі, Яблонскі, Панятоўскі; Фурман, Цандзер, Шанц, Фунт, Хільман, Кошман; Кардаш, Бесан, Бут-Гусаім, Басалык, Султан, Кучук, Шарып; Каўрус, Мальдзіс, Тумас, Мажэяка, Лукас, Судас, Пунтус, Вількс і інш. У самым агульным выглядзе такія ўзаемаўплыў можна вытлумачыць, напрыклад, тым, што руская, украінская мовы ва ўсе часы былі зразумелыя для беларусаў, бо гэтыя мовы маюць агульныя вытокі, з літоўцамі і палякамі беларусы некалькі стагоддзяў былі ў адной дзяржаве, што таксама не прайшло бяследна.

Паводле звестак апошняга перапісу насельніцтва, чатыры працэнты насельніцтва Беларусі складаюць палякі. Даследчыкі адзначаюць, што пасяленні перасяленцаў з Польшчы на тэрыторыі Беларусі сваю гісторыю пачынаюць з XV ст., апрача гэтага, значны ўплыў на беларускую мову, яе

лексіку, фарміраванне імёнаў і прозвішчаў зрабіў перыферыйны польскі дыялект, вядомы пад назвай «пальшчызны крэсовай», які ўзнік на ўкраінскай, беларускай і літоўскай аснове як вынік масавай паланізацыі карэннага насельніцтва ў XVI – XVIII стст. і працягваўся ў 20 – 30-я гады XX ст. Да Вялікай Айчыннай вайны існаваў асобны польскі раён з цэнтрам у Койданава (Дзяржынск), у якім па колькасці насельніцтва пераважалі палякі (трэба разумець апалечаныя, акаталічаныя беларусы. – В. Ш.). Вядома, напрыклад, што з Беларуссю (Вялікім княствам Літоўскім) звязваюць радавод такіх выдатных асоб у гісторыі літаратуры, мастацтва, навукі, культуры, ваеннай справы Польшчы, як Адам Міцкевіч, Тадэвуш Касцюшка, Тамаш Зан, Уладзіслаў Сыракомля, Станіслаў Манюшка, Эліза Ажэшка, Рафаіл Чарвякоўскі, Тамаш Ваўжэцкі, Люцыян Жаліхоўскі, Юльян Нямцэвіч, Адам Нарушэвіч, Францішак Князьнін, Язэп Марцінкевіч, Мечыслаў Карловіч, Язэп Пілсудскі і многія іншыя.

Даследчыкі польска-беларускіх этнакультурных і сацыяльна-эканамічных сувязяў выдзяляюць тры этапы міграцыі польскага насельніцтва на Беларусь. У выніку працяглага пражывання палякаў сярод беларускага насельніцтва ў розных раёнах Беларусі склаліся спрыяльныя абставіны для карыстання палякамі беларускай мовай, радзей імёнамі і прозвішчамі. Так, у палескіх раёнах Беларусі (Петрыкаўскі, Лельчыцкі, Жыткавіцкі, Столінскі, Лунінецкі, Ельскі, Нараўлянскі і інш.) нашчадкі этнічна польскіх перасяленцаў (мазураў, слянкаў, малапалян) у большасці выпадкаў лічаць сябе беларусамі, хоць і з’яўляюцца носбітамі тыпова польскіх імёнаў і прозвішчаў. У зносінах паміж сабою карыстаюцца беларускай моваю. У той жа час карэнныя жыхары больш за паўтара дзесятка сёлаў у рэгіёне Налібоцкай пушчы, дзе нават сярод старажылаў ніхто не гаворыць па-польску, амаль пагалоўна пішуць сябе палякамі. Старажытных польскіх каланістаў у пераважнай большасці напаткаў лёс многіх другіх: яны даўным-даўно страцілі свае нацыянальныя асаблівасці. Так, В. Вярэніч выявіў на Палессі наступныя прозвішчы польскага паходжання, якія належаць жыхарам палескіх вёсак Мазырскага, Петрыкаўскага, Лунінецкага, Столінскага, Жыткавіцкага раёнаў, продкі якіх перасяліліся з Польшчы ў асноўным з Мазоўшчы і Сілезіі: Абрамовіч, Багінскі, Бароўскі, Віслоух, Дзрангоўскі, Дзетнар, Збароўскі, Пятроўскі, Радзішэўскі, Сапліц, Стахоўскі, Хвацэк, Дамброўскі, Марцінкоўскі, Заруцкі, Тшыбульскі, Акінчыц, Брэзіцкі, Дашкевіч, Карбонскі, Кавальскі, Ладзінскі, Папроцкі, Рагалевіч, Рудніцкі, Сенчкоўскі, Смогаль, Таргонскі, Турмовіч, Цэлінскі, Яновіч і інш. У канцы XIX ст. працягваўся прыток простага насельніцтва (батракоў, сялян, рабочых) з Польшчы ў маёнткі некалі апалечаных феадалаў на Беларусь, і таму побач з прозвішчамі Дэмбоўскі, Лігорскі, Русецкі, Ястрэмскі значна часцей пачынаюць сустракацца чыста сялянскія прозвішчы Голік, Коль, Гралька, Мруз, Ціляж, Зайдэль, Фіял, Кашнер, Фэлькін, Клімчык, Ягода, Станьчыц (гл.: Веренич В.Л. К историко-социологической характеристике польских переселенческих говоров в Полесье. – «Польские говоры в СССР». Ч. 2. – Мн., 1973. С. 128 – 129).

Ёсць кампактныя пасяленні палякаў і ў ваколіцах Мазыра. Пра іх у свой час пісаў В. Вярэніч. Так, па яго звестках, да ліку пасяленняў, што ўзніклі ў перыяд першай польскай міграцыі на Палессе (XV ст.), адносяць Кустаўніцу – адну з сямі былых шляхецкіх вёсак у Мазырскім раёне (зараз гэтай вёска няма, а на яе месцы пабудаваны Мазырскі нафтапераапрацоўчы завод. – В. Ш.). Як і жыхароў астатніх шасці вёсак Мазырскага раёна (Тварычаўкі, Пянькоў, Драздоў, Загорын, Нараўшчыны, Стрэльскай Грады), старажылаў гэтых пасяленняў на Мазыршчыне называюць польскай шляхтай. Паводле ўспамінаў карэнных жыхароў гэтых вёсак, на Палессе іх продкі трапілі нібыта за нейкія заслугі перад польскім каралём, які шчодро надзяліў перасяленцаў зямлёю і даў шляхецтва.

Вядома таксама, што малазямельныя польскія сяляне (па другой версіі – апалячаныя, акаталічаныя ўкраінцы з Львоўшчыны. – В. Ш.) з прозвішчамі Хамутоўскі, Неўмяржыцкі, Зелязінскі, Цалка, Бароўскі, Рагажынскі, Таргонскі і інш. за бясцэннак у канцы XIX ст. купілі ў мясцовых памешчыкаў у Мазырскім павеце надзвычай бедныя пясчаныя землі і заснавалі такія вёскі, як Вусаў, Лохніца, Жмурнае, Заброддзе, Убарцкая Рудня, Зарубанае і інш. у Лельчыцкім раёне.

Між іншым надзвычай бедныя пясчаныя і забалочаныя землі Мазыршчыны не раз агулам прадаваліся памешчыкамі, рознага роду купцамі, гандлярамі. Нават класічны сюжэт пра махлярствы выдуманых М. Гогалем Чычыкава з сусветна вядомых «Мёртвых душаў» быў запазычаны з фактаў і рэалій Мазыршчыны, што засведчаны там у сярэдзіне XIX ст. Як пацвярджаюць пошукі літаратуразнаўцаў, краязнаўцаў, М. Гогаль, прачытаўшы газету «Санкт-Петербургские ведомости», № 66 за 1848 год, быў уражаны судовым працэсам над памешчыкамі і чыноўнікамі Мазырскага павета, якія бязмерна нажываліся за кошт продажу і спекуляцыі зямлёю, падтасоўваючы і фабрыкуючы зямельныя планы і статыстычныя звесткі пра наяўнасць існуючых і неіснуючых зямельных уладанняў. У газеце паведамлялася, што абвінавачваліся вядомыя па тых часах на Мазырскім Палессі землеўладальнікі Артур і Аляксандр Фурсы, Леў Красінскі, Аляксандр Наркускі, Іван і Восіп Рудзіеўскія, службовыя асобы: адстаўны каледжскі рэгістратар Мікалай Чыж, надворны саветнік Семянкевіч, тытулярны саветнік Хаецкі, мазырскі прадвадзіцель дваранства Ленкевіч, уездныя землемеры Матушкевіч і Задольскі.

Як сведчылі матэрыялы суда, былі выяўлены ў вялікай колькасці прыпіскі неіснуючых зямельных надзелаў у маёнтках Скароднае, Буйнавічы, Лельчыцы, Баравое, Карма і інш. У гэтай масавай і арыгінальнай па тым часе аферы ўдзельнічалі самыя знакамітыя ў павеце памешчыкі і чыноўнікі. Пад пяром М. Гогаля такія прадпрымальніцкія захады «дзеячаў» павятовых маштабаў былі ўвасоблены і па-мастацку апісаны ва ўчынках і дзеяннях усім цяпер вядомага Чычыкава.

У сістэме беларускіх уласных імёнаў і прозвішчаў прасочваецца славяна-балцкае лексічнае ўзаемадзеянне. Частка тэрыторыі сучаснай Беларусі, як лічаць вучоныя, упершыню была заселена балтамі (продкамі сучасных



латышоў, літоўцаў), ад якіх засталіся ў нашай мове шматлікія назвы прадметаў быту, паселішчаў, рэчак, азёраў, урочышчаў. Найбольшая колькасць такіх агульных і ўласных назваў (тапонімаў і антрапонімаў) сустракаецца ў паўночна-заходняй частцы рэспублікі, у прыгранічных раёнах, што прымыкаюць да Літвы і Латвіі. М. Грынблат прыводзіць прыклады наступных беларускіх прозвішчаў на Віцебшчыне, якія ўтварыліся ад агульных латышскіх і літоўскіх каранёў, што пазней у беларусаў сталі прозвішчамі: Мільта, мільто (лат. *milti* – мука), Путра, Путро (лат. *putra* – каша), Вакар (лат. *vakars* – вечар), Бэнда (лат. *bende* – кат), Цура (лат. *cuga* – бруд) і інш. (гл.: Грынблат М. Беларуска-латышскія сувязі ў тапаніміі і антрапаніміі БССР. – «Беларуская анамастыка». – Мн., 1977. С. 47 – 48). У многіх раёнах Беларусі ёсць прозвішчы Роўда, Дукса, Камейша, Дыля, Шакута, Жамойдзік, Жамойда, Дайліда, Ашмяннік і інш., якія належаць беларусам, хоць генетычна гэтыя прозвішчы ад літоўскіх каранёў.

Вядома, што некаторыя літоўскія пасяленні на тэрыторыі сучаснай Беларусі былі асіміляваны продкамі сучасных беларусаў. Так, у «Этнаграфіі Беларусі» (Мн., 1985. С. 92) паведамляецца, што з XVI ст. даходзяць звесткі пра кампактнае пасяленне літоўцаў у воласці Абальцы (сучасны Сенненскі раён), дзе, між іншым, быў пабудаваны ў 1387 г. князем Ягайлам адзін з самых першых у Вялікім княстве Літоўскім каталіцкі касцёл. Літоўскае насельніцтва Абальцаў паступова з XVI ст. было ўцягнута ў працэсы асіміляцыі, і як вынік у нашы дні яно нічым не адрозніваецца ад карэннага навакольнага насельніцтва Віцебшчыны – беларусаў.

Пра масавае перасяленне латышоў на беларускія землі пісалі гісторыкі У. Тугай і А. Галавач<sup>1</sup>. Так, найбольш актыўна працэс міграцыі праходзіў у 60 – 80-я гады XIX ст. Па падліках даследчыкаў у 1870 г. на Беларусі жыло прыкладна 800 – 900 сем'яў латышоў, у асноўным перасяленцаў з Латгаліі. У канцы XIX ст. шматлікія групы (калоніі) латышоў меліся ў Віцебскім (каля 4000 чалавек), Полацкім (каля 1700), Аршанскім (да 3700), Быхаўскім (каля 1000 чалавек) паветах. Невялікія іх групы жылі на Гомельшчыне і Брэстчыне. Сяліліся латышскія каланісты, як правіла, паблізу паўнаводных рэк – Дняпра, Прыпяці, Бярэзіны, Заходняй Дзвіны, Сажа. Гэта: Шульцава, Забалоцце, Манулька (Віцебскі раён), Міхалінава, Гладніка, Матушава, Дабрамыслава, Выдрэя (Лёзненскі раён), Вацлавава (Ушацкі раён), Грудзінаўка (Быхаўскі раён), Латрошча (Магілёўскі раён), Галіч-Мыза (Клімавіцкі раён) і інш. У 1870 г. 40 латышскіх сем'яў з Курляндскай губерні, як прасочана даследчыкамі, выехалі ў ваколіцы Нароўлі, дзе ўзялі ў арэнду зямлю дзвюх сядзіб каля вёскі Фізінке і ў маёнтку Галоўчыцы, і сёння на Нараўляншчыне можна знайсці нашчадкаў тых перасяленцаў з прозвішчамі Брыга, Болат, Шпал. У кнізе У. Тугая і А. Галавача прыводзяцца наступныя прозвішчы былых латышоў-каланістаў, што сустракаюцца ў розных частках Беларусі: Мандрык, Куціс, Берзін, Крумін, Прэйс, Мезайс, Круміс, Яўнайс, Цепліс, Брэдзіс, Рубіс і інш.

1 Гл.: Тугай У.В., Галавач А.В. Дзе песні з Даўгавы гучалі. – Мн., 1992. С. 25.

Пераважна ў сумежных з Латвіяй раёнах сустракаюцца і характэрныя прозвішчы, якія адлюстроўваюць шматвекавыя беларуска-латышскія моўныя, этнакультурныя, эканамічныя і інш. сувязі народаў. Так, М.Я. Грынблат адзначае наступныя тыповыя для жыхароў Полацкага, Лепельскага, Чашніцкага, Браслаўскага, Шаркаўшчынскага, Сенненскага раёнаў прозвішчы, якія ўзыходзяць да этнонімаў латыш, латгол: Латыш, Лотыш, Латышоў, Латышаў, Латышовіч, Латышкевіч, Латышкаеў, Латышэўскі, Латышонак, Латышок, Латыгалеў, Латыгоўскі і інш. Гэтым і іншымі даследчыкамі адзначана, што яшчэ нямала слоў балтыйскага паходжання, не вядомых жывым беларускім гаворкам, успрынята беларускай анамастыкай, асабліва антрапаніміяй (у прозвішчах), і захоўваецца ў ёй. Словы балтыйскага паходжання ў беларускай анамастыцы, як і беларусізмы і славянізмы ў латышскай і літоўскай тапаніміцы, вывучаны яшчэ недастаткова, хоць вырашэнне гэтых праблем уяўляе вялікую цікавасць для высвятлення этнічнай гісторыі гэтых народаў, іх культурна-моўных сувязей.

Пакінулі свой прыкметны след у беларускай анамастыцы прусы і яцвягі – балцкія плямёны, што былі асіміляваны ці знішчаны германцамі, літоўцамі і славянамі. Так, у гістарычных даведніках, працах, прысвечаных этнагенезу славянаў і балтаў, можна знайсці наступныя звесткі. «Роднасныя літоўцам яцвягі – заходнія суседзі Русі Літоўскай – займалі Белавежскую пушчу і землі, што да яе прылягалі, так званае Падляшша. У 983 г. у яцвягаў аднялі землі, асяродкам якіх стала Бярэсце. Тут жа, на былых яцвяжскіх паселішчах, узніклі і другія гарады – Кобрын, Камянец, Драгічын. На яцвяжскія тэрыторыі прэтэндавалі і палякі – у барацьбе за Брэсцкае княства інтарэсы рускіх і мазапецкіх князёў прыходзілі ў сутыкненне.

У 1263 г. пачалося паўстанне прусаў і яцвягаў супраць Тэўтонскага ордэна. Вялікую ваенную дапамогу аказалі паўстанцам беларусы і літоўцы. Вайна цягнулася дваццаць гадоў і завяршылася перамогай ордэна. Прусы ў наступным былі германізаваны, яцвягі ў большасці сваёй загінулі. Частка іх прыйшла жыць на Гродзеншчыну. Яцвяжскія вёскі ёсць на Свідзельшчыне. Як адзначае К. Тарасаў, «з палонных яцвягаў пачаўся горад Барысаў. Яцвяжскія імёны – Дзіркот, Коман, Рыкала, Скумант, Скурко, Сох, Вазола і інш. – можна прасачыць у беларускіх тапонімах і прозвішчах. На жаль, яцвяжская мова згублена, і пакуль што ў нас не было спроб вычлениць яцвяжскія запазычанасці (гл. Тарасаў К. Русь Літоўская. У кн.: «Імя тваё – Белая Русь». – Мн., 1991. С. 117).

Вядомы краязнаўца з Слуцка Р. Родчанка свае гнасеалагічныя карані шукаў у гісторыі зніклых прусаў. Справа ў тым, што ён, як і некаторыя іншыя даследчыкі, лічыў, што прусы не прапалі бяследна. На яго думку, прусы часткова былі знішчаны немцамі, часткова імі ж асіміляваны, але значная іх колькасць перасялілася ў бліжэйшыя краіны, у тым ліку і на Беларусь. Напрыклад, і сёння толькі ў радыусе 20 – 30 км ад Слуцка ёсць тры вялікія вёскі з назваю Прусы, дзе ў свой час пасяліліся бежанцы з Прусіі. Адна з гэтых вёсак у Салігорскім раёне і дзве – у Капыльскім. Яшчэ ў першыя пасляваенныя гады ў Капыльскім раёне быў Прускі сельсавет (гл.: «Звязда». 1993. 11 жн.).

Некаторыя беларусы маюць прозвішчы, якія ўтварыліся ад цюркскіх, у асноўным ад татарскіх каранёў: Кураш, Камай, Булгак, Бузук, Калдай, Кабак, Канчак, Даўляш, Букаты, Калган, Курбека, Кардаш, Салтан, Шабаш і інш. У сваю чаргу татары, якія ўжо больш за семсот гадоў жывуць сярод беларусаў, успрынялі беларускія прозвішчы. Так, татары, што пастаянна жывуць у нашай рэспубліцы (іх называюць беларускія татары), карыстаюцца ў зносінах паміж сабою беларускаю моваю, шануюць яе, але зрэдку карыстаюцца сваімі імёнамі, яшчэ меней выкарыстоўваюць цюркскія прозвішчы, аформленыя на ўзор беларускіх: Улановіч, Базарэвіч, Якубоўскі, Ахматовіч, Азулевіч, Александровіч, Канапацкі і інш.

Першымі пасяленцамі-цюркамі, як лічаць даследчыкі, на Беларусі былі нагайцы, якіх войска вялікага князя ўзяло ў палон у данскіх стэпах і Прыазоўі. Пазней, пасля Грунвальдскай бітвы (1410), у якой разам са славянскімі народамі прымалі ўдзел каля сарака тысяч татараў, частка іх засталася ў Літве і на Беларусі. Князь Вітаўт заахвочваў жаніцьбу татарскіх воінаў з ліцвінкамі (беларускамі) і надзяляў зямлю ўзамен за абавязак несці воінскую службу.

Буйное непрымусовае перасяленне татараў на беларускія землі адбылося пасля разгрому Залатой Арды ў 1395 г., тады на Беларусь прыйшоў з рэшткамі свайго войска сам залатаардынскі хан Тахтамыш. Ён доўга жыў у Лідскім замку. Апошні хан Залатой Арды таксама жыў каля Шчучына на Гродзеншчыне (дарэчы, у гэтых мясцінах і цяпер найбольш кампактна пражываюць татары). Першы крымскі хан, які паклаў пачатак вядомай у гісторыі дынастыі Гірэяў, быў родам з-пад Трокаў, дзе, апрача літоўцаў, жыве многа беларусаў, палякаў, татараў (гл.: «Аль-Кітаб» – татарскае аб’яднанне. «ЛіМ». 1990. № 8).

Крымскія татары неаднойчы ў XV–XVII стст. нападалі на старажытныя беларускія землі. Нават цяжка падлічыць, колькі перамог і паражэнняў у гэтых набеггах-войнах мелі нашы продкі і татары. Па падліках некаторых даследчыкаў вядома, напрыклад, што ў перыяд з 1474 па 1569 гт. крымскія татары зрабілі 75 паходаў на землі Вялікага княства Літоўскага. Прычым у двух паходах (1532 і 1551 гт.) з татарамі прымалі ўдзел і туркі. Варта тут адзначыць, што толькі ў акадэмічным зборніку «Легенды і паданні» (Мн., 1983) занатавана 34 сюжэты пра татараў і туркаў (цюркаў), пра іх самабытную гісторыю прышэльцаў, якую яны пачалі на землях Вялікага княства Літоўскага часткова як палонныя, часткова як войска, якое несла службу пры дварах феадалаў або пад кіраўніцтвам вялікага князя літоўскага. Пра адну жорсткую бітву ліцвінаў з татарамі ў 1507 г. апавядае такі летапіс, як «Хроніка Быхаўца». Войска князя Міхала Глінскага разбіла тады дзесяцітысячную арду прышэльцаў і вызваліла сорок тысяч палонных. Было ўзята ў палон таксама мноства татараў, якія ўжо ніколі не вярнуліся ў Крым, а сталі выконваць разнастайныя работы ў дварах і маёнтках князёў Глінскіх, а з цягам часу гэтыя татары стварылі нават свае паселішчы ў ваколіцах Клецка. Некаторыя з такіх паселішчаў маюць назвы, у аснове якіх цюркскія карані: Арда, Карацк, Бабаевічы і інш.

Пра паходжанне асобных татарскіх прозвішчаў, якія трапляюцца ў розных кутках Беларусі, сведчаць легенды. Так, у адной з іх «Перасяленне татараў з Крыма» расказваецца: «...князь Вітаўт быў прызнаным гаспадаром – вялікім князем усёй Літвы. Ён прасіў татарскага цемніка пасяліць коннікаў у мястэчках для вайскавай службы.

Татараў жанілі з мясцовымі дзяўчатамі. З таго часу ў некаторых беларусаў захаваліся двайныя прозвішчы, як, напрыклад, Бут-Гусаінаў (на Палессі, у Столінскім і Лунінецкім раёнах, часцей сустракаецца варыянт гэтага прозвішча – Бут-Гусаім.– В. Ш.). Плакалі красуні, не хацелі выходзіць замуж за нехрышчоных татарскіх разбойнікаў. Ды воля князя была законам... Вядома, рэлігія адмяжоўвала іх ад мясцовых людзей, і трымаліся яны адасоблена. Але час рабіў сваё. Татары паступова асіміляваліся, страцілі сваю мову, набылі мясцовыя імёны. У касцёл або царкву, праўда, не пайшлі, маліліся ў мячэці, чыталі каран». Даследчыкі матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускіх татараў адзначаюць, што частка татараў на Беларусі прыняла хрысціянства і амаль поўнасю асімілявалася, але дзе-нідзе захавала самабытныя рысы ў гаспадарчым жыцці, хатнім побыце, народным адзенні. Апошняе надзвычай яскрава праяўляецца на Давыд-Гарадоччыне, дзе этнографы выдзяляюць нават спецыфічны для беларускага нацыянальнага адзення «давыд-гарадоцка-тураўскі строй» з выразнымі элементамі татарскай вонкавай атрыбутыкі. Пра сказанае сведчаць і ўспаміны гарадчукоў, запісаныя і па-мастацку асэнсаваныя ў «Фрэсках Пагарыння» пісьменнікам Уладзімірам Глушаковым – ураджэнцам тых мясцін. «Так што прыйшлося гарадчукам (жыхарам Давыд-Гарадка.– В. Ш.) у 1503 годзе, з надзеяй азірнуўшыся на Кіеў, у конным і пешым страі выйсці за сцены роднага горада і схопіцца на адкрытым месцы з паганымі, – у гэтым пабоішчы трохтысячны атрад крымскіх татараў – крымчакоў, напярэдадні адкінутых ад сцен Слуцка, – быў цалкам разбіты і рассяяны.

Давялося мне пачуць ад свайго дзеда Пятра, а той ужо, казаў, ад свайго прашчура, і зусім не летапісныя дзеянні маіх землякоў: калі на давыд-гарадоцкай мяжы тыя ж татары, моцна патрапаныя ў баях, падыходзілі без усялякай зброі, з пустымі заплечнымі мяшкамі з валовай скуры, гарадчукі ахвотна расчынялі перад прышэльцамі зусім не ваяўнічага выгляду гарадскія вароты, дзяліліся харчам і адзежай, увогуле, наладжвалі сяброўскія адносіны. Не летапісным упамінаннем, а дзедавым байкам знаходзіў я потым дакладнае пацвярджэнне, сустракаючы на вулках роднага мястэчка нярускія скуластыя твары з раскосымі вачыма, мангольскія прозвішчы Бесан, Койдан, Сеген, Сайдал, словам, адкрываючы для сябе ў відавочным неверагоднае...

Гэта яны, татары, асеўшы на жыхарства на стромкіх берагах Гарыні, прынеслі сюды з выпадкова (ці выпадкова?!) захопленымі ў заплечных мяхах каліўцамі насення высокую культуру гародніцтва. І не дзіўна, што Давыд-Гарадок, які вольна раскінуў свае «мікрараёны» на прыпойменных, сапраўды залатаносных землях Пагарыння, стане потым адным з прызнаных цэнтраў беларускага кветкаводства і агародніцтва».

Сярод гарадчукоў і жыхароў навакольных паселішчаў вакол Давыд-Гарадка праз смугу стагоддзяў захаваліся ўспаміны пра тыя гістарычныя часы.

Так, побач з Давыд-Гарадком вядома Татарская даліна – мікратапонім-урочышча, дзе часова ў XVI ст. атабарваліся крымчакі пад час асады Гарадка. Ураджэнка тых мясцін Таццяна Стахейка запісала і змясціла ў «Звяздзе» (1995, 11 сак.) фрагмент вясельнай песні пра татарару, якая пацвярджае рэаліі ўзаемадзеяння нашых продкаў з татарамі:

Да татарын мой бацько, тагарын,  
Да продаў мою дочэньку задаром.  
Да не будзе ўжэ рано ўставаці,  
Да русу косоньку не будзе часаці,  
Бо руса косонька да розову цвет,  
Да мое дочэнькі дома ўжэ нет.

У другой палове XVII ст., як прасочана ў навуковых даследаваннях, у татарскім асяроддзі на землях Беларусі паступова пачынаюць знікаць родаплемянныя адрозненні. У люстрацыі татарару Вялікага княства Літоўскага (1631), якую прыводзіць А. Грыцкевіч, паведамляецца пра іх ранейшую ваенна-племянную арганізацыю. У гэтым старажытным дакуменце звернута ўвага на паступовую нівеліроўку родаплемянных уласных найменняў беларускіх татарару, якіх налічвалася на той час шэсць: спачатку на нашых землях прыжылася харугва Уланская, другой – Юшынская, трэцяй – Найманская, чацвёртай – Ялаірская, пятай – Кандрацкая, шостай – Барынская. Пасля знікнення племянных адрозненняў у якасці напамінку пра былыя племянныя саюзы татарару на Беларусі захаваліся толькі некаторыя прозвішчы, што генетычна маюць сувязь з былымі ваенна-племяннымі цюркскімі родамі: Кандратовічы – нашчадкі татарскага роду Кунгратаў, Кандратаў, Бараноўскія – нашчадкі роду Барын1. У ліку найбольш знакамітых родавых прозвішчаў беларускіх татарару называюць таксама: Александровіч, Гэмбіцкі, Карыцкі, Раецкі, Смольскі і інш. А. Грыцкевіч звярнуў увагу, што ў 1903 г. у Мінскай губерні з 2038 дваранскіх «фамілій» 15 было татарскіх, у тым ліку Александровічы, Базарэўскія, Багдановічы, Гембіцкія, Карыцкія, Раецкія, Смольскія. Гербы, пячаткі і знакі XIV–XVI стст. сведчаць аб існаванні каля паўсотні знакамітых татарскіх родаў.

1Гл.: Грыцкевіч А.П. З гісторыі паселішчаў татар Беларусі.– «Весці АН БССР», серыя грамадскіх навук. 1981. № 6. С. 85–86.

У беларускіх татарару, як відаць з папярэдняга кантэксту, не часта выкарыстоўваецца тыпова цюркскія прозвішчы. Вядома, што, уступіўшы ў шлюб з беларускамі або полькамі (а гэтая з'ява была тыповай.– В. Ш.), яны прымалі шляхецкія прозвішчы сваіх жонак, дадаючы іх да сваіх уласных прозвішчаў. Так, даследчыкамі прасочана, што знакаміты татарын Найман-бек, уступіўшы ў шлюб з дачкою ліцвіна, баярына Алешкі, прыняў прозвішча Аляшкевіч. Потым ад надзеленага маёнтка Крычын яго патомкі пачалі называцца Крычынскімі, што ў выніку дало складанае прозвішча Найман-бек-Аляшкевіч-Крычынскі. З цягам часу, асабліва пасля ўвядзення хрысціянства на Беларусі, у афіцыйных дакументах пачалі адкідваць татарскую частку складанага прозвішча (відаць, не без уплыву касцёла ці царквы.– В. Ш.), пакідаючы толькі славянскую або літоўскую часткі: Дэ-нар-Рамановіч →

Рамановіч, Урус-эмірза-Даўгяла → Даўгяла, Улан-Мушыньскі → Мушыньскі, Тухан-Бараноўскі → Бараноўскі і інш.

Яшчэ прыклад. Род Тухан-Бараноўскіх лічыўся адным з най-больш вядомых і ўплывовых у Вялікім княстве Літоўскім. Легенда пра паходжанне гэтага роду сведчыць, што пачынальнікам яго быў Туган-бек – знакаміты выхадзец з Арды, які быў маршалкам усіх татарскіх харугваў княства ў XV ст. Замена цюркскага варыянта гэтага імені-прозвішча прасочваецца з XVI ст.: далёкі прашчур Бараноўскіх – Сунчэй Айдаравіч – быў саўладальнікам невялікага маёнтка Крэйваны каля Трокаў, яго адзіным сынам, як вядома з матэрыялаў рэвізій татарскіх двароў, быў Байрашкача (Байрам-Хаджа) Сунчэвіч, упершыню ўпамянаны ў 1559 г. Дзеці яго малодшага сына Мустафы Байрам-гадзеевіча былі ўладальнікамі згаданых ужо Крэйван. З 1631 г. яны называюць сябе Байраноўскімі. Як бачым, прозвішча ўтваралася пад уплывам славянскай (беларуска-польскай) словаўтваральнай мадэлі – ад перайначанага патроніма, а менавіта: Байрамгадзеевіч → Байрамовіч → Барановіч → Бараноўскі.

Такім чынам, пераважная большасць патомкаў колішніх татараў, што воляй лёсу аказаліся сярод беларусаў, мае цяпер прозвішчы, тыповыя для беларусаў, палякаў або літоўцаў: Аляшкевіч, Рамановіч, Александровіч, Крычынскі, Заблоцкі, Тупальскі, Смольскі, Гэмбіцкі, Заянчкоўскі, Талькоўскі, Лоўчы, Даўгяла, Пукшта, Скірмунт, Нарвойш. Неасіміляваныя прозвішчы татарскага паходжання (Салтан, Басалык, Уланбек і інш.) сустракаюцца не часта. Значна часцей яны атрымліваюць славянскае словаўтваральнае афармленне: Ахматовіч, Базарэвіч, Улановіч, Наймовіч і інш.

Польскі даследчык XIX ст. Юзаф Вольф у працы «Князі на абшарах Вялікага княства Літоўскага ад канца XIV ст.» прыводзіць прозвішчы татарскіх князёў на землях сучаснай Беларусі. У ліку іх Бердзбякевіч, Глінскі (Бароўскі, Храмы, Дашковіч, Дародны, Мамай, Пабаеўскі, Пуціўльскі, Сляпы, Вялікі), Унгільдзееў (Ягалдай, Янгільдаеў, Пяцігорскі) (гл.: «Спадчына». 1992. № 4. С. 107). Перад першай сусветнай вайной на службе ў рускага цара, як адзначыў І. Канапацкі, знаходзілася значная група генералаў-татараў, якія былі выхадцамі з Беларусі: Халіль Базарэўскі, Канстанцін Біцютка, Тамерлан Беяк, Юзаф Якубоўскі, Гіпаліт Янушэўскі, Якуб Юзафовіч, Канстанцін Крычынскі, Аляксандр Мількоўскі, Абу Талеб Мухля, Юзаф Палтаржыцкі, Аляксандр Рамановіч, Аляксандр Туган-Бараноўскі, Стэфан Сабалеўскі, Мацей Сулькевіч, Аляксандр Талькоўскі, Ян Туган-Бараноўскі, Стэфан Вільчынскі. Палкоўнікаў, маёраў і ніжэйшых афіцэраў было сотні (гл.: Канапацкі І. Беларускія татары: мінуўшчына і сучаснасць. – «Спадчына». 1991. № 3. С. 75).

Варта тут зазначыць, што да апошняй чвэрці XVIII ст. у войску канфедэратыўнай дзяржавы Рэчы Паспалітай, у склад якой уваходзілі Карона (Польшча і Украіна) і Вялікае княства Літоўскае (Беларусь і сучасная Жамойць), існавалі асобныя татарскія палкі, прызначэнне якіх – выкананне стражавай службы на межах Вялікага княства Літоўскага. Вядома, што Першы полк Пярэдняй стражы быў утвораны ў 1776 г. з харугваў лёгкай кавалерыі. Пасля разгрому паўстання 1794 г. гэта вайсковая частка была залічана ў склад

расійскага войска пад назвай Літоўска-татарскага палка. Камандаваў ім Мустафа Бараноўскі, а потым Міхал Кіркор. Чацвёрты полк Пярэдняй стражы ўтвораны быў у 1733 г. з прыдворных татарскіх харугваў Патоцкага. Полк традыцыйна камплектаваўся з беларускіх (літоўскіх) татарцаў. Камандавалі ім такія вядомыя ў гісторыі Беларусі асобы, як палкоўнік Язэп (Юсуф) Беляк, Чымбай Мурза Рудніцкі, Мустафа Ахматовіч (загінуў пад Мацеевічамі). Пяты полк Пярэдняй стражы таксама быў утвораны з прыдворных харугваў князя Патоцкага, традыцыйна полк камплектаваўся беларускімі (літоўскімі) татарамі. У свой час гэтым палком камандавалі Аляксандр Мустафа Карыцкі, Станіслаў Бушэўскі, Людвік Лісоўскі. Шосты полк Пярэдняй стражы Вялікага княства Літоўскага быў утвораны з татарскіх прыдворных уланаў, ім камандаваў Якуб Азулевіч (гл.: Войска ВКЛ ад Сасаў да Касцюшкі (1765 – 1794). – Менск, 1994).

Некаторыя беларусы, успамінаючы сваю радаслоўнугу, нагадваюць, што іх дзяды і прадзеда мелі роднасныя сувязі з татарамі. Так, вядомы беларускі пісьменнік Вячаслаў Адамчык у аўтабіяграфіі пісаў: «Мой род па мацярынай нітцы – ці не татары. Калі даць веру размаітым даведнікам, то ў 1242 годзе пад Лідаю быў разбіты літвінамі хан Шайбак з яго «цёмою».

Палонных татар пасялілі на тутэйшых землях. Адсюль нашы суседскія вёскі называюцца дзікавата: Таркачы, Шайбакова. Адсюль і прозвішчы мацярынскіх дзядоў і прадзедаў – Шайбакі».

Безумоўна, што шматвяковыя разнастайныя кантакты татарцаў з беларускім, літоўскім і польскім насельніцтвам не прайшлі бяследна. У мове беларусаў – гэта запазычанні ў лексіцы, анамастыцы. У мове татарцаў – гэта паступовае забыццё роднай мовы, поўны пераход на беларускую, якая стала для іх роднаю. Некаторыя з татарцаў сталі актыўнымі прапагандыстамі і абаронцамі беларускай мовы, беларускай культуры, да якой яны шчыра далучыліся і ўспрымаюць як сваю родную. Такім яскравым прыкладам можа служыць творчасць Сцяпана Хусейнавіча Александровіча – вядомага беларускага беларусазнаўцы, крытыка і празаіка, аўтара краязнаўча-біяграфічных нарысаў пра Ф. Багушэвіча, Я. Купалу, Я. Коласа, М. Багдановіча, Ц. Гартнага, М. Танка, П. Броўку, М. Лынькова і інш.

Апрача Сцяпана Александровіча, сярод беларускіх татарцаў вядома яшчэ цэлая плеяда Александровічаў, якія ўнеслі дастойны ўклад у беларускую навуку, мастацтва, літаратуру. Даючы інтэрв'ю для газеты «Звязда» (1992, 12 мая), намеснік старшыні беларускага згуртавання татарцаў Ібрагім Канапацкі прывёў іншыя прыклады самаадданага служэння сваёй Радзіме – Беларусі сярод беларускіх татарцаў. Гэта гісторык Ях'я Гембіцкі і мастак Ібрагім Гембіцкі, член-карэспандэнт АН Рэспублікі Беларусь Бакір Смольскі, музыказнаўца і тэатразнаўца прафесар Ібрагім Смольскі і кампазітар Дзмітрый Смольскі (сын І. Смольскага), генерал-лейтэнант Ібрагім Паўтаржыцкі, іншыя вядомыя военачальнікі, архітэктары, дырэктары прадпрыемстваў і саўгасаў, старшыні калгасаў. Па падліках І. Канапацкага, налічваецца больш за сто такіх прадстаўнікоў беларускіх татарцаў.

З кразнаўчых прац вядома, што з беларускіх татароў пачынаўся радавод такіх знакамітых людзей у гісторыі Беларусі, як пісьменнікі Францішак Багушэвіч, Генрых Сянкевіч, таленавітыя вучоныя ў Расійскай імперыі філолаг Антон Мухлінскі, тэарэтык кааперацыі Туган-Бараноўскі.

Значнай этнічнай групай на Беларусі з'яўляецца яўрэйская. Міграцыя гэтага народа з Палесціны сваю гісторыю пачынае з ранняга сярэднявекі, з крыжовых паходаў. У Еўропу іх перасяленне ў асноўным было звязана з развіццём гандлю. Воляй лёсу сталася так, што цяпер яўрэі жывуць практычна ва ўсім свеце. На Беларусі ж, як сведчаць разнастайныя дакументы, яны пасяліліся з XIV ст.: у Вялікім княстве Літоўскім, дзе іх сустрэлі прыхільна, яны пачалі рассяляцца першапачаткова ў Бярэсці, Троках і Гародні, а пазней – на ўсёй тэрыторыі сучаснай Беларусі. Варта тут адзначыць, што ў Расійскай імперыі існавала нават «зона» яўрэйскай аседласці, якая была ўстаноўлена ўказам Кацярыны II з 1794 г., куды, дарэчы, уваходзілі амаль усе губерні на тэрыторыі сучаснай Беларусі, Украіны, Літвы і Польшчы. Указ пазбаўляў яўрэяў права на пастаяннае пражыванне за мяжой аседласці, гэта значыць у расійскіх губернях і гарадах. Паводле даследаванняў М. Іванова, Беларусь была ў канцы XIX – пачатку XX ст. самай густанаселенай яўрэямі часткай нашай планеты. Працэнт яўрэяў тут паводле ўсерасійскага перапісу 1897 г. дасягаў 14 – 15 працэнтаў. Ва ўсіх гарадах Беларусі, амаль без выключэння, яўрэі складалі адносную большасць (гл.: «ЛіМ». 1995. 1 верас).

Яўрэі, што жывуць на Беларусі, часткова ўспрынялі культуру і традыцыі мясцовага насельніцтва, але захавалі свае рэлігійныя і некаторыя культурна-бытавыя асаблівасці, якія адасабляюць іх ад навакольнага насельніцтва. Так, трапіўшы на Беларусь з Германіі і Польшчы, яны ў пераважнай большасці маюць прозвішчы нямецкага паходжання: Вольфман, Фрыдман, Вайсман, Куперман, Фрайфельд, Фельдгон, Гонікман, Гофман, Смальцэр, Фінберг, Фішар, Фішман, Штэмбах, Штэрн, Тухклапер, Глінер, Лейтман, Шустэрман, Гізунтэр, Бернштэйн, Кацман і інш., у пазнейшыя часы яны ўспрынялі прозвішчы польскага, беларускага, украінскага і рускага паходжання: Пінскі, Слуцкі, Жырмунскі, Урэцкі, Зарэцкі, Шкляр, Журавель, Ракаўшчык, Сталец, Слабоднік, Зайчык, Лускін, Школьнікаў, Райкін, Цымкін, Акунь, Шавялёў і інш. Таму заканамерна, што на Беларусі часта аднолькавыя прозвішчы маюць беларусы і яўрэі па паходжанні. Напрыклад, беларус Голуб Палікарп Фаміч – адзін з арганізатараў Чырвонай гвардыі на Беларусі, актыўны ўдзельнік партызанскага руху ў гады Вялікай Айчыннай вайны – і яўрэй Голуб Давід Мойшавіч – беларускі вучоны, акадэмік АН БССР, а таксама Голуб Леў Уладзіміравіч – беларускі кінарэжысёр, народны артыст рэспублікі.

Частка сучасных яўрэйскіх прозвішчаў угварылася ад некаторых яўрэйскіх ці нямецкіх уласных і агульных назоўнікаў з характэрнымі беларускімі, украінскімі, рускімі анамастычнымі суфіксамі: Рыўкін, Рабіновіч, Іцкаў, Баруховіч, Хасін, Зэльдовіч, Зэльдзін і інш.

Пра паходжанне некаторых тыповых беларускіх прозвішчаў, што належаць і беларускім яўрэям, пісаў П. Шпілеўскі: «Засценак Навіцкіх некалі называўся Крыўкаю, і ў ім жылі багатыя шляхціцы, якіх звалі Крывішкі. Але



пасля пажару, які знішчыў увесь засценак, Крывішкі пакінулі сваё селішча і пасяліліся недалёка ад Гародні (паблізу ад Барысава.— В. Ш.). На месцы Крывішак быў пабудаваны новы засценак і заселены перахрышчанымі яўрэямі, якія, стаўшы хрысціянамі, атрымалі прозвішчы Навіцкіх<sup>1</sup>.

1 У названай працы П. Шпілеўскі гэта прозвішча тлумачыць наступным чынам: прозвішча Навіцкі паходзіць ад слова Noviciati; вядома, што польскіх католікаў, якія перайшлі ў хрысціян з язычнікаў або яўрэяў, называюць навіцыянтамі або навіцыушамі. Яны замест былога прозвішча атрымліваюць прозвішча Навіцкі; з гэтага зразумела, чаму так многа Навіцкіх сустракаецца сярод палякаў і былых уніятаў.

Услужлівы губернатар тлумачыў мне, што большая частка Навіцкіх потым пераехала ў аддаленыя гарады, між іншым, у Бердзічаў і Кіеў, а таксама ў Варшаву, дзе займалася факторствам (гандлем). Сляды яўрэйскага паходжання Навіцкіх засведчаны ў іх смуглай фізіяноміі, чорных валасах і барадзе... Шляхтуны Навіцкія вядуць жыццё простае і нават беднае; прычына, здаецца, у тым, што яны мала займаюцца земляробствам, якое даволі прыбытковое ў тых мясцінах. Яны больш вядуць жыццё кірмашовае і замест апрацоўкі зямлі і пасеву жыта, пшаніцы аддаюць перавагу самаму мізэрнаму гандлю...» (гл.: Шпилевский П. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю.— Мн., 1992. С. 212–213).

Да рэвалюцыі 1917 г. і нават да Вялікай Айчыннай вайны яўрэі шчыльна жылі ў мястэчках і невялікіх гарадах, займаліся разнастайнымі рамёствамі: былі гандлярамі, аптэкарамі, майстрамі па апрацоўцы металу, дрэва, ювелірных вырабаў, трымалі крамы, шынкі, корчмы, займаліся навучаннем і лячэннем людзей. У мястэчках вялі сельскую гаспадарку.

Як ужо адзначалася, у асобных беларускіх мястэчках і гарадах яўрэі былі асноўнай часткай насельніцтва. Так, у Мінску да рэвалюцыі 1917 г. больш паловы гараджан складала яўрэйская абшчына, у горадзе было больш за сотню сінагог. А вядомы даследчык мінулага нашай краіны В. Сямёнаў-Цян-Шанскі, паведамляючы пра павятовы Мазыр, у 1905 г. пісаў: «В настоящее время в Мозыре насчитывается 12 300 жителей, из них 4100 православных, раскольников — 70, католиков — 620, протестантов — более 20, евреев — 7300; по сословиям преобладают в городе мещане — 9890, затем крестьяне — 883, купеческое сословие — 315, дворяне — 250, а затем следуют прочие сословия». У той час у горадзе было: 3 царквы, 1 касцёл, 1 сінагога і 10 яўрэйскіх малітоўных дамоў. Да Вялікай Айчыннай вайны ў некаторых паселішчах Беларусі існавалі яўрэйскія калгасы, асобныя арцелі і інш. Так, Сяргей Законнікаў прыводзіць успамін сваёй маці, якая прыгавдала даваенную пару, калі ў іх на Ушаччыне ў вёсцы Слабада жыло шмат яўрэяў. Калгас нават называўся «Ротэ фэльд» («Чырвонае поле»), а старшынямі ў іх былі Цымкін, а потым Каган. Калгас па тых мерках быў даволі заможны, меў нават сваю ваўначоску. Пасля вайны ён ужо насіў імя Леніна.

Беларускія яўрэі ўнеслі дастойны ўклад у сусветную цывілізацыю, навуку, культуру, у станаўленне беларускай народнасці, нацыі, дзяржавы, яе навукі, літаратуры, мастацтва, а ў пасляваенны час — у станаўленне і развіццё

дзяржавы Ізраіль. Дарэчы тут прыгадаць імёны, якія вядомы ўсяму свету. У ліку такіх Я. Зяльдовіч – фізік, акадэмік АН СССР, тройчы Герой Сацыялістычнай Працы, адзін са стваральнікаў тэрмаядзернай зброі і іншых даследаванняў па фізіцы, астрафізіцы і касмалогіі (нарадзіўся ў Мінску), Марк Шагал – ураджэнец Віцебска, сусветна знакаміты жывапісец і графік, чые творы экспануюцца ў самых прэстыжных мастацкіх салонах многіх краін свету, І. Хейфіц – ураджэнец Мінска, кінарэжысёр, народны артыст СССР, лаўрэат многіх міжнародных кінафестываляў, лаўрэат некалькіх Дзяржаўных прэмій СССР і інш.

Пэўны ўклад унеслі беларускія яўрэі ў станаўленне і развіццё нацыянальна-вызваленчага руху на Беларусі. Так, у канцы XVIII ст. на захадзе Беларусі і ў Польшчы шырокай хваляй пракаціліся падзеі паўстання пад кіраўніцтвам нашага земляка з-пад Брэста генерала Тадэвуша Касцюшкі. У яго шляхецка-сялянскім войску дзейнічаў цэлы яўрэйскі полк, якім гераічна камандаваў палкоўнік Берка Ёсялевіч. І такіх прыкладаў у гісторыі беларускіх яўрэяў нямала.

У беларускай нацыянальнай культуры, літаратуры пачэснае месца належыць класіку беларускай літаратуры Змітраку Бядулі, пісьменнікам Віталю Вольскаму, Артуру Вольскаму, Ізі Харыку, Эдзі Агняцвет, Рыгору Бярозкіну, Навуму Перкіну, скульптару Заіру Азгуру, жывапісцам Льву Лейтману, Ісаку Аскназію, кінарэжысёрам Льву Голубу, Іосіфу Шульману і многім іншым. У слаўнай кагорце Герояў Савецкага Саюза ў ліку ўраджэнцаў Беларусі браты Мацвей і Яўсей Вайнруб, ураджэнец Краснаполля Ісак Ваксман, марскі лётчык, ураджэнец Гомеля Барыс Катунін, легендарны разведчык, ураджэнец Чавусаў Леў Маневіч і інш.

Відаць, тут варта прыгадаць, што Беларусь – радзіма амаль усіх прэм’ер-міністраў дзяржавы Ізраіль. Так, газета «Звязда» ў адной з карэспандэнцый паведамляла, што ў Ружаны наведваўся ўраджэнец тых мясцін, былы прэм’ер Ізраіля Іцхак Шамір, на Берасцейшчыне таксама нарадзіліся і пэўны час жылі і другія высокія кіраўнікі гэтай блізкаўсходняй дзяржавы. Менавіта адтуль родам былыя прэм’ер-міністры «зямлі запаветнай» Бэн-Гурыён, Голда Меір, Менахем Бегін. Яшчэ раней газеты паведамлялі, што сваю першую радзіму Валожын пад Мінскам наведваў міністр замежных спраў, а потым прэм’ер-міністр краіны Ізраіль Шымон Перас.

Некаторыя імёны, прозвішчы, этнанімічныя пазвы беларускіх яўрэяў замацаваліся ў нашай тапанімічнай сістэме, сталі яе неад’емнай часткай. У гэтай сувязі некалькі дысанансам гучыць выказванне Л. Лыча, які ў кнізе «Назвы зямлі беларускай» (Мн., 1994. С. 38) сцвярджае, што яўрэі не маюць у тапаніміі Беларусі ніводнай назвы этнанімічнага паходжання, што, на нашу думку, не адпавядае сапраўднасці. Так, пагартыўшы слоўнікі Я. Рапановіча, можна адшукаць перайменаваныя ў савецкі час назвы Жыдава Буда на Магілёўшчыне, Жыдаўка, Жыдавічы на Міншчыне, Жыдзевічы, Жыдаўшчына, Жыдомля на Гродзеншчыне. З яўрэйскай слабады, якую заснаваў нейкі Давід у 1847 г., пачынае сваю гісторыю вёска Давыдаўка, што размешчана ў ваколіцах Гомеля. Ды і сам Л. Лыч сцвярджае потым, што да 1968 г. у Жлобінскім раёне

захоўвалася назва населенага пункта, утворанага ад яўрэйскага слова Эрштэрмай, што значыць Першы Май. Але паколькі з прычыны правядзення ў гады Вялікай Айчыннай вайны палітыкі фашысцкага генацыду ў дачыненні да яўрэйскага насельніцтва ў памянёнай вёсцы пасля выгнання акупантаў яўрэі больш не пражывалі, мясцовыя ўлады пайшлі на яе перайменаванне. Новая назва не зусім удалая – Адраджэнне, бо ў гэтай вёсцы так і не ўдалося адрадзіць усё тое адметнае, што адрознівала б яе ад суседніх населеных пунктаў.

В. Вярэніч, аналізуючы анамастычныя назвы Стаўпеччыны і Піншчыны, а таксама іх суаднесенасць з тымі, якія Якуб Колас выкарыстаў у сваіх творах, выявіў, што пісьменнік шырока ўжываў рэальна існуючыя ў названых мясцінах тапанімістычныя назвы, у тым ліку і такія, як Хаімава кузня – урочышча каля Новага Сержаня; Шынок Шварца, Карчма – у мінулым назва ўрочышча на паўдарозе паміж Сяльцом і вёскай Люсіна, дзе стаяла карчма старога Абрама (гл.: «Каласавіны». – Мн., 1989. С. 45). У Гомелі вядомы Кагальны роў – цэнтральная частка Гомеля, якая абмяжоўвалася вуліцамі Фельдмаршальскай (цяпер Пралетарская) і Замкавай (цяпер праспект Леніна), а таксама вуліцай Кавальскай. Утвораны гэты урбанім ад таго, што ў дарэвалюцыйныя часы там шчыльна тулілася ў закіданых халупах яўрэйская бедната; кагал – яўрэйская абшчына і абшчыннае самакіраванне; шумны натоўп, зборышча.

Асобныя этымалогіі тапонімаў Беларусі ў народзе знаходзяць пацвярджэнне ў легендах і наіўных тлумачэннях, абумоўленых пражываннем у пэўных мясцінах яўрэяў. Нагадаем вядомую ўжо нам легенду пра ўзнікненне горада Мазыра. На Піншчыне ведаюць легенду пра ўзнікненне мястэчка Моталь, дзе ў даваенныя часы асноўнай часткай насельніцтва былі яўрэі. І нават назву Моталь звязваюць з яўрэйскім імем ці прозвішчам: «У нас возера такэ е, у яго ўпадае Ясельда і з яго выцякае. Па гэтай рацэ плылі дубы. І плыў раз адзін яўрэй, Моталь. Угледзеў вон тут остраў і дужа параднёў, панаравіўся яму той остраў. Супыніўся, пастроіў хату і стаў жыць з сям’ёю сваёй. Тады пачалі сяліцца і іншыя людзі. І назвалі вёску Моталь. І цяпер так завом» (гл.: Легенды і паданні. – Мн., 1983. С. 306).

У гэтым акадэмічным зборніку беларускай народнай творчасці «Легенды і паданні» ёсць і іншыя сюжэты, у якіх з пункту гледжання простага селяніна тлумачыцца паходжанне назваў беларускіх паселішчаў, ва ўтварэнні якіх ёсць і доля яўрэяў. Гэта – «Сяло Дольск», «Гайдамашка», «Пра мястэчка Татарск», «Пра Князь-возера», «Чырвонае возера» і інш. Так, яшчэ ў XIX ст. Адам Кіркор у «Живописной России» змясціў сюжэт пра «Князь-возера» або «Жыд-возера» – самае вялікае возера на Палессі. Ёсць некалькі сюжэтаў пра яго паходжанне. Паводле аднаго з іх назва Жыд за возерам замацавалася таму, што ў ім у вялікай колькасці вадзілася выключна кашэрная рыба, гэта значыць такая, што ўжывалася ў ежу пераважна веруючымі яўрэямі, – шчупак, акунь, ёрш. Па другой версіі возера атрымала такую назву таму, што ў замку, які быў пабудаваны сярод возера, жыла фаварытка аднаго з Радзівілаў – яўрэйка, якая загінула разам з князем у час вялікага паводу, калі возера падступіла да замка і

разбурыла яго. Адсюль і назвы – Князь-возера і Жыд-возера. Гэтая легенда натхніла кампазітара В. Залатарова на стварэнне класічнага балета «Князь-возера», які атрымаў высокае прызнанне і быў у 1949 г. удастоены Дзяржаўнай прэміі СССР.

Многія імёны і прозвішчы беларускіх яўрэяў сталі урбонімамі – назвамі вуліц, плошчаў, завулкаў у шматлікіх паселішчах рэспублікі. Назавём, не прэтэндуючы на абсалютную паўнату, імёны і прозвішчы нашых землякоў – беларускіх яўрэяў, якія засведчаны ў назвах-урбонімах: Александровіч Хаім Маісеевіч (вул. у Гродна), Ауэрбах Барыс Якаўлевіч (вул. у Гомелі), Бялявін Емель Самуілавіч (вул. у Барысаве), Бярковіч Шая Іосіфавіч (вул. у Пінску), Бядуля Змітрок (Плаўнік Самуіл Яфімавіч) (вул. у Віцебску, Мінску, Жабінцы, Маладзечне), Ваксман Ісак Фёдаравіч (вул. у Краснаполлі), Віхнін Залман Давыдавіч (вул. у в. Шчадрын Жлобінскага раёна), Валадарскі В. (Гальдштэйн Маісей Маркавіч) (вул. у 41 паселішчы Беларусі), Галкін Самуіл Залманавіч (вул. у Рагачове), Гарфункін Рыгор Саламонавіч (вул. у г. п. Янавічы Віцебскага раёна), Голант Рувім Хаімавіч (вул. у Асіповічах), Гарэлік Зіновій Самуілавіч (вул. у Асіповічах), Зевін Якаў Давыдавіч (вул. у Краснаполлі), Залоцін Пінхос-Давід Мейеравіч (зав. у Бабруйску), Іофе Яфім Ільіч (вул. у пас. Першамайскі Лідскага раёна), Каменскі Фішаль Лейзаравіч (вул. у Бабруйску), Катунін Ілля Барысавіч (вул. у Гомелі), Косберг Сямён Арыевіч (вул. у Слуцку), Маневіч Леў Яфімавіч (вул. у Чавусах), Маўзон Аркадзь (Маўшанзон Арон Іосіфавіч) (вул. у Віцебску), Песін Зоя (вул. у Гомелі), Рагінскі Сімон Залманавіч (вул. у г. п. Парычы), Саёт Гаўрыла Яфімавіч (вул. у Мазыры), Співак Маісей Лейвікавіч (вул. у Нароўлі), Француз Навум Лазаравіч (вул. у Барысаве), Хатаевіч Мендзель Маркавіч (вул. у Гомелі), Шварцман Маісей Фроімавіч (вул. у г. п. Бешанковічы) і інш.

Значнай этнічнай групай на Беларусі з’яўляюцца цыганы, якія на тэрыторыі нашай радзімы жывуць прыкладна з XV ст. Яны захавалі сваю мову, якая мае вытокі са старажытнай Індыі, але добра ведаюць і беларускую, а таксама яе разнастайныя дыялектныя асаблівасці і з карысцю для сябе выкарыстоўваюць у зносінах з мясцовымі жыхарамі. Як сведчаць гістарычныя працы, у Вялікім княстве Літоўскім мясцовыя ўлады, феодалы да аседлых цыганоў ставіліся памяркова. Асноўнымі заняткамі цыганоў на працягу стагоддзяў былі апрацоўка металу, дрэва, конегадоўля, варажба, дрэсіроўка звяроў, спевы і танцы з элементамі акрабатыкі. У сярэднявечча цыганскай сталіцай было мястэчка Мір, дзе ў той час збіраліся вялікія конскія кірмашы. У Міры знаходзілася і рэзідэнцыя «цыганскага караля», які выбіраўся на з’ездах цыганоў усяго Вялікага княства Літоўскага. Цыганскі кароль у сваю чаргу падпарадкоўваўся Радзівілам – самым уплывовым магнатам краю. Караль Радзівіл дазваляў цыганам гандляваць на кірмашах, таргах, базарах у гарадах і мястэчках. Гэта права пашыралася толькі на аседлых цыганоў (гл.: «Статут Вялікага княства Літоўскага 1588» – Мн., 1989. С. 540).

Самым знакамітым з усіх цыганскіх каралёў, як лічаць даследчыкі, быў Ян Марцінкевіч, які быў родам з мястэчка Мір. Вось што пра яго пісаў Дз. Даўгяла ў гістарычным нарысе «Цыганы на Беларусі». 23 ліпеня 1778 г.

Марцінкевіч атрымаў асобны ліст ад князя Караля Радзівіла, які больш вядомы пад тагачаснай мянушкай Пане Каханку. Марцінкевіч на гэту «каралеўскую пасадку» назначаўся пасля смерці «цыганскага караля» Сцефановіча. Да сваёй смерці (1790) Ян Марцінкевіч на працягу дванаццаці гадоў кіраваў цыганамі ў Міры і за межамі Міра, але асабліва праславіўся сваімі дзівацтвамі. Ад чаго і стаў знакамітым і ўвайшоў у гісторыю.

Пасля смерці Яна Марцінкевіча гэту пасадку атрымаў яго сын, які праз нядоўгі час эміграваў з ардою цыганоў у Турэччыну. У Лідскім павеце ў часы Марцінкевічаў «цыганскім каралём» быў шляхціц Якуб Знамяроўскі, які грашыў усялякімі злоўжываннямі, дзеля чаго супроць яго ў 1799 г. узняўся цыганскі бунт. Цыганы схапілі яго, завязалі ў мяшок, які прывязалі да бэлькі, і пачалі біць. Сын гэтага Знамяроўскага, абраны пасля бацькі за «цыганскага караля», уцёк таксама з ардою цыганоў у Турэччыну (гл.: «Спадчына». 1982. № 4. С. 65–66).

Найбольш кампактна, цэлымі вуліцамі і пасёлкамі ў наш час цыганы жывуць у Віцебску, Бабруйску, Слуцку, Міры, Мазыры, Петрыкаве, Тураве, Давыд-Гарадку, Жыткавічах, Калінкавічах, Калодзішчах, Пінску і іншых гарадах і мястэчках. Як і раней, яны займаюцца конегадоўляй, гандлем, апрацоўкай зямлі, некаторымі традыцыйнымі для іх рамёствамі (кавальства, варажба, спевы і танцы і інш.).

На Беларусі ёсць пяць вёсак, якія атрымалі назву ад этноніма цыганы (Цыганы, Цыганкі, Цыганоўка), размешчаны яны ў Ляхавіцкім, Гарадоцкім, Сенненскім, Зэльвенскім, Шаркаўшчынскім раёнах, даволі частымі з'яўляюцца і мікратапонімы ад гэтага слова. Некаторыя даследчыкі лічаць, што і тапонімы, і мікратапонімы ад слова цыган могуць узнікаць ад звычайных мянушак або аднакаранёвых прозвішчаў (гл.: Лыч Л. Назвы зямлі беларускай. – Мн., 1994. С. 38).

У. Караткевіч, які сярод пісьменнікаў вылучаўся выключнай назіральнасцю, падрабязна знаёміць сваіх чытачоў з норавамі і бытам цыганоў, што жывуць у палескім Давыд-Гарадку. У беларускіх цыганоў, адзначае пісьменнік, амаль ва ўсіх нашы імёны і прозвішчы. У. Караткевіч прыводзіць такія: Рапановіч Гарась Іванавіч, Базылевіч Гарасім, Яня Быгоцкая. Пазней, успамінаючы сваю паездку на Палессе, факты з якой сталі асновай для апавядання «Краіна Цыганія», У. Караткевіч пісаў: «У чэрвені 1969 г. мне давялося бачыць тое, што, мабыць, не бачыў ніхто з пісьменнікаў. Шляхі завялі мяне ў маленькае мястэчка Давыд-Гарадок, што над ракою Гарынню, на Палессі... То вось там бачыў я «гадавую» па вярхоўным цыганскім суддзі. Прыехаў ён сюды разбіраць нейкую справу, кінуўся ратаваць тонучую беларускую дзяўчынку-падлетка і ўтапіўся сам. Сабраліся з усіх канцоў Беларусі: і вучоныя, і майстры з заводаў, і вандроўныя цыганы. Трызну загадзя падрыхтавалі на могілках, у баку ад магіл, ад той, з надпісам: «Базылевіч Гарасім Іванавіч, 1928 – 1968» (у нашых цыганоў беларускія прозвішчы). Купілі шмат баранаў, трох свіней, дзвесце штук курэй, ну і іншае да таго...» (Караткевіч У. Зямля пад белымі крыламі).

Аставілі свой след у беларускай анамастыцы і немцы. Так, на Палессі можна сустрэць прозвішчы нямецкага паходжання: Фіцнер, Нейфельд, Кунгер, Хільман, Штэрнер, Кумагер, Есьман, Бех, Кошман, Коль, Зэйдэль і інш. Першыя нямецкія пасяленні на тэрыторыі Беларусі даследчыкі прасочваюць з XIV ст. Вялікі князь літоўскі Гедымін, жадаючы ўмацаваць становішча і эканоміку дзяржавы, запрашаў іншаземцаў (у асноўным немцаў) на пастаяннае жыхарства ў сваю краіну, абяцаючы ім свабоду веравызнання і пэўныя льготы. У «Этнаграфіі беларусаў» (Мн., 1985. С. 92) паведамляецца, што па запрашэнні Гедыміна з-за мяжы прыбывалі рыцары, купцы, гандляры, розныя рамеснікі. У адным з пісьмаў вялікага князя пералічваюцца рамесніцкія спецыяльнасці, якія былі патрэбны дзяржаве, – кавалі, цесляры, млынары, пекары, каменячосы, гарбары, аптэкары, саявары, збройнікі. У сувязі з гэтым А. Кіркор у «Живописной России» (т. 3. С. 21) таксама паведамляў, што асабліва многа немцаў было «выпісана» ў Вялікае княства Літоўскае ў XIV ст., што было абумоўлена васальнай залежнасцю нямецкага ордэна ад Вялікага княства Літоўскага і Польшчы. Тут дарэчы будзе сказаць і пра тое, што нямецкі Тэўтонскі ордэн абвінавачваў вялікага князя Ягайлу ў тым, што Літва прадае палонных немцаў у халопства на Русь (маецца на ўвазе Усходняя Беларусь). А ў «Валынскім летапісе» паведамляецца, што ў 1276 г. пад націскам крыжакоў у раёны Гародні, Слоніма, Камянца, Турыйска эмігравалі вялікія групы балцкіх плямёнаў борцаў і прусаў<sup>1</sup>. Вядомы лінгвіст П. Сцяцко пра ўзаемадзеянне славян і германцаў пісаў, што Гродзеншчына ва ўсе часы мела цесныя кантакты з нямецкімі землякамі, а ў 1794 – 1807 гг. частка Беларусі (заходняя Гродзеншчына) была пад уладай немцаў. У той час, як падлічана, там пражывала 5,5 тысяч немцаў (гл.: Сцяцко П. Народная лексіка і словаўтварэнне. – Мн., 1972. С. 211).

1 Гл.: «Этнаграфія беларусаў». – Мн., 1985. С. 92.

Даючы інтэрв'ю для газеты «Звязда», старшыня таварыства немцаў Беларусі «Відэргэбург» («Адраджэнне») А. Майснер адзначаў, што асабліва масавае пранікненне немцаў на славянскія землі пачалося ў XVIII ст., а калі быць дакладным – у 1764 г. У той час расійская імператрыца Кацярына II запрасіла нямецкіх рамеснікаў, майстроў, сялян прыехаць у гэту краіну, заснаваць калоніі, каб разам узняць яе. На Беларусі, як мы ўжо адзначалі, немцы паступова прыжываліся і значна раней, з часоў крыжовых паходаў.

А. Майснер прасачыў, што асноўная частка немцаў, якая пасялілася на Беларусі, спачатку асела на Валыні, а потым перабралася і ў Беларусь, у асноўным на сучасную Гомельшчыну – у Нараўлянскі, Ельскі, Лельчыцкі, Жыткавіцкі раёны. Не ўсё было проста ў іх. Немцы не асабліва змешваліся з мясцовым насельніцтвам, захоўваючы свой этнас, культуру, традыцыі. Асабліва абвастрылася сітуацыя напярэдадні першай сусветнай вайны і ў час рэвалюцыі – калі адбываўся гвалтоўны захоп зямель, а таму немцы былі вымушаны кідаць насаджаныя месцы і шукаць лепшай долі на гістарычнай радзіме. У 1918 г. з 50 тысяч беларускіх немцаў, як падлічана, засталася ўсяго 3 тысячы. Гэтая лічба захавалася практычна да нашых дзён, хоць на самой

справе немцаў у нас болей. Проста ў гады сталінскіх рэпрэсій многія вымушаны былі змяніць сваю нацыянальнасць, прозвішча. У некаторых выпадках гэта адбылося і натуральным шляхам – змешаныя шлюбы, напрыклад (гл.: Майснер А. У Германіі мне не хапала б нашага бязладдзя. – «Звязда». 1992. 1 жн.).

## **ПРА СПЕЦЫФІКУ НЕКАТОРЫХ БЕЛАРУСКІХ ПРОЗВІШЧАЎ**

У розных народаў розныя шляхі і спосабы ўзнікнення прозвішчаў. Так, у старажытных грэкаў іх зусім не было, няма іх у наш час у насельніцтва Ісландыі. У шматмільённага народа Карэі набор прозвішчаў параўнальна малы, як падлічана, карэйцы абыходзяцца прыкладна 200 прозвішчамі, а самыя распаўсюджаныя ў карэйцаў такія, як Кім, Цой.

Пачуўшы або прачытаўшы прозвішча, мы можам у шматлікіх выпадках здагадацца, якой нацыянальнасці яго носьбіт. Так, лічыцца, што прозвішчы тыпу Іваноў, Раманаў, Сядых, Зыкаў, Манаенкаў, Федзін, Малінін і інш. належаць рускім людзям; Пятрэнка, Каваленка, Казачук, Чарнаштан, Крыванос, Падцубны, Астапчук, Жаўтабрух – украінцам; Сакалоўскі, Яндрыхоўскі, Яблонскі, Шыдлоўскі, Кжывань, Герак – палякам; Плякайціс, Якубаўскас, Мельнікайтэ, Пакштас, Дайлідас – літоўцам і г. д. Маюць свае спецыфічныя прозвішчы і беларусы: Колас, Корань, Альха, Мароз, Сокал, Дрозд, Несцяровіч, Варановіч, Журовіч, Матрунёнак, Кавалёнак, Міхасёнак, Лапцёнак, Лабанок, Заранок, Кібянок, Іваненя, Каваленя, Пратасеня, Гарашчэня, Сяліцкі, Быліцкі, Зарэцкі, Лугоўскі, Бароўскі, Іваноўскі, Васілеўскі, Данілеўскі, Савіцкі, Маргун, Шагун, Сукач, Дзярках, Махнач, Калеснік, Канаплянік, Тарас, Протас, Бутрым, Лозка, Слёзка, Федарэц, Піліпец, Купрэйчык, Вакульчык, Гаўрыльчык, Протчанка, Кольчанка, Данільчанка, Сільчанка і інш.

Сярод пісьменнікаў і лінгвістаў Кузьма Чорны быў вялікім аўтарытэтам, ён ведаў важкую цану слову і ўсё свядомае жыццё працаваў над мовай сваіх твораў, любіў занатоўваць цікавыя прыклады беларускіх імёнаў і прозвішчаў, заахвочваў іншых цікавымі фактамі мовы, у тым ліку імёнамі і прозвішчамі. У запіснай кніжцы «Мова» пісьменнік у ліку самабытных, арыгінальных, «вартых добрага п'яра» называе: Більдзюкевіч, Тхарловіч-Банкрут, Шубара, Арцёмчык, Шпунт, Палівода, Нявада, Брында, Махавенька, Бдзілюк, Пацэпчык, Пасенька, Выварак, Калацкі, Уздышкевіч, Млечнік, Дзеўбіч, Мультачык, Крывянда, Абельсон Навум, Сымон Лявонка, Утычнік, Утыцкі, Угэтакны і інш. Сёння мы маем ужо слоўнікі беларускіх імёнаў і прозвішчаў, таму можна меркаваць, што некаторыя з названых прозвішчаў – пісьменнікавы наватворы.

Нават сярод дасведчаных, адукаваных людзей можна пачуць, што прозвішчы на -скі, -цкі, -іч, -овіч, -евіч з'яўляюцца польскімі паводле паходжання. Аднак гэта зусім не так. Можна прывесці шматлікія прозвішчы тыпу Крывіцкі, Васількоўскі, Лугоўскі, Бусловіч, Зінкевіч і інш., у аснову якіх пакладзены спецыфічныя беларускія імёны ці агульныя назоўнікі, а іх

адпаведнікі ў польскай мове гучаць па-іншаму. Тут, відаць, трэба гаварыць пра агульнасць або падабенства ў паходжанні прозвішчаў у мовах суседніх народаў, бо моўныя і дзяржаўныя межы могуць нярэдка не супадаць. Маючы на ўвазе гэтую агульную для беларускай і польскай моваў анамастычную з'яву, Ф. Янкоўскі пісаў наступнае: «У беларусаў здаўна ўжываюцца прозвішчы на -іч: Міцкевіч, Чарнышэвіч, Баранцэвіч, Тарашкевіч, Хадкевіч, Пушкарэвіч, Войніч, Дарашэвіч, Сянкевіч і інш. Такія прозвішчы ўжываліся і ўжываюцца і ў палякаў, але ў польскай мове яны спрадвечна канчаліся на -іц, як і словы печ, ноч (у польскай мове яны канчаюцца на ц: ріес, нос). З XVI–XVIII стст. польскія прозвішчы на -іц амаль выцесніліся беларускімі на -іч: у польскай мове сталі гаварыць і пісаць Chodkiewicz, Szymonowicz, Klenowicz, Bialokozowicz (гл.: Янкоўскі Ф. Беларуская мова. – Мн., 1978. С. 300). Для параўнання тут можна зазначыць, што самыя выдатныя паэты Польшчы і Беларусі, родныя мясціны якіх суседнічалі, класікі польскай і беларускай літаратур мелі аднолькавыя прозвішчы – Адам Міцкевіч і Канстанцін Міцкевіч (Якуб Колас).

Варта таксама мець на ўвазе, што прозвішчы на -скі, -цкі, -озіч, -евіч у мінулым у беларусаў, украінцаў і палякаў мелі выразна акрэсленую сацыяльную дыферэнцыяцыю. Так, прозвішчы адтапанімічнага паходжання на -скі, -цкі ў нашых продкаў раней пераважна належалі шляхце, такія ж якасці даволі часта ў беларусаў мелі і прозвішчы на -овіч, -евіч. У польскай жа мове прозвішчы на -овіц, -евіц, наадварот, падкрэслівалі ніжэйшую сацыяльную ацэнку і былі частымі сярод простага люду. А таму адной з прычын трансфармацыі такіх прозвішчаў у нашых заходніх суседзяў у асноўным у XVII – XVIII стст. на ўзор блізкіх па структуры беларускіх прозвішчаў на -овіч, -евіч з'явілася тое, што ў беларусаў мадэль тыпу Хадкевіч, Тышкевіч, Міцкевіч успрымалася як сацыяльна падвышаная, шляхецкая. А які польскі селянін у Рэчы Паспалітай не марыў набыць шляхецтва! Адсюль і змены такіх прозвішчаў у палякаў.

Пра тое, што беларускія прозвішчы на -овіч, -евіч усведамляліся і ўсведамляюцца ў грамадстве як шляхецкія, сацыяльна падвышаныя, сведчаць успаміны пісьменніка Міколы Лобана пра змены, якія адбыліся з яго прозвішчам. «Кажуць, калі дзед (пісьменніка. – В. Ш.) першы раз пайшоў у школу, настаўнік запытаў у яго: «Як прозвішча?» – «Лабановіч», – адказаў хлапчук. «Як – Лабановіч? Мужык ды шляхечае прозвішча носіш? Лабан тваё прозвішча», – запярэчыў настаўнік і запісаў: «Лобан Василий».

Арфаграфічная адметнасць блізкіх па гучанні беларускіх і польскіх прозвішчаў блытала, а часам і, наадварот, дазваляла даследчыкам праз стагоддзі ўносіць карэктывы адносна паходжання носьбіта прозвішча. Так, з прозвішчам Казіміра Семяновіча – вучонага, генерал-лейтэнанта кароннай артылерыі Вялікага княства Літоўскага, аўтара кнігі «Вялікае мастацтва артылерыі» – розныя даследчыкі мінулага праводзілі шматлікія лінгвістычна-жанглёрскія эксперыменты, спрабуючы далучыць гэтага таленавітага чалавека да палякаў ці літоўцаў. Аднак А. Бельскі і М. Ткачоў, адшукаўшы звесткі з радаслоўнай, а таксама выкарыстаўшы асаблівасці напісання прозвішча самім



К. Семяновічам, паказалі, што знакаміты вучоны і вынаходнік шматступеннай ракеты быў не палякам і не літоўцам, а беларусам. «Дакументы, якія захаваліся з XVII ст., – адзначаюць даследчыкі, – асабліва напісаныя рукою самога К. Семяновіча, даюць правапіс прозвішча ў гучанні таго часу як Siemienowicz (Семеновіч). У дакументах жа кароннай артылерыі яно часам перайначваецца на польскі манер — «Siemionowic » (Семёновіц). Варыянт Siemjonowicz (Сем’ёновіч) не сустракаецца. Натуральна, што сапраўдны правапіс свайго прозвішча ведаў найперш сам вучоны. Гэта адназначна, і таму ў гісторыі сусветнай навукі назаўсёды застанецца прозвішча, якое ён сам ужываў»<sup>1</sup>.

1 Бельскі А.М., Ткачоў М.А. Вялікае мастацтва артылерыі. – Мн., 1992. С. 16.

Прозвішчы на -скі, -цкі ёсць і ў рускай мове. Даследчыкі іх спарадкавалі на тры групы. Першую складаюць найменні тыпу Вяземскі, Шуйскі, Абаленскі і інш., другую – Пакроўскі, Успенскі, Благавешчанскі і інш., трэцюю – Антакольскі, Жырмунскі, Слуцкі і інш. Знешне гэтыя тры групы прозвішчаў мала чым адрозніваюцца. Аднак спецыялісты скажуць, што ў першую групу ўваходзяць прозвішчы, якія некалі мелі толькі прадстаўнікі рускага дваранства, князі, графы, якім належалі цэлыя гарады, буйныя памесці: Вяземскія валодалі Вязьмай, Шуйскія – Шуяй і г. д. Храмы раней будавалі ў гонар рэлігійных датаў і дзеячаў, якіх афіцыйная царква залічвала ў лік святых, а таму ў гарадах і вёсках будаваліся благавешчанскія, пакроўскія, успенскія і іншыя саборы і цэрквы. А царкоўныя айцы, якія неслі богаслужэнне ў такіх храмах, нярэдка набывалі прозвішчы Благавешчанскі, Пакроўскі, Успенскі і інш. (гл.: Успенский Л. Загадки топонимики. — М., 1969. С. 206 – 207). Для параўнання можна зазначыць, што такія прозвішчы ў асноўным у XIX ст. былі вядомы і на Беларусі, у той яе частцы, дзе пераважала праваслаўнае насельніцтва. Так, дзяк Бацяноўскі з трылогіі Якуба Коласа «На ростанях» абураўся, што на яго мала звяртаў увагі малады настаўнік Лабановіч, затое Бацяноўскі ганарыўся, што з ім знаюцца вядомыя ў наваколлі людзі, «можна сказаць, з прозвішчамі на ўсе дванадзесятых святы складаюць кола яго знаёмства: Спаскі, Успенскі, Благавешчанскі, Уздзвіжанскі, Увядзенскі, Богаяўленскі, Срэценскі і іншыя. Гэта калі ўзяць па духоўнай лініі, а калі далучыць сюды людзей свецкіх! Не злічыш!» Трэцюю групу складаюць рускія, беларускія, украінскія прозвішчы, якія спачатку належалі ў асноўным яўрэям – урадженцам рускіх, беларускіх і ўкраінскіх гарадоў і мястэчак: продкі Антакольскіх вядуць сваю радаслоўную з Антаколя, Жырмунскія – з Жырмунаў, што на Гродзеншчыне, Слуцкія – са Слуцка, Кобрынскія – з Кобрына і г. д. У больш позні час з’явіліся таксама рускія і беларускія прозвішчы на -скі, -цкі сярод сялянцаў, што былі прыпісаны да пэўнага памесця, маёнтка і з’яўляліся прыгоннымі таго або іншага князя, графа, шляхціца. Так, на Беларусі і Украіне у магнатаў Вішнявецкіх, Патоцкіх частка іх прыгонных сялян займела прозвішчы сваіх паноў – Вішнявецкі, Патоцкі. Яшчэ прыклад. На Палессі ў XVII – XVIII стст. былі знакамітыя феодалы Аскеркі, адзін з маёнткаў якіх быў у мястэчку Скрыгалаў, што паміж Мазыром і Петрыкавам. Пра Аскеркаў можна прачытаць у такой энцыклапедычнай працы пачатку XX

ст., як «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Верхнее Поднепровье и Белоруссия» (СПб. 1905. Т. IX. С. 564). Пра Скрыгалаў там адзначана: «Вярстах у васьмі на паўднёвы захад ад станцыі Пціч пры рацэ ляжыць старажытнае мястэчка Скрыгалаў, якое ўпамінаецца ў летапісах. Першапачаткова Скрыгалаў быў каралеўскім уладаннем, а потым перайшоў у прыватныя рукі. У XVIII ст. ён належаў Аскеркам, а ў 1874 г. тутэйшы маёнтак купіў Карл Шэпелер... У Скрыгалаве ёсць драўляная царква, пабудаваная Казімірам Аскеркам, а таксама валасное ўпраўленне і станавая кватэра». У наш час у вёсках вакол Скрыгалава (Конкавічы, Асавец, Глініца, Велаўск і інш.) ёсць людзі з прозвішчамі Аскерка (Аскірка). Ніякай генеалагічнай сувязі з феодаламі Аскеркамі жыхары названых паселішчаў не маюць. Такое прозвішча яны набылі таму, што іх далёкія продкі служылі ў маёнтках і ўладаннях Аскеркаў: былі леснікамі, баброўнікамі, бортнікамі, палазнікамі, ткачамі, плытагонамі, цеслярамі, лавілі для свайго феодала рыбу, выраблялі сукно, нарыхтоўвалі дровы, гналі дзёгаць, пастаўлялі ў двор мёд, пушніну, збожжа і інш.

Пісьменнік Уладзімір Арлоў пра паходжанне свайго прозвішча пісаў: «Кацярына II і яе сын Павел I раздалі ў беларускіх губернях сваім памешчыкам 208,5 тысячы душ «мужэска полу»... Браты Арловы, што некалі дапамаглі ёй сесці на трон, пераважна ў далучаных губернях атрымалі 50 тысяч прыгонных. Прозвішча сялянам нярэдка давалі па панах. У адной з «арлоўскіх» вёсак Магілёўскай губерні праз сто гадоў пасля захопу Беларусі нарадзіўся мой дзед Арцём Арлоў».

Некаторыя прозвішчы за людзьмі замацаваліся ў выніку самых нечаканых абставін, выкліканых перыпетыямі лёсу. Так, пісьменнік Уладзімір Ліпскі ў адной з публікацый пра дзяцей-падкідышаў паведамляў, як трохмесячны хлопчык, якога маці спецыяльна «згубіла» на вакзале ў Полацку, атрымаў незвычайнае імя і прозвішча. «Каб не патрапілі на яго чыгуначнікі, якія ішлі з рабочай змены, дзіця адубела б. Стаяў кастрычнік месяц. Вось чаму прозвішча хлопчыка – Акцябрскі, а імя – Герман – так звалі ці то чалавека, які яго знайшоў, ці то міліцыянера, што афармляў пратакол» (гл.: «ЛіМ». 1992. 25 верас).

Вучонымі падлічана, што самым пашыраным у свеце прозвішчам з’яўляецца тое, якое генетычна мае сувязь з дзеясловам каваць – апрацоўваць гарачы метал. У беларусаў гэта: Каваль, Кавалевіч, Кавалёнак, Кавалеўскі, Каваленя, Кавалюк, Кавалючок, Кавалёў, Кавальскі, Кавалік, Кавалёчак, Каваленка і інш., у рускіх – Кузняцоў, Кузнецкі і інш., у палякаў – Кавальскі, Коваль, у чэхаў – Коварж, Кавалік, у венграў – Ковач, у немцаў – Шміт, у англічанаў – Сміт, у шведаў – Смед, у французаў – Фабр, Фаржэрон, у партугальцаў – Ферэйра, у латышоў – Калейс, Кальвінш, у румынаў – Феррару, у грузінаў – Мчадэлі, Мчадлашвілі, у армянаў – Дарбінян, існуюць таксама шматлікія цюркамоўныя прозвішчы гэтага тыпу: Тэмірчы, Дэмірчы, Дэмірджы і інш.

Прычым ёсць моўныя тэрыторыі, дзе прозвішчы, утвораныя ад дзеяслова каваць і яго аналагаў у іншых мовах, – самыя ўжывальныя ў некаторых

рэгіёнах. Так прозвішча Кавальскі – самае распаўсюджанае ў сталіцы Польшчы, у харватаў на ўсёй тэрыторыі такую ж частотнасць маюць Кавачычак, Каварык, Каварыч, на некаторых этнічна рускіх тэрыторыях прозвішча Кузняцоў сустракаецца значна часцей, чым самае ўжывальнае ў Расіі – Іваноў.

Як сведчаць даследчыкі, у некаторых народаў Еўропы прозвішчы тыпу Кузняцоў, Кавальскі, Кавалёў, Ковач і інш. не былі тыповымі для людзей высокіх саслоўяў. Напрыклад, іх не было ў асяроддзі рускіх баяраў, князёў, затое частымі яны былі для гарадскіх рамеснікаў і слугаў, прыдворных, не частымі яны былі таксама ў сялянскім асяроддзі. Дарэчы, відаць, тут зазначыць, што, напрыклад, купецкія прозвішчы ў дарэвалюцыйнай Расіі былі ў асноўным сялянскага паходжання. Пра гэта ў свой час пісаў адзін з прадстаўнікоў рускага купецтва Уладзімір Рабушынскі: амаль усе без выключэння маскоўскія купецкія прозвішчы – сялянскага паходжання. Заснавальнікі – дзеці ўладзімірскіх, яраслаўскіх, калужскіх і іншых мужыкоў. Для ходу наверх павінна была быць наяўнасць двух паслядоўных таленавітых пакаленняў (бацькі і сыноў) і, безумоўна, божае благаслаўленне, выгодная канюнктура і інш. (гл.: Рябушинский В. Купечество московское. – «Неделя». 1991. 18–24 лістап.)

У беларускай народна-дыялектнай мове, як падлічана, слова-імя Іван мае каля 80 вытворных, кожнае з якіх або само стала прозвішчам, або паслужыла асноваю для суфіксальнага ўтварэння прозвішча: Іванюк, Іванок, Іванушка, Іванча, Іванчык, Іваніска, Іванішчык; Іваш, Івась, Ванюта, Ваняша, Ванюшык; Ян, Янак, Янчык, Яначка, Янук, Януль, Янусь, Януш, Янушак, Янучак; Ясь, Яська, Ясік, Ясёк, Ясюта, Ясючок, Ясічак, Ясечка і інш. У рускай мове ад гэтага імя ўтворана больш за сто пяцьдзесят разнастайных прозвішчаў. Вызначана, што толькі ў Маскве пражывае больш за дзевяноста тысяч Івановых, у тым ліку больш за адну тысячу – Іваны Іванавічы. Нават у невялікім беларускім горадзе Светлагорску, як пісала газета «Звязда» (1991, 2 лістап.), пражывае 25 чалавек з прозвішчамі Гарбачоў, пяць Чарненкаў, ёсць адзін Брэжнеў, два Андропавых. Мясцовага Ельцына пакуль няма.

Даследчык украінскіх прозвішчаў Ю. Радзько, які вывучаў прыроду ўкраінскіх антрапонімаў, адзначаў, што асноваю для ўтварэння сучасных украінскіх прозвішчаў паслужыла больш за 200 імёнаў. Сама больш іх ад імёнаў Грыгорый (78), Федір (77), Міхайло і Яків (71), а найбольш пашыранае імя Іван дало звыш ста прозвішчаў. У нямецкай мове 350 прозвішчаў, утвораных ад старажытнага імя Іаган, досыць разнастайныя і шматлікія прозвішчы ад гэтага старажытнаўрэйскага імя і ў англійскай мове – Джон, Джонсан, Джэксан, Джонс і інш.

## МЕЖЫ БЫТАВАННЯ АСОБНЫХ ТЫПАЎ ПРОЗВІШЧАЎ

Даўно звернута ўвага даследчыкаў, што асобныя мадэлі прозвішчаў выяўляюць дакладныя межы бытавання. Так, Леў Успенскі адзначаў: тыя, хто носіць прозвішчы на -оў, -аў, найчасцей павінны быць велікарусамі, ураджэнцамі спрадвечна рускіх абласцей. Уладальнікі прозвішчаў на -іх, -ых

замацаваліся б (па паходжанні ва ўсякім выпадку) за Заураллем ці Сібір'ю, -енка – найчасцей лічаць характэрным украінскім фармантам, -енкаў, -ёнкаў – своеасаблівым гібрыдам чыста рускага і паўднёвага або заходняга тыпаў, -іч, -овіч – падказалі б кірунак на Беларусь, магчыма, у рэгіён польскага і часткова паўднёваславянскага моўнага ўплыву (Успенский Л. Загадки топонимики. – С. 208).

Асобныя мадэлі беларускіх прозвішчаў таксама выяўляюць акрэсленыя арэалы іх бытавання: прозвішчы на -оў, -еў, -ін, -ын уласцівы пераважна паўночнаму ўсходу Беларусі (Віцебшчына, Магілёўшчына, усходнія раёны Гомельшчыны). Выразна і пераканальна гэта відаць на прыкладзе прозвішчаў беларускіх пісьменнікаў, вядомых дзеячаў навукі, культуры, ураджэнцаў названых усходніх абласцей Беларусі: М. Лынькоў, В. Быкаў, А. Куляшоў, І. Чыгрынаў, С. Законнікаў, А. Ушакоў, В. Матэвушаў, П. Пруднікаў, І. Шамякін, Р. Барадулін, А. Вялюгін, Г. Бураўкін, А. Грачанікаў, Я. Сіпакоў і інш.

Прозвішчы з суфіксамі -овіч, -евіч, -іч, -ыч бытуюць ва ўсіх кутках Беларусі, але найбольш тыповыя яны для цэнтральнай часткі і Гродзеншчыны. Параўнаем таксама: К.М. Міцкевіч (Я. Колас), І.Д. Луцэвіч (Я. Купала), Ф. Багушэвіч, В. Дунін-Марцінкевіч, Н. Гілевіч, Я. Непачаловіч, У. Юрэвіч, М. Ермаловіч, А. Марціновіч, Г. Далідовіч, М. Багдановіч і інш. Гэтая мадэль беларускіх прозвішчаў, як ужо адзначалася, аказала ўплыў на фарміраванне падобных прозвішчаў у польскай мове, якая там атрымала значнае пашырэнне ў XVIII і наступных стагоддзях, а беларуская і ўкраінская мадэль на -скі, -цкі была запазычана ў XVII–XIX стст. рускай мовай, дзе таксама атрымала значнае пашырэнне. На беларускім этнаграфічным абшары прозвішчы на -скі, -цкі сустракаюцца паўсюдна, аднак найбольш характэрнымі яны будуць для Гродзеншчыны, заходніх раёнаў Міншчыны і ўсходу Віцебшчыны: Я. Карскі, В. Сакалоўскі, С. Прытыцкі, К. Каліноўскі, М. Раманоўскі (Кузьма Чорны), А. Вярцінскі, С. Шарэцкі і інш. Як падлічана, у беларусаў частотнасць прозвішчаў на -скі, -цкі вагаецца ад 10 працэнтаў ад агульнай колькасці (поўдзень і ўсход) да 30 працэнтаў на паўночным захадзе рэспублікі.

Між іншым, мадэль прозвішчаў на -скі, -цкі – самая пашыраная з усіх вядомых у Польшчы. З гэтым фармантам тамносяць прозвішчы 50 працэнтаў усіх палякаў. У чэхаў прозвішчы на -скі, -цкі маюць усяго 3 працэнты насельніцтва, у рускіх частотнасць гэтага фарманта ў прозвішчах не перавышае 4 працэнты, хаця гэта прыкладна 5 мільёнаў расіян. На ўсходзе Украіны з такімі суфіксамі ў прозвішчах прыкладна 4–6 працэнтаў, а на захадзе 12–16 працэнтаў яе карэнных жыхароў. У македонцаў, як і ў палякаў, прозвішчы на -скі, -цкі ахопліваюць палову насельніцтва, значная іх доля таксама ў балгараў – 18 працэнтаў (гл.: Никонов В.А География фамилий. – М., 1988. С. 111).

Пра паступовае перамяшчэнне асобных беларускіх прозвішчаў з захаду на ўсход сведчаць вучоныя. Так, у рускай мове міграцыю некаторых беларускіх паводле паходжання прозвішчаў з Арлоўшчыны на Ніжнюю Волгу прасачыў У. Ніканаў. Ён, у прыватнасці, адзначаў, што прозвішчы Анцупавы і Куцанковы вядомы былі спачатку ў Лівенскім уездзе Арлоўскай губерні. На

думку вучонага, яны беларускія, бо ц у каранях прозвішчаў развілося з т: Анцуп утварылася з Антип (пераход т → ц або так званае цеканне – вельмі выразная фанетычная асаблівасць беларускага кансанантызму. Гэтая з’ява адсутнічае ў суседніх рускай і ўкраінскай мовах. – В. Ш.). У. Ніканаў выявіў, што потым абодва названыя прозвішчы сталі паўтарацца ў Светлым Яры каля Астрахані, а пазней Анцупавы былі зафіксаваны ў Сібіры: (гл.: Никонов В. География фамилий. С. 6).

Прозвішчы на -еня (-эня), паводле М. Бірылы, не ўласцівы суседнім рускай і ўкраінскай мовам і з’яўляюцца спецыфічна беларускімі, асноўныя іх арэалы – Случчына, Піншчына, часткова Пружаншчына: Пратасеня, Каваленя, Галеня, Слышэня, Краўчэня, Кляўчэня, Варвашэня і інш.

На ўсходзе Міншчыны і захадзе Віцебшчыны спецыфічнымі будуць прозвішчы з суфіксамі -онак, -ёнак, якія амаль не ўжываюцца за межамі названага арэала: Кавалёнак, Міхасёнак, Васілёнак, Малашчонак, Лаўрынёнак.

Межы асобных тыпаў прозвішчаў часта не супадаюць з моўнымі і дзяржаўнымі межамі. Такім яскравым прыкладам з’яўляецца вялізны адзіны масіў прозвішчаў на -енка, які праходзіць упоперак моўных межаў і аб’ядноўвае ўсходнюю частку Украіны з усходняй Беларуссю. Параўнаем вядомыя беларускія прозвішчы пісьменнікаў, вучоных: І. Навуменка, Б. Сачанка, Р. Сабаленка, У. Краўчанка, К. Кірэенка, М. Ларчанка, В. Протчанка, І. Ігнаценка, М. Піліпенка, У. Анічэнка, А. Сеўчанка і інш. Усе яны – ураджэнцы ўсходніх раёнаў Беларусі. Гэтую мадэль беларускіх і ўкраінскіх прозвішчаў М. Грынблат лічыў нават вызначальнай адносна паходжання і рассялення такога старажытнага племені, як крывічы, якое побач з дрыгавічамі адыграла першаступенную ролю ў фарміраванні беларускай нацыі. Ён, напрыклад, меркаваў, што вобласць пашырэння прозвішчаў з суфіксам -енка (тыпу Бандарэнка), якая цягнецца суцэльнай непарыўнай паласой з Сярэдняга Падняпроўя ў Верхняе і ўніз па Заходняй Дзвіне, уключаючы і Полацк, нібыта сведчыць пра дняпроўскае паходжанне крывічоў. М. Ермаловіч, мабыць, не без падстаў прырэчыць гэтаму аргументу, спасылаючыся на тое, што аднымі прозвішчамі, іх мадэлямі, якія з’явіліся параўнальна нядаўна, нельга абгрунтоўваць з’явы глыбокай старажытнасці (гл.: Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. С. 29).

У сувязі з шырокім ужываннем прозвішчаў на -енка ў Падняпроўі і Левабярэжнай Украіне, дзе яны ахопліваюць у асобных рэгіёнах да 60 працэнтаў карэнных жыхароў, гэту мадэль нярэдка лічаць тыпова ўкраінскай, што зусім не правільна, бо названая мадэль тыповая і для беларусаў з усходу рэспублікі. Падрабязна межы арэалаў прозвішчаў на -енка вызначылі на Украіне і Беларусі вядомыя вучоныя Ю. Радзько і М. Бірыла. Між іншым, як было заўважана іншымі лінгвістамі (У. Ніканаў і інш.), ні Ю. Радзько, ні М. Бірыла не ўстанавілі ў межах бытавання гэтай мадэлі самага істотнага – пашырэння прозвішчаў на -енка ідзе не па мяжы беларускай і ўкраінскай моў, а з поўначы на поўдзень, аб’ядноўваючы ўсходніх украінцаў з усходнімі беларусамі і адрозніваючы тых і другіх ад астатніх украінцаў і беларусаў.

Гэтыя відавочныя парадоксы міжмоўнага ўзаемадзеяння пакуль яшчэ нікім не растлумачаны.

Міжмоўны беларуска-ўкраінска-польскі арэал на захадзе, на стыку трох дзяржаў, маюць таксама прозвішчы з суфіксамі -ец, -ак, -ук, -юк: Кавалец, Піліпец, Глушак, Паўтарак, Андрыюк, Трафімук, Клімук, Блізнюк, Сідарук і інш. Так, мадэль прозвішчаў на -ук, -юк, а таксама -чук (тыпу Кавалюк, Кавальчук) аб'ядноўвае вялізны арэал украінскіх прозвішчаў з Вальні і Падолля, дзе яны ахопліваюць да 27 працэнтаў, з прозвішчамі палякаў у паўднёва-ўсходняй частцы Польшчы, а таксама з прозвішчамі беларусаў брэсцка-пінскага Палесся. Між іншым, у Брэсцкай вобласці прозвішчы на -ук, -юк маюць аж 50 працэнтаў яе жыхароў, на астатняй тэрыторыі рэспублікі – меней 10 працэнтаў, а ў некаторых рэгіёнах гэтая мадэль прозвішчаў зусім не існуе.

На Беларусі ёсць цэлыя вёскі з аднолькавымі або спецыфічнымі толькі для пэўнага рэгіёна прозвішчамі. Часам, пачуўшы знаёмае прозвішча, мы можам з упэўненасцю сказаць, з якіх мясцін яго носьбіт, дзе яго радзіма, а нярэдка – і чым знакамітыя яго сваякі, вёска. Напрыклад, род сусветна вядомага рускага пісьменніка Ф. Дастаеўскага вядзе сваю радаслоўную з палескага сяла Дастоева, што на Піншчыне (цяпер Іванаўскі раён). У «БелСЭ» (т. IV) пра класіка сусветнай літаратуры сказана: «Род Дастаеўскага беларускага паходжання. У 1506 г. продкі Дастаеўскага атрымалі грамату на сяло Дастоева на Піншчыне». Пра гэта ж пісала і жонка Ф. Дастаеўскага А. Дастаеўская: «Фёдар Міхайлавіч многа разоў гаварыў мне, што яго род паходзіць ад пінскага маршалка Дастаеўскага... Дастаеўскія і яго патомства жылі ў Дастоеве... У 1506 г. баярын Даніла Іванавіч Ірціш атрымаў ад пінскага князя ў якасці ўзнагароды ў ліку іншых пасяленняў і Дастоева. Патомкі Данілы Іванавіча ў афіцыйных дакументах пачынаюць пісаць і імянаваць сябе Дастаеўскімі, па назве сяла, якім яны валодалі (гл.: Лабынцев Ю. В глубинном Полесье (Турово-пинская земля). – М., 1989. С. 138).

Беларускі пісьменнік Раман Сабаленка быў родам з сяла Сабалі, што на Брагіншчыне. На жаль, вёска адселена ў выніку чарнобыльскай трагедыі. А род Быкавых, з якога і сусветна праслаўлены беларускі празаік і грамадскі дзеяч Васіль Быкаў, бярэ свой пачатак з вёскі Бычкі, што на Лепельшчыне. Вёска Кулакі на Салігоршчыне – радзіма вядомага празаіка Аляксея Кулакоўскага. Дарэчы, у гэтай вёсцы выпяваў таксама літаратурны талент яшчэ двух беларускіх пісьменнікаў – Аркадзя Чарнышэвіча і Анатоля Дзялендзіка. На Мазыршчыне ў вёсках Бабры, Раеўскія, Акулінка, Козенкі ў вялікай колькасці жывуць людзі з прозвішчамі Бобр, Раеўскі, Акуленка, Козенка і інш. Гэтая ж анамастычная з'ява паўтараецца і ў другіх рэгіёнах Палесся. Так, у Ельскім раёне ў вёсках Засінцы, Бякі, Казлы, Серыя значная частка карэннага насельніцтва носіць прозвішчы Засінец, Бек, Казёл (у некаторых Козел), Серы. У Лельчыцкім раёне ў вёсках Маркоўскае, Прыбалавічы, Таргонскія (цяпер – Запясочча. – В. III.) многія жыхары маюць прозвішча Маркоўскі, Прыбалавец, Таргонскі. Гэтая ж з'ява фактычна паўтараецца ў маштабе ўсёй Беларусі ў паселішчах з традыцыйным складам

насельніцтва. Так, адзін з персанажаў нарыса А. Клышкі і Я. Сіпакова «Паэма дарог» не без гумару прызнаваўся: «Я, хлопцы, Коўш. І вёска мая Каўшы. Пад Баранавічамі. Як адзін у вёсцы – Каўшы. Васемнаццаць хат – і ўсе Каўшы. Толькі прымакі новыя прозвішчы прынеслі...» Пра аднастайнасць і вялікую частотнасць сярод карэнных жыхароў некаторых беларускіх прозвішчаў расказвае і пісьменнік Мікалай Матукоўскі, былы карэспандэнт газеты «Известия» па Беларусі, успамінаючы сваё першае знаёмства са шматлікай беларускай раднёй рускага паэта Яўгенія Еўтушэнкі. «У лесе кіламетраў за дзесяць да Хамічоў (Калінкавіцкі раён.– В. Ш.) мы дагналі худзенькага, падсохлага дзядка, пасадзілі ў машыну. Яўгеній Аляксандравіч задае першае «разведвальнае» пытанне: «Дзядуля, а вы Ярмілу Еўтушэнку ведалі?» Дзед аж падскочыў на сядзенні. «Ба. Да я ж разам з ім каровы ў поле ганяў». – «А хто-небудзь з Еўтушэнкаў у жывых застаўся?» – «Ды ў нас паўвёскі Еўтушэнкі. І родныя сёстры Ярмілы – Ганна і Еўка жывыя...»

Часам прозвішча, як зазначае В. Вярэніч, сугучнае назве вёскі, сведчыць аб сацыяльным ці нацыянальным паходжанні яе заснавальнікаў. Васькоўскія – вёска Васькавічы, Дзідкоўскія – вёска Дзідкавічы, Качаноўскія – вёска Качанавічы – уласцівы заходнебеларускаму рэгіёну; Сыгнаеўскія – Бут-Гусаімы – вёска Беражцы – характэрны для пасяленняў беларускіх татароў вёска Сыгнаі, Баўсуноўскія – вёска Баўсуны, Калавуры – вёска Калавуравічы, Хадакоўскія – вёска Хадакі, Недашкоўскія – вёска Недашкі, Радзялоўскія – вёска Радзяловічы і інш. – сведчаць пра польскае іх паходжанне і заснаванне (гл.: «Польские говоры в СССР». Ч. 2.— Мн., 1973. С. 130).

## СКАЖОНЫЯ БЕЛАРУСКІЯ ПРОЗВІШЧЫ

На жаль, ёсць людзі, якія абыхава адносяцца да сваіх прозвішчаў, свядома і несвядома перакручваючы іх, спрабуючы вымаўляць, пісаць іх на ўзор блізкіх па гучанні і напісанні прозвішчаў другіх народаў. Найчасцей беларускія прозвішчы падганяюць пад польскія або рускія, надаючы ім адпаведнае польскае або рускае гучанне. Многія людзі ў наш час нават не ведаюць, што іх прозвішчы перацярапелі пэўныя змены, выкліканыя самымі рознымі абставінамі. Носьбіты такіх прозвішчаў прывыклі да знявечанага, скажонага вымаўлення (напісання) і нават абураюцца, калі нехта называе або запісвае іх прозвішча ў адпаведнасці з натуральнымі законамі беларускай арфаграфіі ці арфаэпіі.

У прозвішчах, як заўважана даследчыкамі, найвыразней, чым у іншых словах беларускай мовы, адлюстравалася ўплыў суседніх моў – польскай, рускай і ў меншай меры ўкраінскай. Гэтая з’ява ў пераважнай большасці рэгулявалася афіцыйнымі органамі кіравання ў Рэчы Паспалітай, а затым у Расійскай імперыі. Так, у 1897 г. праводзіўся ўсеагульны перапіс насельніцтва тагачаснай Расіі. Перапісчыкі, якіх спецыяльна вучылі, карысталіся дасланымі з Пецярбурга цыркулярамі з адпаведнымі інструкцыямі і ўзорамі, у якіх падрабязна было растлумачана, як запаўняць і афармляць лісты. Яны (перапісчыкі), як правіла, валодалі формулай трохчленнага рускага ўласнага

наймення і ў працэсе запісу прозвішчаў, асабліва блізкіх па структуры, надавалі роднасным беларускім найменням стэрэатыпнае аблічча. Найчасцей перавага аддавалася ўжо ў значнай меры ўсталяваным «стандартызаваным» польскім або рускім узорам прозвішчаў<sup>1</sup>.

1 Гл. пра гэта, напрыклад: Суперанская А.В, Суслова А.В. Современные русские фамилии.— М., 1981. С. 14.

Так, у двухскладовых беларускіх прозвішчах з націскам на апошнім складзе пераноссяць націск на перадапошні: Каваль – Ко́валь, Смаляр – Смо́ляр, Тарас – Та́рас, Багдан – Бо́гдан, Гарбач – Го́рбач, Брахун – Брэ́хун, Капач – Ко́пач, Сукач – Су́кач, Пратас – Про́тас, Барыс – Бо́рыс, Пятух – Пе́тух, Баран – Ба́ран.

Можна назваць шэраг сучасных тыпова беларускіх прозвішчаў, якія ў пэўны час атрымалі неўласцівыя для іх рускія анамастычныя канчаткі: Вожык (аў), Турбал (аў), Язэп (кін), Калеснік (аў), Крупнік (аў), Чыгрын (аў), Зёлк (ін), Шмуйла (аў), Куляш (оў) і інш.

Сярод беларусаў да нашых дзён існуе нігілістычная тэндэнцыя перайначваць, скажаць прозвішчы на -а тыпу Ношка, Кукса, Масла, Буйла, Юха, Чэчка, Крыўка і інш. Жаночы варыянт прозвішча Булава гучыць часам з націскам на першым складзе і г. д. Хвалявала гэтая прыкрая з’ява многіх пісьменнікаў. Так, Уладзімір Дубоўка, які балюча перажываў, што ў жывой мове можна назіраць мноства прыкладаў непажаданага перакручвання асобных беларускіх прозвішчаў, расказваў, што цяпер не толькі пішуць, але і вымаўляюць не «Скрыпка», а «Скрыпко», не «Дуда», а «Дудо». Прыгожае беларускае прозвішча «Галоўка» пішуць і вымаўляюць «Галаўко» (гл.: Гардзіцкі А. Дыялогі.— Мн., 1968. С. 52). Выказваў занепакоенасць такой непажаданай з’явай з беларускімі прозвішчамі і пісьменнік Ян Скрыган: «У беларускіх прозвішчах свая завяздзёнка: калі яны прадметныя, то гэтак і выгаворваюцца – Касіла, Кукса, Лялька, Цвірка, Хоцька, Лапа. Але як толькі даходзіць справа да напісання, яны адразу набываюць кніжнасць, якая, трэба меркаваць, пайшла ад царкоўна-папоўскага запісвання ў метрыкі. І прозвішчы пачыналі гучаць іначай: Касіло́, Куксо́, Лялько́, Цвірко́, Хацько́, Лапо́. Першааснова прападала, сэнс зацямняўся, у канцы ставілася заўсёды націскное «о», прозвішча рабілася проста біркаю. А такім прозвішчам, як Сукала, Забела, Спрытула, часта надавалася акраса замежнага паходжання, іх пачыналі пісаць праз падвоеныя зычныя: Забелло, Сукалло, Спрытулло» (Скрыган Я. Некалькі хвілін чужога жыцця).

Часта нават з вядомымі на ўсю рэспубліку прозвішчамі ў нас абыходзяцца не лепшым чынам. «Чаму, на якой падставе,— абураецца журналіст Я. Ліфанаў,— прозвішча такога беларускага пісьменніка, як Піліп Пестрак, у назойным склоне адзіночнага ліку паўсюдна пішацца не праз я, як і павінна быць, а праз е? Нават калі б Пястрак быў чалавекам не беларускага, а нейкага іншага нацыянальнага паходжання, то і ў гэтым выпадку сённяш -няя беларуская граматыка бодышнё патрабуе ад нас такія прозвішчы, як Некрасаў, Державін, Держынскі, Медзведзеў і г. д. пісаць у першым складзе перад націскам праз е. Закон якання ў сённяшняй беларускай граматыцы больш не



робіць ранейшага беспадстаўнага выключэння – тым больш незразумела, чаму памянёнае вышэй прозвішча вядомага беларускага пісьменніка, якое вымаўляецца з націскам не на першым складзе (Пястрак), пішацца сёння ў назоўным склоне адзіночнага ліку не праз я (як і належыць у першым складзе перад націскам), а праз е. Вучням і настаўнікам гэтая вольнасць толькі перашкаджае авалодваць слушнымі нормаў беларускай граматыкі (гл.: Ліфанаў Я. Пра некаторыя перакосы ў правапісе.– «Бел. мова і літаратура ў школе». 1991. № 12. С. 47).

На Беларусі, як ужо адзначалася, ёсць цэлыя вёскі з прозвішчамі Верабей, Баран, Бусел, Барсук, Казёл, Гром, Салабай і інш. аналагічнымі. І дзіўна бывае, калі сустрэнеш недзе ў горадзе маладога падкультуранага грамадзяніна або чыноўніка-бюракрата з такой вёскай, але ўжо са змененым прозвішчам: Вараб'ёў, Баранаў або Баран, Буслаў, Барсукоў або Борсук, Казлоў або Козел, Громаў, Салабаеў і г. д. Ян Скрыган успамінаў, што ў гады яго маладосці да яго звярнуўся з парадаю пачынаючы прэзідэнт Сымон Баранаў, які моцна шкадаваў, што змяніў некалі ў арміі сваё прозвішча Баран на Баранаў. Улічваючы, што Я. Скрыган меў ужо справу з маладым пісьменнікам, ён параіў Сымону не вяртацца да былога прозвішча, а ўзяць псеўданім Баранавых. Тлумачыў Я. Скрыган такі выбар наступным чынам: у аснове прозвішча ляжыць сям'я, гурт, гняздо, зборнасць. «Ты з сям'і Баранавых. Ты цяпер вучышся ў Мінску, то суседзі скажуць: «У Якава Баранавых сын у госці прыехаў». Праўда, мы тады не падумалі, што канструкцыя прозвішчаў на -ых лічыцца сібірскай...» (Скрыган Я. Некалькі, хвілін чужога жыцця).

І зусім не паддаецца асэнсаванню, як часам абыякава, непаважліва абыходзяцца з беларускімі прозвішчамі за межамі Беларусі. Так, калі Віленскі край у даваенныя гады воляй тагачасных палітыкаў быў перададзены ў склад Літвы, далучанай да Савецкага Саюза, то ўлады Літоўскай рэспублікі, імкнучыся зацвердзіць сваё існаванне на новых землях, пачалі механічна перакладаць, замяняць тыповыя беларускія і польскія прозвішчы спрадвечных ураджэнцаў Віленшчыны (беларусаў і палякаў) на літоўскія. Напрыклад, Сасноўскі → Пушыналіс, Бжазоўскі → Бержаліс, Казлоўскі → Авінус. Калі прозвішча перакласці было немагчыма, то на канцы дабаўлялі «чус». Напрыклад, Даўнаровіч → Даўнаравічус, Люкевіч → Люкявічус, Пяткевіч → Пяткявічус. А беларусаў і палякаў (найчасцей католікаў-беларусаў) у тагачаснай Літве было даволі многа: яны складалі 35 працэнтаў ад агульнай колькасці насельніцтва краіны (гл.: Сямашка Я. Армія Краёва на Беларусі.– Мн., 1994. С. 148).

Да непазнавальнасці змянялі сваё прозвішчы некаторыя беларускія яўрэі, выезджаючы ў Ізраіль або ў іншыя краіны далёкага замежжа (а некаторыя з іх мелі тыповыя беларускія прозвішчы). Так, Залман Рубашаў (нарадзіўся ў мястэчку Мір Карэліцкага раёна) стаў Залманам Шазарам – трэцім па ліку прэзідэнтам дзяржавы Ізраіль. Шымон Перскі – ураджэнец вёскі Вішнёва Валожынскага раёна, стаў Шымонам Перасам. Ён у свой час займаў пасады міністра фінансаў, міністра абароны, намесніка прэм'ер-міністра, прэм'ер-міністра, міністра замежных спраў Ізраіля. Ураджэнец Слоніма Эфраім

Кобрынскі стаў Эфраімам Бен-Арці – вядомым у 40–50-я гады дзяржаўным дзеячам Ізраіля, брыгадным генералам. Кадзіш Лазінскі (нарадзіўся ў Бабруйску) стаў Кадзіш Луз. У дзяржаве Ізраіль ён займаў пасаду міністра сельскай гаспадаркі. Мойша Калодны, які нарадзіўся ў Пінску, у Ізраілі стаў вядомы як Мошэ Кол. У 1948 г. ён заснаваў Прагрэсіўную партыю, ад якой быў выбраны ў Кнэсет (гл.: «Евреи. По страницам истории». — Мн., 1997. С. 304 – 307).

Вядомы лінгвіст Алесь Каўрус таксама не абышоў увагай гэтую заганную практыку вольнага абыходжання з некаторымі беларускімі прозвішчамі. У сувязі з гэтым ён пісаў: «Справаванне на Беларусі вядзецца не адно дзесяцігоддзе і нават стагоддзе. У такіх умовах нацыянальныя беларускія прозвішчы нярэдка падпраўляліся, перайначваліся на ўзор рускіх, украінскіх ці іншых іншамовных – на слых і густ таго, хто запісваў. Цікавае сведчанне паэта А. Вялюгіна: «На хвойным пагосце за вёскаю Івоні адшукваю магілу па надпісу: «Цярэшка Вялюга». Гэта мой дзед. Калі пасля дзедавай смерці забрывалі ў салдаты, царскі прыстаў, мусіць, меў нейкае дачыненне да філалогіі, і з яго дзяржаўнай ласкі Вялюгі займелі ў канчатку яшчэ адну літару. Вось і я хаджу з ёй...» Пераробліванне прозвішчаў адбываецца і ў наш час. Верабей ператвараецца ў Варабей (Вараб'ёў), Галка – у Галко, Пчолка – у Пчалко́, Гарачка – у Гарачко́, Ашмян – у Ошмян, Лявончык – у Ляончык, Сухі – у Сухій. Дык няма дзіва, калі нехта думае, што прозвішча тым больш мілагучнае, высакароднае, чым яно менш беларускае» (гл.: Каўрус А. Вус, Вусік... Усаў.– «Наша слова». 1990. № 9. С. 8).

Пісьменнік Ігнат Дубоўскі, палемізуючы з Анатолем Мясніковым пра лёс былога прэзідэнта Беларускай акадэміі навук Антона Жэбрака, прыпамінае, што прозвішча гэтага сусветна вядомага вучонага таксама перацярпела змены, звязаныя з уплывам суседніх моў. «З Антанам Раманавічам Жэбракам, – згадвае І. Дубоўскі, – я быў знаёмы з 1935 года. Калі ў лютым 1940 года яго выбралі акадэмікам Беларускай акадэміі навук, супрацоўнік «Звязды» Алесь Матусевіч папрасіў мяне пазнаёміць яго з Жэбракам. У гутарцы з новым акадэмікам Матусевіч спытаў яго, як правільна пісаць яго прозвішча на беларускай мове – Жэбрак ці Жабрак?

– Маё прозвішча на ўсіх мовах – беларускай, рускай, англійскай і іншых – гучыць аднолькава – Жэбрак. Некаторыя думаюць, што яно паходзіць ад польскага слова «жэбрак». Нават пытаюць, ці не паляк я. Не, я – беларус. Прозвішча маё паходзіць ад беларускага слова «жабрак». Але ў той час, калі ўводзіліся прозвішчы, усе матрыкулы вяліся на рускай мове, і слова «жабрак» у рускай транскрыпцыі перайшло ў «жэбрак». А па-беларуску – Жэбрак. Так сфарміравалася маё прозвішча, такім і застаецца. Калі ж яго пісаць па-беларуску, Жабрак, то гэта ўжо будзе іншае прозвішча» (гл.: «ЛіМ». 1994. 11 лют.). Як нам здаецца, вядомы акадэмік не хацеў свядома выпраўляць, «рабіць правільным» і семантычна празрыстым сваё прозвішча, у якім у чыста беларускім варыянце адчуваўся негатыўны падтэкст, бо жабрак – гэта той, хто збірае міласціну, хто жабруе, нічога не мае, хто зусім бедны. Такіх прыкладаў з беларускімі прозвішчамі мноства: Шлопак, Бордак, Робак, Смоляр, Дворняк і

інш. Гэта вынік непавагі і абыякавасці да сваіх уласных імёнаў, да памяці нашчадкаў, да саміх сябе.

Агульнавядомым з'яўляецца факт, што прозвішча сусветна праслаўленага лётчыка-беларуса Мікапая Гастэлы – гэта пераробленае ў дарэвалюцыйнай царскай арміі беларускае прозвішча Гасціла (напачатку, відаць, называлі так чалавека, які любіў хадзіць у госці ці гасцінна прымаў іншых). Гасціла замянілі на Гастэла, відаць, па аналогіі з замежнымі прозвішчамі ці імёнамі тыпу Атэла.

Федар Янкоўскі дае падрабязнае тлумачэнне гэтага знявечанага беларускага прозвішча, падбіраючы да яго разнастайныя аднакаранёвыя варыянты: «Гастэла? Беларус Гасціла! Ён адтуль, дзе жылі, дзе живуць гасцінныя Гасцілы, дзе вёскі, дзе былі хутары-сялібы з назвамі Гасцілы, Гасцілаўцы, Гасцілавічы і іншыя.

Гасцінцы, гасцяваць, госці-госцейкі! Гасцілаўцы і Гасцілавічы! Гасціла і Гасцюта, Гасцята і Гасцюкевіч!..

Успомніліся і тыя шырокія, роўныя, дагледжаныя і абсаджаныя гасцінцы, што бягуць па беларускай зямлі. Па іх добра ездзіцца. Куды ні прыеду – па ўсёй Беларусі, ці блізка ад Мінска, ці далёка – добра гасцюецца» (Янкоўскі Ф. З нялёгкіх дарог). Пра гэта ж пісала і А. Ціхановіч: «Адсюль родам і вядомы лётчык-герой Мікалай Гастэла. Тут толькі яго бацьку звалі проста, па-беларуску: Гасціла, як і цяпер усіх яго сваякоў. Гасціла – гэта ад гучных і звонкіх слоў «гасцінны», «гасцінец», «гасцяваць»...

Бываў на радзіме Мікалая Гастэлы і Уладзімір Караткевіч:

«– Што гэта ў вас, дзядзька, на магілах ледзь не адно прозвішча?

– А так, адно, Гасціла. Шмат у нас Гасцілаў. Гэта ж і Мікола Гасціла адсюль. Гэта ўжо там недзе, у Расіі, яму ці ягонаму бацьку прозвішча на Гастэла перарабілі. Ужо не ведаю, ці пісар ваенны, ці хто» (Караткевіч У. Зямля пад белымі крыламі).

У гэтым кантэксце цікавымі з'яўляюцца і ўспаміны Аляксандра Шабаліна, рэдактара часопіса «Беларусь», пра першае сваё знаёмства з П. Машэравым: «І вось я збянтэжана пераступаю парог кабінета – агромістага, аздобленага пад арэх, але строгага і даволі ўтульнага. Гаспадар выходзіць з-за стала, шырока, прыязна ўсміхаецца, працягвае насустрач руку і пытае: «Скажы, як правільна вымаўляецца тваё прозвішча – з націскам на другім ці трэцім складзе?»

Я адказаў, што розныя людзі, здараецца, па-рознаму мяне называюць, я ўжо прывык да гэтага, таму, маўляў, і Вы, Пётр Міронавіч, гаварыце, як вам зручней. А ён зноў: «А ведаеш, і маё прозвішча без прыгод не абышлося. Я ж Машэра, а не Машэраў! Так-так. Нехта з маіх продкаў дужа захацеў быць рускім, вось і дадаў у пашпарце апошняю літару. Так і пацягнуўся далей род – ужо як Машэравых» («ЛіМ». 1990. 16 лют.).

Такім чынам, прозвішча, як і звычайнае, сугучнае яму слова, павінна гучаць натуральна, без скажэнняў: Дыба, а не Дыбó, Кукса, а не Куксó, Таўкач, а не Тóлкач, Шкурка, а не Шкуркó, Буйла, а не Буйлó, Пятух, а не Пётух і г. д. Не выклікаюць жа ў нас аніякіх асацыяцый прозвішчы тыпу Казлоў, Бугаёў,

Талкачоў і інш., хоць генетычна Казлоў – нашчадак Казла, Бугаёў – Бугая, Талкачоў – Таўкача.

Ва ўсіх народаў ёсць такія прозвішчы, аднак ні палякі, ні французы, ні немцы не імкнуцца перайначваць свае прозвішчы на нейкі недарэчны касмапалітычны ўзор. Мы, беларусы, павінны паважаць сваю духоўную спадчыну, якою нярэдка захапляюцца другія народы, выяўляючы яе самабытнасць, спецыфічнасць. У апошнія часы на старонках перыядычнага друку ў выступленнях вучоных-лінгвістаў, гісторыкаў, настаўнікаў, пісьменнікаў, дзеячаў кулыуры, звычайных аматараў слова ўсё часцей і настойлівей гучыць клопат пра захаванне нацыянальнай спецыфікі ў імёнах і прозвішчах. Настаўнікі, пісьменнікі, артысты, дзеячы грамадства ў штодзённых размовах-гутарках, выступленнях, штодзённых інфармацыях і паведамленнях павінны ўдакладняць правільнасць прозвішчаў, імёнаў, тапанімічных назваў, захоўваючы іх самабытнасць, атрыманую як дарагую спадчыну ад нашчадкаў.

## **ІМЯ І ПРОЗВІШЧА Ў МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ, ФАЛЬКЛОРЫ**

У мастацкай літаратуры выяўляецца свая спецыфіка ў выбары імёнаў і прозвішчаў, асабліва ў творах сатырычных. Мастакі слова заўсёды надавалі вялікае значэнне выбару імёнаў і прозвішчаў для літаратурных персанажаў. Так, у «Публіцыстычных нататках» Кузьмы Чорнага пераканальна паказана, што ўласнае імя і прозвішча можа выконваць некалькі функцый (добра характарызаваць літаратурны персанаж паводле нацыянальнай прыналежнасці, грамадскага становішча, адносінаў да калектыву і інш.). «Калі, напрыклад, які-небудзь малады аўтар, – заўважае пісьменнік, – імкнучыся вывесці ў сваім творы беларускага шляхціца-кулака, называе яго Янкам Трамбіцкім, дык адно ўжо гэтае прозвішча спрыяе ўяўленню гэтага чалавека. Калі ж ні з сёння ні з таго дадаецца яшчэ «Кляменцевіч» – «Янка Кляменцевіч Трамбіцкі», дык адразу траціцца ўяўленне Трамбіцкага. Вашасць Янка Кляменцевіч! Адно лішняе слова! Тут аўтар што робіць? Ён стараецца як бы беларусізаваць «Іван Клементьевіч» у дачыненні да свайго героя. А гэта якраз і псуе вобраз самога героя».

Звярніце ўвагу, як у выдатных майстроў беларускага мастацкага слова некаторыя характарыстычныя імёны, прозвішчы дапамагаюць чытачу найпаўней зразумець аўтарскую задуму для ўсебаковага і па-мастацку асэнсаванага раскрыцця літаратурнага персанажа, выступаюць у канве твораў як трапныя моўна-стылёвыя адзінкі. Так, чытаючы творы В. Дуніна-Марцінкевіча, нават недасведчаная ў пытаннях літаратуры асоба заўважыць, што прозвішчам Кручкоў падкрэслена, што гэта прыстаў-кручкатворац, які наўмысна стварае штучныя перашкоды для зацягвання, заблытвання судовых і адміністрацыйных спраў з карыслівымі мэтамі; Пісулькін — няўмелы, недалёкі пісар (параўн.: пісулька — маленькае пісьмо, запіска); Навум Прыгаворка — носьбіт шматлікіх прыгавораў — прыказак, прымавак, якімі дасціпная (вумная) асоба перасыпае сваю мову на кожным кроку; Кароль

Лятальскі — «лётае» па замежжы, заляцаецца да Юліі. Зазначым, напрыклад, што прозвішчамі Кручкоў, Пісулькін (асабліва іх фармантамі -оў, -ін) В. Дунін-Марцінкевіч падкрэсліваў і сацыяльны статус сваіх літаратурных персанажаў, выяўляў сваю пазіцыю да тагачаснай адміністрацыі. У тагачаснай Беларусі, далучанай да Расійскай імперыі ў выніку трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай, у дзяржаўны апарат кіравання ўводзіліся пераважна прадстаўнікі з этнічна расійскіх губерняў, якія паслядоўна праводзілі палітыку русіфікацыі і каланізацыі мясцовага насельніцтва. Адсюль і афармленне прозвішчаў гэтых персанажаў на ўзор рускай словаўтваральнай мадэлі, асабліва на фоне тыповых палеска-беларускіх прозвішчаў астатніх персанажаў камедыі. У Кандрата Крапівы: Гарлахвацкі — чыноўнік-бюракрат у навуковай установе, які «хапае за горла» мёртвай хваткай, груба дамагаецца сваёй мэты; Туляга — той, які туляецца, палюхаецца кожнага, пазбягае сустрэчы, нерашучы ў сваіх учынках; Дабрыян — асоба, якая імкнецца рабіць людзям дабро, думае не столькі пра сябе, а болей пра іншых; Скараспей — добра арыентуецца ў розных абставінах, хутка «сее» і інш.

Часам няўмела карыстаюцца імёнамі і прозвішчамі нават людзі вопытныя, спрактыкаваныя. Так, Якуб Колас папракаў такога адукаванага пісьменніка, як Міхась Лынькоў, за няўдалы выбар прозвішчаў, выкарыстаных у рамане «Векапомныя дні». «Калі Гогаль даваў сваім персанажам такія прозвішчы, як Цяпкін-Ляпкін, Сабакевіч, Неўважаі-Карыта і інш., дык там усё апраўдана, як у творы сатырычным. Але якое апраўданне можа быць для прозвішча сумленнага, дадатнага савецкага чалавека, як Масладуда?» Класік беларускай літаратуры Якуб Колас паслядоўна, з асаблівым клопатам і ўвагай ставіўся да імёнаў і прозвішчаў сваіх літаратурных персанажаў. Ён улічваў самыя разнастайныя патрабаванні да такіх найменняў у мастацкім творы. Ад самых першых спроб пярэ ў розных творах пісьменніка выяўляецца прадуманы, скіраваны на агульную ідэю твора падбор прозвішчаў і імёнаў. Так, большая частка прадстаўнікоў польскіх і беларускіх княжацкіх родаў, паноў, падпанкаў, чыноўнікаў, ганарлівых, але найчасцей зусім бедных беларускіх шляхцюкоў у творах Якуба Коласа мае прозвішчы, якія заканчваюцца на -скі, -цкі: Пржылуцкі, Ракоўскі, Дэмбіцкі, Барнацкі, Кржывіцкі, Табароўскі, Заплацінскі, Крулеўскі, Лютастанскі, Ладунскі, Пацейкоўскі, Ліскоўскі, Глынскі, Сарнацкі, Сучынскі, Трайчанскі, Тарбецкі, Зязюльскі, Бацяноўскі, Яворскі і інш.

У некаторых шляхецкіх, паводле Якуба Коласа і іншых, сацыяльна падвышаных прозвішчах, ужытых у творах пісьменніка (Зязюльскі, Тарбецкі, Сучышскі, Іклінскі, Срэтук-Сурчык і інш.), адчуваецца іх семантычны падтэкст, спецыяльна ажыўлены мастаком слова. Праз такія прозвішчы пісьменнік паўней раскрывае ўнутраны свет сваіх літаратурных персанажаў, іх фізічныя адзнакі і маральныя якасці. Так, у апавесці «Адшчапенец» з лёгкай рукі камсамольца Гаруя калгасны кныр атрымаў панскае прозвішча Іклінскі. Падставай паслужыла тое, што кныр меў «сур'ёзны ваяцкі выгляд, і за гэтыя крывыя, загнутыя, як панскія вусы, іклы камсамалец Гаруй даў яму гучнае імя: «Пан Іклінскі».

Не без іроніі намаляваны Якубам Коласам вобраз пана Тарбецкага ў апавяданні «У двары пана Тарбецкага». Устаноўлена, што прататыпам галоўнага героя з'явіўся надзвычай скупы, пыхлівы і ганарлівы гаспадар мінскага дома з прозвішчам Тарбецкі, у якога ў 1926 г. жыў з сям'ёю Якуб Колас. Пісьменнік, мабыць, спецыяльна не мяняў прозвішча галоўнага героя, інтуітыўна адчуваючы, што яно добра будзе «працаваць», спалучаючыся са словам «пан», на раскрыццё характару літаратурнага персанажа апавядання. «...калі хто назаве пана Тарбецкага «грамадзянінам», то Тарбецкі крывіцца, а скажаш «таварыш Тарбецкі» — адварочваецца і гаварыць з табою не хоча. А назавеш «пан Тарбецкі», тады вочы яго пазіраюць лагодна і ён робіцца другім чалавекам. Адсюль і выходзіць, што яго трэба называць — «пан Тарбецкі»... Першы, хто выступіў у гэты дзень на сцэне, быў сам пан Тарбецкі. Ён толькі што адмакнуў калодзеж і стаяў у двух кроках ад яго, залажыўшы рукі ў рукавы чырвонага кажуха. У губах дымілася досыць паважная, запраўленая ў тоўсты муштук цыгара — уласная прадукцыя пана Тарбецкага з яго ўласнай плантацыі. Непадалёку ад калодзежа на сцяне аднаго з трох дамоў пана Тарбецкага было напісана мелам уласнай рукой: «Не заплаціўшы грошы, браць вадугі забараняецца». Гэты надпіс сведчыў, што гаспадарскае вока пана Тарбецкага не драмала».

Часам мастак слова сам або праз разважанні сваіх літаратурных персанажаў удакладняе паходжанне такіх прозвішчаў: «Шум расчыненых дзвярэй патрывожыў сон ляжаўшага чалавека. Ён заварушыўся, з-пад дзяругі паказалася ўскудлачаная чарняя галава. Лабановіч адразу пазнаў, каму яна належыць: на ложку ляжаў тутэйшы настаўнік з громкім прозвішчам на дваранскі лад — Срэтун-Сурчык». Прыгадаем таксама разважанні Паўлюка Трывая з апавядання «Тоўстае палена» пра аб'ездчыка Сучынскага з лясніцтва князя: «От гад! Праўдзівы сабака. Вельмі верны служака. Усё роўна пойдзеш к чортавай матары, басяк». Згаданае ў папярэднім кантэксце прозвішча дзяка Бацяноўскага з трылогіі «На ростанях» — таксама характарыстычнае ў мастацкай канве літаратурнага твора: унутраны змест яго падказвае ўдумліваму чытачу, што яго носьбіт — тыповы прадстаўнік часткі адсталлага духавенства з глухога, забытага Богам і людзьмі кутка Палесся (параўн.: Бацяноўскі і бацяны — у дыялектнай мове бусел — тыповая птушка неабсяжных палескіх балотаў). Звярніце. ўвагу: прататыпам Бацяноўскага, як устаноўлена, быў дзяк з прозвішчам Хацяноўскі, якое Я. Колас свядома «падправіў».

Сусветная мастацкая літаратура ведае арыгінальныя прыклады ўмелага выкарыстання прозвішчаў у мастацкіх тэкстах. Яшчэ ў XIX ст. у рускай літаратуры даследчыкі заўважылі «пераклічку» прозвішчаў Анегін — Пячорын — Волгін у раманах А. Пушкіна «Яўгеній Анегін», М. Лермантава «Герой нашага часу» і М. Чарнышэўскага «Пралог». У наш час даследчык Э. Магазанік паслядоўна прасачыў этапы такой «пераклічкі» прозвішчаў у названых творах. Ім і іншымі літаратураведамі было даказана, што кожны з пісьменнікаў такія імёны-прозвішчы выбіраў невыпадкова. Першапачаткова прозвішча Анегін было выбрана Пушкіным дзеля арыстакратызму і

мілагучнасці; Ленскі — таксама свядома: «рачныя» прозвішчы павінны былі па задуме мастака слова аб'ядноўваць герояў (проціпастаўляючы іх частцы тагачаснага грамадства — Петушковым, Свістуновым, Пусцяковым — і адначасова раздзяляючы іх і падкрэсліваючы, што «очень далека Лена от Онеги»). М. Лермантаў, ствараючы вобраз Пячорына, відаць, выбраў гэтае прозвішча дзеля таго, каб паказаць духоўную блізкасць Пячорына і Анегіна. У сувязі з гэтым В. Бялінскі зазначаў, што «несходство их между собой гораздо меньше расстояния между Онегой и Печорой. Иногда в самом имени, которое истинный поэт дает своему герою, есть разумная необходимость, хотя, может быть, и невидимая самим поэтом». Што ж да Волгіна, як адзначаў далей Э. Магазанік, то гэта таксама «герой нашага часу», але ужо герой-дэмакрат, «шасцідзсятнік», і прозвішча яго ўтворана — у процілегласць Анегіну і Пячорыну — не ад невялікай ракі на перыферыі, акраіне, а ад назвы ўсерасійскай народнай карміцелькі — Волгі. Пры ўсёй унутранай супярэчлівасці гэтай эстафеты ёсць у ёй і нейкае простае адзінства: ва ўсіх трох выпадках галоўныя героі названых твораў успрымаюцца як «героі эпох» (гл.: Магазанік Э. Ономапэтика, или «говорящие имена» в литературе.— Ташкент, 1978. С. 75—76).

У творах мастацкай літаратуры пісьменнікі, паэты нярэдка выказваюць свае захапленне беларускімі ўласнымі імёнамі. З народнага рэпертуару яны выбіраюць самыя каларытныя, яркія, тыповыя. Так, у вершы «Спадарыня Ганна» Сяргей Панізнік з падкрэсленай павагай і пашанай гаворыць пра дарагія яму, як і многім беларусам, імёны:

Гартайце старажытныя пісьмёны.

Чытайце нашы даўнія імёны.

Паўлінка, Каралінка і Параска!

Тут кожнае імя нібыта казка!

Глядзіць з экрана Анна.

А я — сяброўка Ганна.

І як сказаў паэт:

«Я для яго — Анэт!»

А родная матуля

Заве мяне — Гануля!

Цалуйце Анжэліку, Віку, Ніку,

Любіце Ію, Іну, Вераніку.

Успомнілі Людмілу? Калі ласка!

Любімае імя нібыта краска.

А хто забудзе родныя імёны —

Забудзе і пра векавыя кроны

І як ляцяць над Беларуссю гусі,

Як любяць Зосі, Просі і Ганусі.

Глядзіць з экрана Анна.

А я — сяброўка Ганна.

І як сказаў паэт:

«Я для яго — Анэт!»

А родная матуля Заве мяне — Гануля!

Чысціня, натуральнасць беларускіх імёнаў хвалявала і хвалюе ўсіх, хто не абыхаваў да лёсу нашай мовы. Нават нязначныя адхіленні ў напісанні і вымаўленні імёнаў не бываюць не заўважанымі адукаванымі людзьмі. Так, Ян Скрыган пісаў: «Як трэба пісаць імя — Марыя і Мар'я? Памятаю, чытаючы «Вайну і мір», мяне вельмі дзівіла і радавала, што Леў Талстой, нават пішучы пра велікасвецкае грамадства, князеўну Балконскую зваў не Марыяй, а Мар'яй, хочучы пакінуць за гэтым імем не замежнае вымаўленне, а славянскае, гэта значыць чыста рускае, народнае. Беларускім імёнам тым больш уласціва традыцыйнае Мар'я» (Скрыган Я. Некалькі хвілін чужога жыцця).

Пра гэта ж са смуткам пісаў і паэт Уладзімір Верамейчык у вершы «Беларуская мова», выказваючы абурэнне, што родную мову, беларускія імёны выжываюць нават са школьных падручнікаў, замяняючы такія словы іншамовнымі ці інтэрнацыянальнымі адпаведнікамі:

У раскладзе, глядзіце,

Прадметаў найноўшых магутны парад,

Ты ж стаіш сіратою

На вятрах раздарожных прастудных.

Гарады й гарадкі

Старажытнейшы твой фаліант

Закрываюць:

Навошта вясковыя водар і зыкі?!

Нам «смеется в лицо

Оскорбленный навеки Семен-музыкант»,

Што не стаў і не стане

Раднёю Сымону-музыку.

Ствараючы мастацкія творы, пісьменнікі імкнуцца паказаць праўдзівую падзею і малюнку рэчаіснасці. З гэтай мэтай яны найперш выкарыстоўваюць свой вопыт, а для наймення літаратурных персанажаў бяруць тыповыя для пэўнай мясцовасці ўласныя імёны і прозвішчы. Гэта асабліва відаць на аналізе трылогіі Якуба Коласа «На ростанях», дзе ў першых дзвюх апавесцях выяўляецца шмат этнаграфічна афарбаваных малюнкаў і сітуацый, тапанімічных назваў. Піншчыны, што не раз было заўважана даследчыкамі творчасці нашага класіка. Усім нам са школьных гадоў знаёма імя і прозвішча селяніна-пінчука Аксена Каля. Як сведчаць краязнаўцы, такое прозвішча і цяпер досыць ужывальнае на Піншчыне. В.Я. Ляшук устанавіла, што Аксён Каль у трылогіі выведзены пад сапраўдным прозвішчам. Праўда, у Пінкавічах на перыяд працы настаўніка К. Міцкевіча не было селяніна з імем Аксён. Старажылы называюць іншых аднавяскоўцаў з прозвішчам Каль, з другімі імёнамі. Такімі прататыпамі, на іх думку, маглі быць рэальныя асобы: Якаў Каль, Іосіф Каль, Павел Каль. Мабыць, ствараючы вобраз Аксёна Каля; Якуб



Колас узяў пакрысе ад розных канкрэтных асоб, запазычыўшы тыповае для Піншчыны прозвішча.

У даследаванні пра стыль і мову Я. Коласа растлумачана, якімі крытэрыямі верагодней за ўсё кіраваўся Якуб Колас, маючы іншых літаратурных персанажаў з трылогіі. Так, царкоўны стараста в. Пінкавічы Рыгор Крышчук стаў пад пяром пісьменніка Рыгорам Крышчыкам, дзяк Хацяноўскі — Бацяноўскім, Міхал Жыжэйка — Міхалам Мажэйкам — вучнем Выганаўскай школы. Маюць сваіх прататыпаў айцец Мікалай (былы поп Шумакевіч), яго дзве дачкі — Антаніна і Глафіра (у сапраўднасці Алена і Глафіра). Стараста Бабіч, Бязручкі — бацька і сын, старошка Ганна, пан Скірмунт і інш., якіх увёў мастак слова ў другую частку трылогіі, выведзены пад сапраўднымі імёнамі і прозвішчамі (гл.: Ляшук В. Літаратурнае краязнаўства ў школе.— Мн., 1991. С. 127).

Коласаўскія традыцыі ўмелага выкарыстання рэгіянальнага анамастычнага матэрыялу для стварэння натуральных мастацкіх палотнаў прадаўжаюць іншыя пісьменнікі. Так, Іван Мележ не адзін раз зазначаў, што многія яго персанажы з «Палескай хронікі» не прыдуманя ім, не створаны мастацкай фантазіяй, а ўзяты з рэальнага жыцця і арганічна ўпісаны ў мастацкую канву яго раманаў. Сярод такіх ён называе Андрэя Рудога, Алёшу Касцючэнку, настаўніцу Параску, Апейку. Землякі і знаёмыя пісьменніка, перачытваючы старонкі яго «Палескай хронікі», пазнаюць і іншых персанажаў, прататыпы якіх жылі ў Глінішчах, Хойніках, Алексічах, Юравічах. Гэта Зайчык, Нохім, Годля і іншыя, што сталі героямі палескіх раманаў пад сваімі імёнамі і прозвішчамі.

Рэгіянальныя мастацкія элементы — уласныя імёны, прозвішчы, тапанімічныя назвы, уласцівыя і характэрныя для пэўнай часткі Беларусі, нярэдка ў творах мастацкай літаратуры служаць у якасці асноўнага моўнага кампанента для стварэння мясцовага каларыту, для ўсебаковага раскрыцця вобразаў. Так, для стварэння рэгіянальнага каларыту ўсходняга Палесся Іван Навуменка ў сваіх раманах «Сасна пры дарозе», «Вецер у соснах», «Сорак трэці» шырока ўводзіць тапанімічныя і антрапанімічныя назвы, якія семантычна і словаўтваральнымі мадэлямі характэрны для мясцін, у якіх прайшла маладосць пісьменніка, апаленая вайной. Даследчыкі яго творчасці змаглі паказаць, што мастак слова, прадаўжаючы творча развіваць коласаўскія традыцыі ў літаратуры, шырока ўводзіў у тэксты поруч з гістарычнай асновай і рэгіянальныя элементы. Так, у названых раманах канкрэтныя месцы дзеянняў (Азяркі, Бацькавічы, Вербічы, Гарбылі, Грамы, Журавічы, Піляцічы і інш.), імёны і прозвішчы літаратурных герояў (Бондар, Драгун, Дрозд, Міця Птах, Іван Лобік, Мазурэнка і інш.) значна памацняюць рэгіянальную плынь раманаў, бо такія тапанімічныя і антрапанімічныя назвы з'яўляюцца ты-повымі для Рэчыцкага Палесся — радзімы пісьменніка, а ў мастацкіх замалёўках Гарбылёў, Журавічаў, Грамоў лёгка ўгадваюцца Калінкавічы, Юравічы, станцыя Нахаў — мясціны, дзе адбываліся рэальныя падзеі, апісаныя ў раманах.

У аповесці «Вір» Іван Навуменка, маючы падзеі пасляваеннай пары, праз вобраз дацэнта універсітэта, літаратуразнаўцы, пісьменніка Аляксандра Іванавіча Несцяровіча знаёміць чытача з рэаліямі таго часу. Сярод персанажаў аповесці ўважлівы чытач можа пазнаць самога Івана Навуменку — Аляксандра Несцяровіча, які жыў спачатку ў невялікім палескім мястэчку, потым працаваў у рэдакцыі абласной газеты, вучыўся на філфаку БДУ, у аспірантуры гэтай установы, працаваў дацэнтам на кафедры літаратуры універсітэта і адначасова ў рэдакцыях газеты «Звязда» і часопіса «Юнацкі свет» (трэба разумець — «Малодосць». — В. Ш.). Сярод персанажаў аповесці — рэдактар часопіса «Юнацкі свет» Гулікоўскі, які напісаў аповесць «Краснасельцы». Безумоўна, што ў гэтым персанажы чытачы адразу пазнаюць вядомага беларускага празаіка Аляксея Кулакоўскага, які ўзначальваў у 50-я гады часопіс «Малодосць» і апублікаваў там арыгінальную па тым часе аповесць «Дабрасельцы», дзе ў непрыглядным выглядзе намалюваў калгаснага кіраўніка-самадура, непачціва паставіўся мастак слова і да кіраўніцтва тагачаснага камсамола. За гэтыя пралікі ён быў звольнены з працы.

У вобразе немаладога пісьменніка, паэта Піліпа Жарстака, намалюванага ў аповесці «Вір» з адценнем гумару, угадваецца без цяжкасці вядомы беларускі празаік і паэт з былой Заходняй Беларусі Піліп Пестрак, які адзінаццаць гадоў прасядзеў у турмах даваеннай буржуазнай Польшчы, але застаўся аптымістам, не зламаўся, не страціў бадзёрасці духу, веселасці. Угадваюцца ў аповесці і іншыя рэальныя асобы і мясціны, звязаныя з жыццём і творчасцю пісьменніка і вучонага Івана Навуменкі, — гэта і мястэчка Васілевічы, дзе нарадзіўся пісьменнік і жылі яго бацькі, а таксама паўднёва-прыпяцкае мястэчка Хвойнае — у сапраўднасці, відаць, сучасны горад Хойнікі. Як няцяжка пераканацца, пісьменнік, ствараючы праўдападобныя вобразы, уважліва, прадумана паставіўся да падбору ўласных назваў сваіх персанажаў, назваў мясцін, дзе адбываюцца падзеі: Гулікоўскі — Кулакоўскі, Піліп Жарстак — Піліп Пестрак, Хвойнае — Хойнікі і інш. Так, тапанімічную назву паўднёва-прыпяцкага мястэчка ён падае амаль дакладна Хвойнае, што гучыць семантычна празрыста і амаль дакладна, так, як гавораць усе ў наваколлі — Хвойнікі.

А найменне Піліп Жарстак, на нашу думку, таксама знаходка пісьменніка. Піліп — тыповае беларускае сялянскае імя, якое, між іншым, у мове старажытных грэкаў мела значэнне «той, хто любіць коней», «той, хто захапляецца коньмі». А навуменкаўскі Жарстак — асоба з захапленнямі самага рознага накірунку, а Жарстак — гэта крыху і прастак, і, мабыць, крыху жарстакаваты чалавек. Звярніце ўвагу: Іван Навуменка падкрэсліваў у аповесці, што Жарстак не ўсіх да сябе на чарку запрашае. Найбольш любіць пагаварыць адзін на адзін, без лішніх слоў. «На людзей, асабліва тых, што выраслі ў Заходняй Беларусі, ён глядзіць выключна праз акуляры класавай барацьбы. Калі чалавек меў хутар ці гектараў трыццаць-сорок зямлі, то ў вачах Жарстака ён эксплуатаатар і фашыстовец».

Спецыфічнымі асаблівасцямі валодаюць уласныя імёны і ў фальклоры. Прасочана, што ў некаторых прыказках, прымаўках уласнае імя можа выступаць з абагульняючым значэннем, называючы «чалавека ўвогуле». Пра

гэта, напрыклад, сведчаць варыянты адной і той жа прыказкі, запісаныя ў розных частках Беларусі, дзе толькі вар'іруюцца ўласныя імёны. Параўнайце: «Багаты Андрэй: поўна хата дзяцей» і «Багаты Аўдзей: поўна хата дзяцей». А тыповае для трох усходнеславянскіх народаў імя Іван у беларускім, рускім, украінскім фальклору — казках, легендах, жартах, паданнях, песнях і нават у творах мастацкай літаратуры набыло таксама абагульняльны сэнс, называючы ты-повага прадстаўніка з народа, якому ўласцівы прыродны розум, дасціпнасць, уменне знайсці выхад з самых складаных сітуацый і перыпетый.

Значная частка ўласных кананічных імёнаў у творах фальклору набыла характарыстычную семантыку. Яшчэ нястомны збіральнік беларускага фальклору Іван Насовіч звярнуў увагу, што за некаторымі беларускімі імёнамі ў народзе замацаваўся вобразны, характарыстычны падтэкст: Міхайла — непаваротлівы, няўклудны работнік або зяць; Васіль — гультай; Андрэй — хвалько; Ананія — чалавек, які любіць пагуляць у іншых, але да сябе не запрашае; Кузьма — часцей за ўсё прыкры чалавек; Юрка — бесклапотны веселун (звярніце ўвагу: у беларусаў ёсць нават народны танец «Юрачка»); Кацярына — легкадумная дзяўчына або жанчына і інш. Семантыка некаторых імёнаў у фальклору настолькі празрыстая і ёмка, што, як заўважана, на іх базе ўтвараюцца новыя словы, найчасцей з экспрэсіўным значэннем. Параўнайце: «Падкузьміў Дзямід Кузьму».

У сучасных беларускіх гаворках таксама выяўляецца характарыстычнасць (найчасцей адмоўная) некаторых уласных імёнаў, асабліва тых, што перажываюць працэс архаізацыі. Як заўважана П. Сцяцко, асобныя архаізаваныя на Зэльвеншчыне імёны ў гаворцы вёскі Грабава ўжываюцца з ацэнным адценнем ці як пэўныя мянушкі па прымеце былых носьбітаў імёнаў: Альжбета (Ажбета) — лахудра, бедная; Амяльян (Амяляй) — малы, недарослы; Баўтрамей (Баўтрумей) — дурань; Гануся — недалёкая, забітая; Даніло — ненаедны; Лазар — лежань; Мікіта — непаваротлівы; Мірун — бяздзетны, вечны халасцяк; Саўлук — той, хто замінае. Як непахвальныя ці нават лаянкавыя выкарыстоўваюцца застарэлыя імёны Марцэля, Катрына, Рэхва (Арэфа), Рыхваіл (Рафаіл), Юдаль (Юда) і інш.

У мове мастацкай літаратуры, у творах пісьменнікаў, паэтаў некаторыя імёны надзвычай ужывальныя, часам валодаюць спецыфічнымі, адметнымі ад іншых уласных імёнаў асаблівасцямі, што ў некаторых выпадках абумоўлена індывідуальнымі схільнасцямі мастакоў слова. Паводле падлікаў Н. Чабатар, Якуб Колас, напрыклад, у сваёй творчасці выкарыстаў 252 мужчынскія і 142 жаночыя імёны. Для Якуба Коласа, на яе думку, найчасцей характэрны неафіцыйныя варыянты імёнаў. Яны ў яго творах поліфункцыянальныя, г. зн. выконваюць не толькі назывную, намінацкую, але і экспрэсіўна-эмацыянальную функцыі. Найбольш часта, як прасочана, мастак слова ўжываў кароткія ўласныя імёны з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі: Аленка, Агатка, Аўдолька, Васілёк, Верка, Волька, Гараська, Іванок, Лёнік, Мікітка, Пятрок, Юрка, Яшка і інш. Самыя частыя імёны — Андрэй (сустрэлася 30 разоў), Кандрат — 29, Сымон — 27, Мікіта і Пятрусь — 25 (кожнае), Іван — 21, Грышка — 18, Максім — 14, Паўлюк і Янка — 13, Мікола, Піліп і Сцёпка —

12, Сцяпан і Яўхім — 11, Ігаат і Юрка — 10, Сёмка — 9, Цімох — 8, Марцін і Рыгор — 7, Апанас, Базыль, Васіль, Даніла, Дзям'ян, Кі-рыла, Нічыпар, Трахім — 6, Гілёрык і Тодар — 5, найбольш ужывальныя жаночыя: Ганна — 18, Алена і Тэкля — 12, Наста — 11, Насця — 9, Агата і Мар'яна — 7, Зося і Параска — 6, Анэта, Дарота, Магда — 5, Анета, Ева, Мальвіна, Кацярына — 4, Аўдоля, Вольга, Галя, Ганначка, Грыпіна, Марцэля, Міхаліна, Тадора, Таня, Тамара, Тарэся, Юста — 3, рэдка сустракаюцца імёны (па 1—2 разы): Акуля, Антоля, Аналя, Аршуля, Банадыся, Ганка, Дарка, Караліна, Каруся, Крысціна, Матрона, Мапанка, Палуса, Праксета, Рузя, Саламея і інш.

Пісьменнік шырока ўжываў фанетычныя разнавіднасці імёнаў: Акім — Якім, Тарэса — Тарэся, Давід — Довід, Павел — Павал, Алена — Алёна, Аўгіня — Аўгеня, Петра — Петра, Мартын — Марцін, Хведзька, Пабіят, Пранцысь і інш. Якуб Колас выкарыстоўваў разнастайныя фанетычныя асаблівасці імёнаў, арыентуючыся на іх народнае ўжыванне.

### **ПЫТАННІ ДЛЯ САМАПРАВЕРКІ:**

1. Назавіце прычыны, якія абумовілі з'яўленне прозвішчаў у беларусаў і другіх народаў, што жывуць на Беларусі.

2. Якія словы нашай мовы ў старажытнасці найчасцей выкарыстоўваліся ў якасці прозвішчаў?

3. Якія лексіка-семантычныя асаблівасці і марфалагічныя прыкметы мелі нашы першыя прозвішчы?

4. Калі з'явіліся ў нашых продкаў мянушкі? Назавіце асноўныя прычыны іх з'яўлення.

Як тлумачаць з'яўленне мянушак у беларускай мове некаторыя даследчыкі мовы, фалькларысты, пісьменнікі, звычайныя аматары слова?

Прывядзіце прыклады мянушак, вядомых у Вашай мясцовасці. Пракаменціруйце сутнасць некаторых мянушак, што сустракаюцца ў Вашым паселішчы, калектыве і г. д.

7. Чым мянушка адрозніваецца ад уласнага імя, прозвішча? Пакажыце гэта на канкрэтных прыкладах.

8. Якія вядомыя ў гісторыі Беларусі асобы мелі мянушкі? Чым гэта было абумоўлена?

9. Якая роля мянушак у мастацкай літаратуры, фальклору?

10. Найбольш тыповыя мадэлі беларускіх прозвішчаў, іх семантычныя і словаўтваральныя прыкметы.

11. У прадстаўнікоў якіх сацыяльных груп насельніцтва Беларусі ўпершыню з'явіліся прозвішчы?

Назовіце мадэлі прозвішчаў, якія будуць тыповымі для Вашага рэгіёна. Паспрабуйце даць свой каментар да асобных тыповых для Вашай мясцовасці прозвішчаў.

Як замацаваліся прозвішчы за асобнымі сацыяльнымі групамі насельніцтва, напрыклад, за шляхтай і сялянствам? Што Вам вядома пра так званыя «прамысловыя прозвішчы»?

Якія легенды, паданні вядомы Вам пра некаторыя беларускія і небеларускія прозвішчы?

Якія легенды, паданні Вы ведаеце пра ўзнікненне свайго прозвішча ці прозвішчаў вашых землякоў, знаёмых?

Прозвішчы ў беларусаў, якія замацаваліся пад уплывам моўных сістэм суседніх народаў. Зрабіце свой каментар да асобных прозвішчаў, што замацаваліся ў беларусаў пад уплывам другіх народаў.

Асаблівасці прозвішчаў, што замацаваліся ў беларусаў пад уплывам польскай мовы.

Асаблівасці прозвішчаў, што замацаваліся ў беларусаў пад уплывам літоўскай і латышскай моў.

Якімі асаблівасцямі характарызуюцца прозвішчы беларускіх татароў, яўрэяў, цыганоў, немцаў? Раскажыце пра іншыя асаблівасці анамастычнай лексікі гэтых народаў, якія не адно стагоддзе жывуць разам з беларусамі.

У чым праяўляецца падабенства і адметнасць прозвішчаў па -іч, -ыч, -овіч, -евіч, -скі, -цкі ў палякаў, беларусаў, рускіх, украінцаў і іншых народаў?

Назавіце межы бытавання найбольш тыповых беларускіх прозвішчаў, напрыклад, на -овіч, -евіч, -оў, -еў, -ын, -ін, -енка, -энка, -онак, -ёнак, -еня, -ук, -юк, -чук, -ец, -эц і інш.

Якія з названых мадэляў прозвішчаў будуць тыповымі для Вашага рэгіёна?

Чым тлумачацца прычыны скажэння некаторых тыповых беларускіх прозвішчаў? Прыклады з жыцця вядомых у рэспубліцы людзей.

Назавіце скажоныя беларускія прозвішчы, што сустракаюцца ў Вас на радзіме, у Вашым калектыве.

У чым праяўляецца спецыфіка імёнаў і прозвішчаў у творах мастацкай літаратуры, фальклору? Прыклады.

Якія спецыфічныя асаблівасці беларускіх прозвішчаў умела выкарыстоўваў Якуб Колас, ствараючы праўдзівыя вобразы прадстаўнікоў розных сацыяльных груп тагачаснага беларускага грамадства?

Пакажыце, як мэтанакіравана, з улікам аўтарскай ідэі адбіраюць пісьменнікі, паэты імёны і прозвішчы для сваіх літаратурных персанажаў (на канкрэтных прыкладах з мастацкай літаратуры).

## ЯШЧЭ РАЗ ПРА ТАПОНІМЫ

Тапанімічныя назвы з даўніх часоў былі аб'ектам вывучэння многіх даследчыкаў, бо амаль кожны чалавек імкнецца ведаць, як узнікла назва яго вёскі, рэчкі, возера, вуліцы, пра што гавораць назвы ўрочышчаў (палёў, лясоў, балот, лугоў). Тапонімы можна аналізаваць як звычайныя словы, знаходзячы ў іх структуры карані, суфіксы, прыстаўкі, можна высвятляць паходжанне, іншыя асаблівасці словаўжывання такіх слоў. Аднак нават беглае знаёмства з такімі назвамі дазваляе пераканацца, што толькі лінгвістычных метадаў і прыёмаў для ўсебаковага вывучэння тапонімаў недастаткова. Сярод даследчыкаў існуе нават думка, што тапаніміка – гэта сінтэз лінгвістыкі,

геаграфіі і гісторыі, бо, напрыклад, для высвятлення этымалогіі слоў-тапонімаў вельмі часта трэба выкарыстоўваць звесткі з сумежных навук: археалогіі, гісторыі, геаграфіі, а самі тапонімы ў сваю чаргу ўяўляюць невычэрпную крыніцу самых разнастайных дадатковых звестак не толькі для лексікалагаў, а і для гісторыкаў, географаў, археолагаў, геологаў і іншых даследчыкаў.

Да тапанімічных назваў прадстаўнікі розных навук ставяцца па-рознаму. Так, гісторыкі ў асноўным цікавяцца не ўсімі, а толькі некаторымі тыпамі айконімаў, напрыклад, тымі, што звязаны з гісторыяй узнікнення старажытных пасяленняў, асабліва калі іх заснавальнікамі з'яўляюцца вядомыя гістарычныя асобы ці ў аснову назвы пакладзена нейкая важная гістарычная падзея (Барысаў, Мсціслаў, Койданава), асобныя тапонімы падказваюць межы рассялення вядомых у гісторыі племянных саюзаў (Дулебы, Крывічы, Кацапы, Латыголь, Жамойды, Ляхавічы, Прусы, Татаршчына, Мардзвін, Чудзін і інш.). Такія тапанімічныя назвы могуць не выклікаць асаблівай цікавасці географаў, затое айконімы тыпу Мінск, Слуцк, Друцк, Бабруйск, Забалацце, Загор'е нярэдка будуць у цэнтры ўвагі географаў: такія найменні падкажуць ім пра прыродна-геаграфічныя ўмовы, якія некалі абумовілі ўзнікненне тапанімічных аб'ектаў на берагах рэк і якія далі назвы паселішчам на іх берагах і г. д. Напрыклад, паселішча Менск узнікла на беразе ракі Менкі, якая да нашага часу знікла. Назвы вёсак тыпу Забалоцце, Прыбалацічы сведчаць, што тапанімічныя аб'екты з такімі назвамі былі частымі на тэрыторыі Беларусі ў мінулым, бо ўзнікалі на ўскраінах вялікіх балотных масіваў, хаця ў наш час у выніку меліярацыі ў ваколіцах вёсак з такімі назвамі балот можа і не быць.

Вось як, напрыклад, Мікола Ермаловіч, выкарыстоўваючы ў комплексе матэрыялы летапісаў і лінгвістычныя крытэрыі, тлумачыць паходжанне назвы горада Барысава. «Паводле В. Тацішчава, у 1102 г. (г. зн. праз год пасля смерці Усяслава), полацкі князь Барыс хадзіў на яцвягаў і, перамогшы іх, вярнуўся назад і паставіў горад Барысаў у сваё імя...» Праўда, заснаванне горада на Бярэзіне Барысам у сваё імя можа здацца праблематычным. Справа ў тым, што на карце Барысава, якая адносіцца да 1595 г., паказана рэчка Барыса, што на першы погляд робіць магчымым паходжанне назвы горада ад рэчкі. Аднак суфікс прыналежнасці -аў (-ов) гаворыць у карысць заснавання горада Барысам. Звычайна назвы гарадоў, утвораныя ад гідронімаў, мелі суфікс «ск» (параўн.: Друцк, Слуцк, Пінск, Мінск; па схеме Случьскъ → Слутск → Слуцк; Друцьскъ → Друтск → Друцк. – В. Ш.).

Багатую гісторыю старажытнага Турава дапамагаюць глыбей засвоіць разнастайныя тапанімічныя назвы, тлумачэнне якіх засведчана ў шматлікіх народных легендах, што вядомы ў тых мясцінах. Так, краязнавец М. Бруй, запісаўшы шматлікія паданні Тураўшчыны, з улікам свайго разумення паходжання тапонімаў наступным чынам спрабуе вытлумачыць асобныя назвы мясцовых вёсак-сёл, якія непасрэдна звязаны былі сваім узнікненнем і суседствам з магутным цэнтрам усходнеславянскага княства, Туравам, што нейкі час нават сапернічаў з Кіевам – палітыка-адміністрацыйным ядром усіх усходніх славян: «Пераважна каля Прыпяці і Сцвігі па «краі» Поля

размяшчаюцца мясцовыя сёла, якія гістарычна найбольш цесна звязаны з Туравам. На ўсходзе ад Турава каля Прыпяці знаходзіцца Дворэц (тут быў як быццам загарадны палац тураўскіх князёў), Крэ́м-но – былое дварышча шляхты, Чэ́рнічы (у паданні назва звязваецца з манахамі чэрнецамі і манастыром), Пагост (відавочна, у старажытнасці асноўны тураўскі абменны пункт пры ўпадзенні Сцвігі ў Прыпяць). Па Сцвізе, як правіла, на яе левым, «палявым» беразе (што таксама паказальна) размяшчаюцца ўверх па рэчцы ад Пагоста Озераны (на правым беразе Сцвігі), Слэпцы Семурадцы (легенда звязвае назву з княжацкімі «радцамі», радай), Старажоўцы (паводле падання — першапачаткова ахоўная старожа, застава), Хочэнь, Рычоў (па легендзе тут калісьці была вялікая бітва з шумам і крыкам), Рыдча, Хільчыцы, Беражцы, Луткі, Карочычы» (гл.: Бруй М.Е. Тураў і наваколле.— «Беларуская лінгвістыка». Мн., 1975. Вып. 5. С. 59).

Сярод вучоных-гісторыкаў у дарэвалюцыйны час была пашырана тэорыя, што Рурыкавічы, якія нібыта з'яўляліся варагамі (скандынавамі) паводле паходжання, былі заснавальнікамі цэлых дынастый кіеўскіх князёў. Яны ўнеслі значны ўклад у фарміраванне дзяржаўнага ладу Кіеўскай Русі і трох усходнеславянскіх народнасцей. Узровень сучаснай анамастыкі і асабліва тапанімікі дазваляе ўдакладніць ролю скандынаваў у этнагенезе ўсходніх славян: яна не такая значная, як меркавалася раней.

Да такога вываду прыйшлі і гісторыкі, і лінгвісты, прааналізаваўшы ў комплексе назвы старажытных пасяленняў на вялікім шляху «з варагаў у грэкі». Вучоныя цяпер адназначна лічаць, што Рурыкавічы былі не скандынавамі, а балтыйскімі славянамі. І галоўным аргументам на карысць такой гіпотэзы будзе наяўнасць значнай колькасці балтызмаў сярод назваў старажытных славянскіх пасяленняў часоў Кіеўскай Русі ў басейнах Дняпра і Заходняй Дзвіны і мінімальная колькасць у беларускай, рускай і ўкраінскай тапаніміцы скандынаўскіх элементаў.

Такім чынам, прадстаўнікі кожнай навукі глядзяць на тапонімы кожны па-свойму, звяртаючы ўвагу на разнастайныя іх асаблівасці і робячы вывады зусім рознага характару, пацвярджаючы, напрыклад, канцэнтрацыю зямель у руках невялікай групы зямельных магнатаў (гісторык, сацыёлаг), а таксама пацвярджаючы наяўнасць карысных выкапняў (геолаг, географ). І першае, і другое будзе толькі ўскосна цікавіць вучонага-тапаніміста, які вывучае законы ўзнікнення і змянення слоў-тапонімаў, спецыфіку назаплення асобных характарыстык аднаго тыпу і страту пэўных асаблівасцей у выніку розных абставін і г. д.<sup>1</sup>

1 Суперанская, А.В. Что такое топонимика? — М., — 1985. — С. 7.

## ПРА ЭТЫМАЛОГІЮ НАРОДНУЮ І НАВУКОВУЮ

Шырока вядомы ў народзе так званыя найўныя этымалогіі пра ўзнікненне асобных тапанімічных назваў, імёнаў і прозвішчаў людзей, дзе тлумачэнне анамастычных назваў падаецца надзвычай спрошчана, прымітыўна і нярэдка супярэчліва.

Прычым, як заўважана спецыялістамі-этымолагамі, чым менш падрыхтаваны чалавек у праблемах мовы, гісторыі ўзнікнення слова, яго эвалюцыі, тым больш безапеляцыйна і катэгарычна такія «даследчык» выказвае свае меркаванні адносна паходжання таго або іншага тапоніма, уласнага імя ці прозвішча, звычайнага слова. У жыцці ж так атрымліваецца, што практычна кожны чалавек робіць памкненні тлумачыць паходжанне слоў, асабліва тапонімаў. Вядомы рускі лінгвіст-этымолаг Ю. Адкупшчыкаў звярнуў увагу, што народная этымалогія — гэта зусім не абавязкова «этымалогія, што ўзнікла ў народзе», а такая, што абапіраецца не на ўсталяваныя навуковыя прынцыпы аналізу слова, а на выпадковыя супастаўленні, якія выклікаюцца простым сугуччам слоў. Як правіла, народная этымалогія не прадугледжвае для аргументацыі прыкладаў і аналогіі з роднасных моў, дыялектных факты, гістарычныя звесткі. Асяроддзе, дзе народныя этымалогіі ствараюцца, не карыстаецца распрацаванымі, апрабаванымі метадыкамі аналізу слова (параўнальна-гістарычным, супастаўляльным, марфемным, фанетычным, семантычным і інш.), а найчасцей абмяжоўваецца выпадковым супадзеннем у гучанні вядомых у народзе слоў. Бывае, што такое супастаўленне нават можа «патрапіць у цэль».

У навуцы пра слова замест тэрміна «народная этымалогія» можна пачуць выразы «наўная этымалогія», «ілжывая этымалогія». Гэтыя два словазлучэнні менш удалыя, чым першае, бо, як звярнуў увагу Ю. Адкупшчыкаў, здараецца, што і навуковая этымалогія можа быць ілжывай, у сваю чаргу бывае, што і наўная этымалогія не заўсёды прыводзіць да лжывых вынікаў. Апрача ўсяго, наўнасьць — гэта якасць, якой можа характарызавацца іншы раз і навуковая этымалогія. Пра сказанае вышэй пагаворым больш канкрэтна. Напрыклад, пра ўзнікненне назвы вёскі Стадолічы Лельчыцкага раёна ёсць некалькі народных эты-малогій. У адной сцвярджаецца, што вёска спачатку мела назву Стодымічы: паселішча належала тураўскаму князю, які накіраваў у вёску сваю дружыну, каб збіраць падаткі з кожнага двара, з кожнага дыма<sup>1</sup>. Калі зімовай раніцай людзі князя пад'ехалі да паселішча, то над курнымі хатамі вёскі ўгору ўздымалася роўна сто дымоў, адсюль і першая назва — Стодымічы. У пазнейшы час першая назва трансфармавалася ў Стадолічы. Змена Стодымічы ў Стадолічы быццам бы адбылася таму, што з цягам часу падаткі ў двор князя пачалі збіраць не ад колькасці дымоў над вёскай, а ад долей (збожжа, мёду, мяса, пушніны і інш.), якія меў (атрымліваў) са сваіх уладанняў кожны гаспадар. Зборшчык падаткаў у гэтым паселішчы княжацкаму двару ад сялян сто долей лічыў. Адсюль нібыта — Стадолічы. Ёсць яшчэ меркаванне, што вёска ўзнікла на месцы былых стадол — вялікіх хлявоў, што размяшчаліся паблізу торнай дарогі з Пінска і Турава на Кіеў. Апошняя легенда, відаць, блізкая да сапраўднасці, бо на Беларусі ёсць некалькі вёсак у Глыбоцкім, Бялыніцкім, Полацкім, Шчучынскім, Ашмянскім раёнах, назвы якіх (Стадола, Стадолішча, Стадольніца, Стадольнікі, Стадаляны) утвораны, на думку вучоных, ад слова стадола, якое цяпер архаізавалася, а ў старажытнасці мела некалькі значэнняў: пастаялы двор, канюшня, навес, астрог і інш.



1 Дым — падатковая адзінка ў XIV—XIX стст.; асноўная ячэйка сельскагаспадарчай вытворчасці. Атаясамліваўся з гаспадаркай (дваром, ачагом). Пераважалі аднасямейныя дамы, часта гаспадарка вялася некалькімі сем'ямі. Дым меў жыллёвую і гаспадарчыя пабудовы, рабочую і прадукцыйную жывёлу, інвентар, сельскагаспадарчыя ўгоддзі (гл.: «Этнаграфія Беларусі». — Мн., 1989. С. 186).

Здараецца, што найўныя народныя легенды і этымалогіі з'яўляюцца ў друку і кваліфікуюцца як навуковыя. Такія прыклады пра ўзнікненне асобных паселішчаў даходзяць да нас яшчэ з часоў Кіеўскай Русі. Так, М. Карамзін у вядомай «Гісторыі дзяржавы Расійскай» прыводзіць класічны прыклад адной такой этымалогіі пра ўзнікненне назвы горада Пераяслаўля. «Войска печанегаў стаяла за ракою. Князь іх паклікаў Уладзіміра на бераг і прапанаваў яму вырашыць спрэчку паядынкам паміж двума, з абодвух бакоў выбранымі асілкамі. «Калі Рускі заб'е Печанега, — сказаў ён, — то будзем тры гады не ваяваць з вамі, а калі наш пераможа, то мы будзем мець права тры гады нішчыць тваю зямлю». Уладзімір згадзіўся і загадаў у стане сваім склікаць жадаючых да ўдзелу ў паядынку. Аднак не знайшлося нікога, і князь расійскі быў у смутку. Тады падыходзіць да яго Жабрак і гаворыць: «Я выйшаў у поле з чатырма сынамі, а меншы застаўся дома. З самага дзяцінства ніхто не можа яго адолець. Аднойчы, раззлаваўшыся на мяне, ён разарваў на дзве тоўстую валовячую скуру. Гаспадар! Загадай яму змагацца з Печанегам!»

Уладзімір тэрмінова паслаў па юнака, які, трэніруючы сябе ў сіле сваёй, патрабаваў, каб дзікага быка прыпаклі распаленым жалезам. Калі раз'юшаны бык прабягаў побач, асілак-юнак адною рукою вырваў у яго з бока кусок мяса.

На другі дзень з'явіўся Печанег, вялікі, страшны. Ubачыўшы свайго маларослага праціўніка, засмяўся. Выбралі месца для паядынку, счапіліся. Рускі магутнымі мускуламі сваімі сціснуў Печанега і памерлага кінуў аб зямлю. Дружына княжацкая, адчуўшы перамогу, кінулася на анямелае ад страху войска печанегаў, якое пачало ратавацца ўцёкамі. Узрадаваны Уладзімір у знак памяці аб гэтым выпадку заклаў на беразе Трубежа горад і назваў яго Пераяслаўлем: тут юнак рускі пераял (забраў, выхапіў. — В. Ш.) у ворагаў славу»<sup>1</sup>. Паядынак, як мяркуецца, мог быць і ў сапраўднасці, аднак такое тлумачэнне ўзнікнення назвы горада зусім сумніцельнае, бо такая назва горада на Трубежы ўпамінаецца яшчэ ў дагаворы князя Алега з грэкамі ў 906 годзе, калі князя Уладзіміра не было яшчэ на свеце (980—1014 гг.).

<sup>1</sup>Карамзін, Н.М. История государства Российского. Т. 1. — М., 1989. — С.155—156.

У адной з абласных газет паведамлялася, што назвы некаль-кіх вёсак на Віцебшчыне (Латыголь, Латыгава, Латыголічы, Латыголава) утвораны ад слоў латы і голь. Нібыта людзі ў гэтых вёсках пастаянна да рэвалюцыі хадзілі ў залатанай вопратцы, латах і былі дрэнна апранутымі, голымі, таму што былі вельмі беднымі і не было чаго апрануць. У сапраўднасці ж: Латы-голь — старая назва гістарычнай вобласці Усходняй Латвіі — Латгаліі. Крыху зменена — латыголлю, нашы продкі ў XI—XVIII стст. называлі жыхароў Латгаліі ці перасяленцаў з гэтай часткі Латвіі<sup>2</sup>.

2Жучкевич В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии. — Минск, 1974. — С. 5.

Як найўную этымалогію, што трапіла на старонкі некаторых газет, можна ўспрымаць тлумачэнне назвы палескага сяла Леніна, што ў Жыткавіцкім раёне. Пад увагу ў наш час было ўзята падабенства ў гучанні і напісанні гэтага тапоніма са шматлікімі назвамі населеных пунктаў, утвораных ад псеўданіма заснавальніка першай сацыялістычнай дзяржавы У.І. Леніна: Ленін, Ленінск, Ленінград, Ленінскі, Ленінабад, Ленінакан, Ленінагорск, Ленінаполь і інш. Імем Леніна ў нашай рэспубліцы названы многія прамысловыя прадпрыемствы, калгасы, саўгасы, вуліцы, плошчы і інш. Дарэчы, і ў Леніне Жыткавіцкага раёна саўгас мае назву «Ленінскі». Аднак гэта паселішча мела назву Ленін задоўга да Кастрычніцкай рэвалюцыі. Як сведчаць архіўныя матэрыялы, яно вядома з 1582 г. У народнай легендзе расказваецца, што мястэчка Ленін і за царом так называлася, і за Польшчай. «Пры белапаляках не аднаму папала за гэта.

Бывала, стрэне паліцай чалавека на дарозе, спытаецца:

Куды ідзеш?

Да Леніна. Той — бац у зубы!

Перад самым прыходам Саветаў, за які месяц, палякі замянілі назву на Саснковічы, генерал быў у іх, пагранічных войск, — Саснкоўскі.

Але ніхто так не называў — усё Леніна і Леніна» (гл.: «Бяздоннае багацце». Легенды, паданні, сказы. — Мн., 1990. С. 166 — 167). Такім чынам, мы маем справу з выпадковым супадзеннем у гучанні і напісанні шматлікіх мемарыяльных назваў, утвораных ад псеўданіма-прозвішча Ленін і патранімічнай беларускай на-роднай назвы Леніна (Ленін).

Такіх прыкладаў выпадковага супадзення ў гучанні тапонімаў з розных, нават далёкіх, моў многа. Напрыклад, горад Брэст у Францыі, Мінск у Польшчы, Магілёў Падольскі і адпаведныя назвы гарадоў на Беларусі. Масква як назва вёскі ёсць у Шатландыі. Прычым, як сцвярджаюць даследчыкі, гэтая назва ўзнікла зусім не ў гонар былой сталіцы СССР. Паселішча Масква ў Шатландыі было заснавана яшчэ старажытнымі кельтамі на месцы надзвычай урадлівых зямель. На мове кельтаў мос — чарназём, а коу — бярлога, што значыць: «бярлога ў чарназёмах». Суседні горад Глазга этымалагізуецца па-шатландску як «вадзяная бярлога» ці «бярлога на вадзе». Праўда, у наш час жыхары маленькай шатландскай Масквы ганарацца, што іх паселішча сугучна з назвай сталіцы такой вялікай дзяржавы, як Расія. І нават мясцовую рачулку перайначылі і назвалі Волгай (гл.: «Правда». 1990. № 176).

Дарэчы, этымалогія назвы рэчкі Масква і аднайменнага горада на яе берагах, які быў сталіцай СССР, а ў наш час Расіі, канчаткова не высветлена, хоць і прыцягвала ўвагу многіх даследчыкаў. Гіпотэзы пра ўзнікненне гэтай назвы выказвалі розныя савецкія і замежныя вучоныя-славісты (В.А. Ніканаў, С.П. Абнорскі, Г.А. Ільінскі, П.Я. Чарных, Т. Лер-Сплавінскі, В.Н. Тапароў і інш.). Адны з названых даследчыкаў лічаць гэты гідронім фіна-угорскім, другія — іранскім, трэція — славянскім, чацвёртыя — балцкім. Найбольш верагодныя і пераканальныя — славянская і балцкая версіі ўзнікнення назвы.

Так, вучоныя, які адстойваюць славянскае паходжанне гідроніма Масква, звязваюць яго са словам маскы, што значыць мокрая, балоцістая. Для пацвярджэння яны спасылаюцца на тое, што шматлікія адпаведнікі гідроніму Масква ёсць у іншых славянскіх мовах: рачулка Масковіца (Маскоўка) — прыток Бярэзіны ў Беларусі, ручай Московец на Украіне, рэчкі Мозгава, Москава ў Польшчы і Германіі.

Балцкую гіпотэзу паходжання гідроніма Масква найбольш аргументавана і паслядоўна прасачыў В.Н. Тапароў, яго версія блізкая да названай славянскай. Улічваючы ў асноўным асаблівасці словаўтварэння, В.Н. Тапароў мяркуе, што зыходнымі формамі ў мове старажытных балтаў былі Mask-(u)va, Moskave, Mozg-ava з прыблізным значэннем «балота», «гразь» або «пакручастая», «звілістая» (рака). Улічваючы мадэль цэлай групы балцкіх гідронімаў, В.Н. Тапароў прыводзіць іншыя гідранімічныя назвы, роднасныя словаўтварэннем гідроніму Масква. Гэта Нігва, Смедва, Локнва, якія, бясспрэчна, з'яўляюцца звязанымі з балцкім гідранімічным арэалам, што раней пашыраўся далёка на ўсход ад сучаснай этнічнай Балтыі (гл.: Агеева Р. А. Происхождение рек и озер.— М., 1985. С. 93—94).

На Палессі вядома наіўная легенда пра ўзнікненне назвы горада Мазыра. Паводле яе зместу паселішча атрымала назву ад спалучэння слоў мой жыр (тлушч), якія зліліся ў адно цэлае. Адбыліся яшчэ пэўныя фанетычныя змены, і тапонім набыў сучасныя варыянты: Мазы́р, Мо́зыр. Словы мой жыр быццам бы доўга паўтараў яўрэй-купец, які на месцы пераправы праз Прыпяць перакуліў лодку з бочкамі тлушчу. Ён быў надзвычай скупым і не мог змірыцца з такою стратаю і ўсім гаварыў пра гэта. На правым, высокім беразе Прыпяці, дзе насупраць яўрэем былі ўтоплены бочкі, узнікла паселішча, якое, як горкая іронія, атрымала назву Мазыр. Аднак такая «этымалогія» не вытрымлівае элементарнай крытыкі. Паселішча Мазыр, як сведчаць летапісы, вядома з 1155 г., калі князь Юрый Даўгарукі аддаў горад чарнігаўскаму ўладару Святаславу Вольгавічу. Яўрэі ж, як вядома са шматлікіх крыніц, летапісаў, афіцыйных дакументаў Кіеўскай Русі і Вялікага княства Літоўскага, з'явіліся на тэрыторыі сучаснай Беларусі толькі ў канцы XIV ст., першапачаткова ў Бярэсці, Троках, Гародні, а яшчэ пазней у гарадах і мястэчках усходняй часткі Беларусі (гл.: «Статут Вялікага княства Літоўскага 1588». — Мінск, 1989. С. 545).

Паводле апошніх звестак археолагаў, якія правялі ў горадзе значныя пошукавыя работы, Мазыр узнік яшчэ раней на некалькі стагоддзяў (дзесьці паміж VIII—X стст.) як адзін з племянных цэнтраў дрыгавічоў, якія не толькі заснавалі яго, але і ўжылі для наймення пасялення слова, запазычанае іх продкамі з мовы обраў-авараў. Як лічыць А. Рогалеў, назва Мазыр па сваёй структуры зусім не славянская, яна мае сувязь са словамі мазра — пасёлак, хутар, выселкі; мазор, мазар — магіла, узгорак; мажары — перасечаная мясцовасць, пакрытая ўзгоркамі. Словы гэтыя ёсць у некаторых цюркскіх і іранскіх мовах, а таксама ў паўднёва-рускіх дыялектах. Як вядома, обры-авары часта ўпамінаюцца ў «Аповесці мінулых гадоў», «Слове пра паход Ігараў», гістарычных летапісах і г. д. Працяглыя кантакты обраў са славянамі

(войны, гандаль) у дахрысціянскі перыяд, на думку А. Рогалева, далі магчымасць замацавацца ў мове дрыгавічоў многім цюркізмам і іранізмам, у тым ліку і названым вышэй словам. На поўдні Беларусі ёсць і іншыя цюркскія паводле паходжання найменні вёсак, невялікіх рачулак і балацін<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Рогалеў А. Мінулае Мазыра. — «Гомельская праўда». 1988. 24 сак.

ленькія рачулкі-раўчакі давалі назвы паселішчам на іх берагах. Наадварот, невялікія рэчкі называлі імёнамі паселішчаў.

Ёсць таксама меркаванне, што назва Мазыр узнікла ад этноніма мазуры, якім на Беларусі і Украіне найчасцей, чым паляк, палякі, лях, ляхі, называлі выхадцаў з Мазоўшчы (Мазуры) — паўночна-ўсходняй часткі Польшчы. На карысць гэтай гіпотэзы, выказанай В. Жучкевічам (гл.: Мозырь и мазуры. — «Неман». 1972. № 3), сведчаць назвы паселішчаў, асабліва частыя на Палессі, у аснове якіх ляжаць назвы-этнонімы мазуры, ляхі: Мазуры, Мазуршчына, Мазуркі, Мазурына і інш., што вядомы ў Ельскім, Петрыкаўскім, Светлагорскім, Салігорскім і другіх раёнах; г. Ляхавічы, вёскі Ляхавічы ў Жыткавіцкім, Драгічынскім, Іванаўскім раёнах, вёскі Ляхаўцы ў Кобрынскім і Маларыцкім раёнах. Раней лічылася, што на Палессі Мазурыя стала вядома толькі з XVI ст. І асабліва ў XIX ст., калі з Польшчы пачаўся прыток батракоў, сялян, рабочых-буднікаў, рамеснікаў у маёнткі апалечаных беларускіх, а таксама польскіх феадалаў, на распрацоўку лясных промыслаў у палескія пушчы. Гэта ў нейкай ступені прэрэчыла думцы, выказанай В. Жучкевічам. Аднак, паводле даследаванняў апошніх гадоў, выявілася, што этнічныя кантакты заходніх славян з усходнімі праяўляліся даволі інтэнсіўна яшчэ ў VIII ст. Пра гэта сведчаць не толькі еднасць этнічных саюзаў, але і гандаль, палітычныя і культурныя зносіны паміж суседнімі плямёнамі, у тым ліку з дрыгавічамі і мазурамі (гл.: Перхавко В. Западнославянское влияние на ранне-средневековую культуру Белоруссии. У кн.: «Древнерусское государство и славяне». — Мн., 1983). На заканчэнне можна зазначыць, што на Мазуршчыне таксама шырока бытуюць прозвішчы Мазур, Мазуркевіч, Мазурэнка, Мазурэцкі, Лях, Ляхавец, Ляхавецкі і інш., якія генетычна ўзыходзяць да этнонімаў мазуры, ляхі.

Сярод гомельцаў-старажылаў вядома паданне, што назва Гомель узнікла ад слоў-выкрыкаў «Го-го-о-о! Мель! Мель!», якімі плытагоны з папярэдніх плытоў, праходзячы луку Сожа перад самым паселішчам, папярэджвалі сваіх астатніх напарнікаў, што трэба сцерагчыся, каб не сесці на мель. Як бачна, і тут мы маем вопыт звычайнай народнай этымалогіі. Вучоныя-лінгвісты адзначаюць, што ва ўсходнеславянскіх мовах няма прыкладаў тапонімаў, утвораных па мадэлі «выклічнік плюс назоўнік». На думку Я.Н. Рапановіча, не мог горад атрымаць назву і ад невялічкай рэчкі Гамянюкі, што ўпадала ў Сож у межах сучаснага горада. У гісторыі нашай мовы амаль няма прыкладаў, каб маленькія рачулкі-раўчакі давалі назвы паселішчам на іх берагах. Наадварот, невялікія рэчкі называлі імёнамі паселішчаў.

Большасць старажытных назваў, а Гомель вядомы з 1142 г., звязваць трэба з уласнымі імёнамі першых пасяленцаў ці людзей, у чый гонар называлі

населены пункт. Магчыма, што назва Гомель паходзіць ад уласнага імя чалавека Гом: Гом + у → Гомль → Гомель.

Ёсць і другая думка, што ўласная назва ўтварылася ад старога геаграфічнага тэрміна гомел — участак цвёрдай сухой зямлі. Для падмацавання сваіх думак Я. Н. Рапановіч спасылаецца на тое, што ў пісьмовых крыніцах, напісаных лацінкаю, паслядоўна вытрымліваецца форма *Homel*, гэта значыць, увесь час захоўваецца фрыкатыўны (невыбухны) г і цвёрды санорны м. Улічваюць можна тое, што ў гаворках Пасожжа вядома слова гамэлак — кавалак цвёрдай зямлі на раллі. А Гомель узнік на ўзвышшы<sup>1</sup>.

1 Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці.— Мн., 1986. С. 5.

Некаторыя народныя легенды пра ўзнікненне назваў паселішчаў умела выкарыстоўваюць пісьменнікі і паэты. Так, у легендзе пра ўзнікненне Магілёва расказваецца, што ў старажытных непраходных нетрах, у тых мясцінах, дзе рэчка Дубровенка ўпадае ў Дняпро, некалі жыў вядомы свасй адвагаю асілак Ма-шэка. Стаў ён гразою наваколля пасля таго, як, жадаючы зарабіць на сваё вяселле, пагааў на Украіну па Дняпры плыты. Мясцовы князь закахаўся ў Машэкаву нявесту і сілаю забраў яе ў замак, у які ніхто не меў доступу.

З вялікага гора Машэка пасяліўся ў самым цэнтры пушчы, у логаве, пад каранямі магутных дрэў, паводзіў сябе, як звер. Стаў насіць замест вопраткі воўчыя шкуры, якія да яго прысталі так, што іх нельга было адарваць.

Аднойчы на глухой дарозе разбойнік Машэка высачыў князя з яго прыгажуняй-жонкай і прыслугаю. Адбылася сутычка, у выніку Машэка разагнаў чэлядзь, забіў князя ў паядынку, а яго жонку прывёў да сябе ў логаву... Аднак князеўна, прывыкшы да раскошы ў харомах, ужо не змагла звыкнуцца з жыццём разбойніка ў пушчы. Калі Машэка заснуў, яна яго закалола нажом. На месцы пахавання Машэкі разбойнікі і простыя людзі на беразе Дняпра насыпалі курган-гару. Янка Купала ў паэме «Магіла Льва» так далей з улікам народнага ўяўлення тлумачыць узнікненне назвы сучаснага горада:

Яго высокую магілу —  
Дзе лес ды вецер панаваў —  
Знаць, што вялікую меў сілу,  
«Магілай Льва» народ назваў. Над ёю з часам дрэвы палі,  
І горад вырас, як з зямлі,  
Яго Магілевам назвалі,  
Бо йнакш прывдумаць не маглі.

.....  
Пры самым месцы, дзе хаваці  
Людцы нябожчыкаў нясуць,  
Гару з магіламі відаці —  
Яе Машэкавай завуць.

У межах сучаснага Магілёва і цяпер старажылы называюць былыя мясціны, дзе нібыта некалі жыў Машэка,— Машакоўка і Дзебры.

Як сведчаць навуковыя крыніцы, паселішча Магілёў на Дняпры вядома з 1267 г. Ёсць некалькі гіпотэз узнікнення назвы горада. Адны даследчыкі сцвярджаюць, што назва паходзіць ад уласнага імені Магіла гшюс суфікс -ёў. Такі спосаб ва ўсходніх славян быў досыць прадуктыўным для ўтварэння патранімічных назваў. Параўн.: Барысаў, Тураў, Петрыкаў, Ракаў і інш. Другія вучоныя лічаць, што заснавальнікам горада была канкрэтная гістарычная асоба Леў Данілавіч Могій — кіеўскі князь, які, як вядома з помнікаў пісьменнасці, заснаваў замак на месцы су-часнага Магілёва: ад зліцця прозвішча-мянушкі Могій і імя Леў узнікла сучасная тапанімічная назва. Для параўнання можна за-значыць, што тапонім Магілёў-Падольскі таксама ўтварыўся ад прозвішча канкрэтнай гістарычнай асобы — Пятра Магілы.

А. Рогалеў, спасылаючыся на звесткі пра Магілёў з «Баркалабаўскага летапісу» і іншыя крыніцы, сцвярджае, што вера-годней за ўсё назва Магілёў узнікла ад слова-тапоніма Магілы, якім называлі ўзгорыстыя мясціны, на якіх у XIII ст. узнікла паселішча. Слова «магіла» ў мове ўсходніх славян і яе дыялектах абазначала: пагорак, асобная гара, насып, курган і іншыя пахавальныя насыпы. Тапанімічная назва Магілёў, паводле А. Рогалева, узнікла як канкрэтная назва пасялення ў магілах, што значыць на ўзгорках, пра што вельмі яскрава сведчыць сучасны і старажытны ландшафт горада на Дняпры, старая частка якога размешчана на стромкім правым беразе Дняпра пры ўпадзенні ў яго рачулки Дубровенкі.

1 Рогалеў А. Магілёў. Назвы Бацькаўшчыны. — «Знамя юности». 1990. 21 ліс-тап.

А паходжанне тапоніма Мінск-Менск можна прасачыць як мінімум у чатырох версіях, у якіх спалучаюцца звесткі з навуковых крыніц, а таксама з народных легендаў, міфаў, паданняў. Паводле першай версіі, назва горада паходзіла ад слоў мена, мяняць. Гэта, мабыць, адна з самых усталяваных гіпотэз. Як лічаць яе прыхільнікі, на месцы сучаснага Менска некалі быў менавы пункт (гандлярскі рынак), а ў сярэднявечча там пчаліным роем гудзелі славуця кірмашы, для гэтага былі ўсе падставы: паселішча мела выгаднае геаграфічнае становішча — знаходзілася на суднаходнай і паўнаводнай Свіслачы, па якой у той час праходзіў знакаміты шлях з варагаў у грэкі. У значна большую, чым цяпер, Свіслач у межах сучаснага Мінска ўпадалі рэчкі Няміга, Пярэспа, а таксама шматлікія раўчакі.

Паводле другой версіі, горад атрымаў назву ад невяліччай рачулки Мен ці Менка, на берагах якой ён узнік у IX—XI стст. У наш час гэта невялікі ручай, што за 12 км на паўднёвы захад ад сталіцы каля вёскі Гарадзішча. Там і цяпер над ноймай узвышаюцца земляныя валы — сведчанне, што тут было старажытнае гарадзішча. А словы мен, менка ў той час мелі значэнне «маленькая, мелкая рэчка». Прыкладна ў канцы XI ст., паводле сведчання археолагаў, жыццё людзей там слынілася, а насельніцтва з берагоў Мена-Менкі перайшло да берагоў Свіслачы і ў новым паселішчы захавала сваю старую назву — Менеск.

Паводле трэцяй версіі, заснавальнікам горада быў легендарны асілак, якога ў наваколлі звалі Менеск ці Менскі. Ён між Татарскім канцом і

Пярэспінскім мастком пабудаваў на Свіслачы вялізны каменны млын на сем колаў. Менск меў незвычайную сілу, пра якую ў ваколіцах хадзілі легенды. Расказваюць, што ў яго млыне мука малолася не са збожжа, а з камянёў, а ноччу з млына чуліся нейкія дзіўныя крыкі, галёканне, музыка, а сам асілак-чараўнік цёмнымі начамаі ездзіў на сваім млыне, як на баявым кані, па наваколлі і набіраў вайсковую раць з мужных і дужых людзей, з якіх потым утварыўся цэлы народ, што стаў жыць недалёка ад млына. Там жа быў заснаваны і горад, якому далі імя волата — Менск.

Паводле чацвёртай версіі, наша сталіца атрымала сваю назву ад рэчкі Менкі або Мені, а рэчка ў сваю чаргу такую назву набыла ад назвы рыбымень, якая ў вялікай колькасці вадзілася па тых часах у ёй.

Гэтыя і іншыя гіпотэзы і легенды можна адшукаць у працах такіх даследчыкаў, як Г. Штыхаў, М. Ермаловіч, Э. Загарульскі, У. Юрэвіч, А. Багдановіч, В. Жучкевіч. Некаторыя з версій і легенд знайшлі мастацкае асэнсаванне ў летапісных крыніцах, напрыклад, «Аповесці мінулых гадоў», а таксама ў літаратурных творах У. Караткевіча, Р. Барадуліна, У. Карпава і інш.

Народныя этымалогіі пра паходжанне назваў паселішчаў могуць быць пацвярджэннем ці важкім аргументам на карысць сур'ёзных, навукова абгрунтаваных вывадаў, зробленых вучонымі з улікам лінгвістычных і экстралінгвістычных крытэрыяў, гэта значыць з улікам комплекснага супастаўлення фактаў разнастайных мовазнаўчых, літаратурна-мастацкіх, гістарычных, геаграфічных і іншых крыніц. Такія народныя этымалогіі могуць быць падказкамі, з якіх нярэдка пачынаюцца сур'ёзныя навуковыя даследаванні пра паходжанне тапонімаў. Ігнараваць іх нельга, а ў некаторых выпадках без уліку і вывучэння народнага разумення паходжання назвы зусім нельга абысціся. Бо бяспрэчным сярод вучоных з'яўляецца тое, што ўзнікненне любога тапоніма абумоўлена не толькі сацыяльна-эканамічнымі прычынамі, а, відавочна, найчасцей матывавана пэўнымі канкрэтнымі гістарычнымі падзеямі, інтэрпрэтаванымі ў народнай памяці, з улікам народнага разумення ўзнікнення слова, апошнія нярэдка можа быць адзінай «зачэпкай» для навукова аргументаванага тлумачэння тапанімічнай назвы.

Здараецца, што высвятленне народнай этымалогіі можа мець вялікае практычнае значэнне. Так, у Рэчыцкім раёне на Гомельшчыне ёсць тапонім-характарыстыка Гарывада, які называе вёску, у ваколіцах якой геалагі знайшлі нафту. Бытуе легенда, што паселішча з такой назвай узнікла на краі гнілога балота, вада якога час ад часу «ўспыхвала» полымем. Адсюль і незвычайнае слова-тапонім Гарывада. Калі б спецыялістаў прыкладной навукі геалогіі гэтая назва і тэрыторыя, якую яна называе, зацікавіла раней, то, відаць, і рэспубліка атрымала б сваю нафту не ў шасцідзясятых гадах, а намнога раней. У адной з газетных публікацый паведамлялася, што людзі стагоддзямі жылі, хадзілі і не здагадваліся, што ў іх пад нагамі цудоўнае паліва — нафта. Ф. Янкоўскі ў абразку «Гарывада», уважліва ўчытаўшыся ў тапанімічную назву, супярэчыць такім паспешлівым вывадам: «Што з нафты цудоўнае паліва — праўда; што з нафты не толькі паліва — праўда; што толькі нядаўна сталі здабываць пад

Рэчыцай нафту — праўда. Але наконт «хадзілі і не здагадваліся»?.. А вёску назвалі — Гарывада! І не сёння, і не ўчора, і не летась, і не пазалетась...

Інфарматар не захацеў (не скажу: не ўмеў) пачуць назву вёскі Гары-вада!» (Янкоўскі Ф. Абрэкі).

Некаторыя тапанімічныя назвы лёгка этымалагізуюцца пры супастаўленні аднакарэнных слоў, высвятленні эвалюцыі семантыкі, якую некаторыя словы маглі змяняць на працягу гісторыі. Пры вырашэнні паходжання тапонімаў важна ўлічваць асаблівасці ландшафту, гістарычныя падзеі, што адбываліся ў тых мясцінах, дзе ўзнікла паселішча, народнае ўяўленне пра назву і г. д. Адным словам, чым больш самых разнастайных фактаў пра аб'ект і слова, якія нас цікавяць, тым лепш. Безумоўна, ад даследчыка патрабуецца глыбокае веданне тэарэтычнага матэрыялу, фактаў з суседніх моў, а таксама навуковае прадбачанне і інтуіцыя.

Пра народнае разуменне назваў-тапонімаў час ад часу можна прачытаць не толькі ў навуковых, а і ў разнастайных фальклорных, літаратурна-мастацкіх творах, у якіх аўтары зусім не прэтэндуюць на навукова абгрунтаванае раскрыццё паходжання тапонімаў. Так, Ф. Янкоўскі ў кнізе «Само слова гаворыць» падказвае, як трэба разумець узнікненне некаторых тапанімічных назваў: «Вось і яны — Цна, Цнянка. Цна — рэчка, мілая загадка. Просіцца разгадка. Цна, мабыць, змененая Дзясьна, сама «левая» рэчка бяжыць у Свіслач злева... Цнянка — вёска. Яна на ўзгоркавым беразе Цны, на лузе...» (Янкоўскі Ф. З нялёгкіх дарог).

І другі прыклад:

«На Вячы, пры дарозе з Мінска, калі выехаць са Старажоўкі, на Вільню, на дванаццатым кіламетры ёсць невялікая вёска Паперня. Вёска як вёска, а ў яе назва, само слова... Яно мне — выразнае, гаваркое, жывое. Яно ўжылося ў цэлы ланцужок слоў нашай мовы: пякарня, ганчарня, друкарня, цукраварня...

А на беразе Вячы рабілі паперу. З таго і Паперня... Пры паляках (акупацыя ў 1920 г.) знайшлі закаркаваны і воскам аблеплены слоік, разбілі яго, а там старадаўняя чыстая папера. І забралі. Не было каму даць. А ёй, можа, цана залатая.

Чуў і другое. На Вячы, дзе Паперня, стаяла калісьці варта, стаяла і паперы (значыць — дакументы) правяраў... У Паперні паперы правяралі. І гэтак казалі каля Паперні... Хутчэй за ўсё тут адно дапаўняе другое. Ва ўсякім разе: папера і Паперня — «свае людзі», «сваякі», «крэўныя»...» (Янкоўскі Ф. Абрэкі).

Зямляк паэта Аляксея Пысіна журналіст Міхаіл Малінін, успамінаючы сваё і Аляксеева дзяцінства, згадвае і родную вёску Высокі Борак, спрабуе пастаўку вытлумачыць паходжанне гэтай тапанімічнай назвы: «У пачатку свайго існавання яна называлася Высокі Барок. Ад бору з высокімі дрэвамі, які блізка падыходзіў да панскага маёнтка. З цягам часу мясцовыя жыхары, для больш лёгкага вымаўлення, сталі ўжываць другое слова назвы вёскі: не Барок, а са змененым націскам — Борак. Гэтак жа яна пададзена і ў «Беларускай Савецкай Энцыклапедыі» і ў розных дакументах» (гл.: Малінін М. На першых прыступках. — «Полымя». 1993. № 5. С. 211).



Некаторыя тапанімічныя назвы вельмі выразна перадаюць заняткі нашых продкаў у мінулым. Асабліва гэта характэрна для так званых «прамысловых» тапонімаў тыпу Рудня, Гута, Буда, Паташня, Тартак, Печы, Смольня і інш. Дакладнае апісанне такіх тапанімічных аб'ектаў і паходжанне саміх тапонімаў мож-на знайсці нават у творах мастацкай літаратуры. Так, у аповесці Якуба Коласа «На ростанях» можна падрабязна азнаёміцца з паходжаннем такіх назваў, як Смалярня — Смольня: «Каля чыгункі, што злучае Мінск і Брэст, непадалёку ад станцыі, у малапрыкметным кутку сярод высокага цёмнага лесу, тулілася лес-нікова сяліба. Калісь была тут смалярня. Ад яе засталіся толькі глыбы гліняных пячэй, дзе парыліся смалякі ды дробныя рэшткі пранятых смалою карчоў. Яшчэ і цяпер адчуваўся тут душок дзёгцю і тарпатыны. Назва «Смалярня», як спадчына, перайшла на леснікову сядзібу».

У многіх раёнах нашай рэспублікі сустракаюцца назвы вёсак і другіх паселішчаў, у аснове якіх ляжыць слова руда: Рудня, Валаўская Рудня, Рудабелка, Рудзенск, Белабярэжская Рудня, Глебава Рудня, Малевіцкая Рудня, Міхалкаўская Рудня, Убарцкая Рудня, Смалегаўская Рудня, Верхняя Рудня, Ніжняя Рудня, Рудня Шлягіна і інш. Усяго каля васьмідзесяці такіх назваў. Асабліва многа вёсак з асновай руд і яе варыянтамі ёсць на Палессі. Яшчэ ў «Живописной Россиин» (т. III. Ч. 2. С. 378), у той частцы, дзе вядзецца апісанне Мазыршчыны, адзначаецца, што на Палессі ёсць прыкметы жалезнай руды. Мясцовыя сяляне нават умудраліся ў прымітыўных умовах карыстацца гэтаю рудою і выплаўлялі з яе метал, з якога майстравалі сохі і розныя сельскагаспадарчыя прылады. У пачатку XX ст. знакаміты на ўвесь славянскі свет даследчык рэчыцкага Палесся Часлаў Пяткевіч, аналізуючы тапанімічныя назвы тыпу Рудня, Руда, Руднянка ў межах усяго Палесся, прыйшоў да высноў, што ў згаданых мясцінах з такімі назвамі жалезны промысел быў надзвычай тыповым, пра што, на яго думку, сведчаць сляды печавы і выплаўкі ў іх жалеза з мясцовай руды, а таксама тапанімічныя назвы з асновай руд (гл.: Ziemia. 1925. № 6—8. С. 133—134).

У 20-я гады вядомы краязнаўца з Мазыршчыны А. Крукоўскі пісаў: «Калі перагледзець па справачніку назвы населеных пунктаў на Мазыршчыне, дык выявіцца, што шмат іх паходзіць ад кораня «руд», а найбольш будуць — то Рудня, то Есіпава Рудня, то Рудня Скрыгалаўская, то Новая Рудня, то Еўтушкавіцкая Рудня і г. д. У кожным раёне, за выключэннем Азарыцкага і Тураўскага, ёсць 2—4 вёскі з назвай «Рудня» (Азарыцкі і Тураўскі раёны маюць па адной в. Рудні)... А ўсяго такіх вёсак па акрузе — 31» (гл.: Крукоўскі А. Жалезная руда на Мазыршчыне.— «Наш край». 1926. № 8—9. С. 43—44).

Такія тапонімы-характарыстыкі падказваюць, што ўзнікалі паселішчы з такімі назвамі ў тых мясцінах, дзе некалі здабывалі ці выплаўлялі з балотнай руды метал. Тапонімы з асновай руд у наш час архаізаваліся, і семантыка іх стала зразумелая не ўсім. Аднак нс трэба забываць, што названыя паселішчы, іх ваколіцы-рудні могуць быць зонай павышанай увагі геалагаў. Невыпадкава ж, відаць, у 20-я гады згаданы ў папярэднім кантэксте даследчык Мазыршчыны А. Крукоўскі, які пачынаў сваю навуковую дзейнасць як лінгвіст і які многа ўвагі ўдзяляў вывучэнню краязнаўства і мясцовай

тапанімічнай сістэмы, паступова перайшоў і да апісанняў карысных выкапняў, у тым ліку і рудных покладаў на Палессі. А ў 1930 г. ён нават быў пераведзены з Мазыра ў Мінск і прызначаны спачатку намеснікам, а потым дырэктарам Інстытута геалогіі і гідрагеалогіі Акадэміі навук БССР.

Сувязь тапанімічных назваў з асновай руд і рэальнымі залежамі ў радовішчах, што выяўляюцца ў ваколіцах Рудняў, пацвярджаецца і нашым часам. Так, пісьменнік М. Шыманскі ў адным са сваіх нарысаў пераканальна пацвярджае, што гэта іменна так. Ён, добра ведаючы падзеі ў рэспубліцы і паведамляючы пра поспехі геалагаў, пісаў: «У Карэліцкім раёне, што на Гродзеншчыне, якраз у тых мясцінах, дзе знаходзіцца вёска Рудня, геалагі знайшлі жалезную руду».

Не меней пераканальна і поўна пра сувязь тапонімаў тыпу Рудня з рэальнымі радовішчамі, дзе здабывалі руду, пісаў і А. Крукоўскі: «...у суседнім Петрыкаўскім раёне жалезная руда знойдзена каля вёскі Аголіцкай Рудні Пасад-Капцэвіцкага сельсавета... у Капаткевіцкім раёне — каля в. Руданькі (Белкі). У Азарыцкім раёне пласт руды, таўшчыняю да 1,2 дэцыметра, агаляецца на беразе рэчкі Уны, каля в. Хамічкоў, а на 0,25 кіламетра ад в. Яўтушкавіцкае Рудні (на карце яна завецца Яўтушкавічы...). Старажыл Яўтушкавіцкае Рудні Сцяпан Прус успамінае, як гадоў 50 таму назад быў яшчэ будынак гуты, а матка яму расказвала, што на заводзе выцягвалі з жалеза шыны на колы і сашнікі для сох...

У Нараўлянскім раёне жалезная руда ёсць каля вёскі Дзямідаўская Рудня. Тут жа гадоў сорок таму назад была і гута па выплаўцы жалеза з руды. У мясцовасці каля былой гуты жыве пятнаццаць сем'яў былых рабочых гуты, якія і прозвішчы маюць Рудніцкія.

У Калінкавіцкім раёне жалезная руда знойдзена каля канавы Вёдрыч, на востраве Сытнае, на глыбіні да аднаго метра, але шмат руды было і цяпер ёсць каля в. Есіпавай Рудні (на карце яна завецца Восіпавай Рудняй) Зеляноцкага сельсавета... Старажылы в. Есіпавай Рудні апавядаюць, што калісьці тут руду капалі і вазілі на прыстань у Мазыр і Рэчыцу, а адтуль адвозілі нібыта ў Харкаў...» (Крукоўскі А. Жалезная руда на Мазыршчыне. — «Наш край». 1926. № 8-9. С. 43—44).

Асвятляючы падзеі X ст., барацьбу радзімічаў з суседнімі славянскімі плямёнамі, гісторык Мікола Ермаловіч паведамляе цікавыя факты з міжусобіц Кіеўскай Русі, калі балотная руда лічылася важнейшай стратэгічнай сыравінай, з-за яе нярэдка пачыналіся міжусобіцы і вайна. «Тэрыторыя радзімічаў, — як зазначае гісторык, — як і сумежных з ёю раёнаў была багатая балотнымі рудамі, нават вядомая ўжо нам рака Пяшчана мела другую назву — Рудніца. Са шматлікіх радзіміцкіх балотаў здабываўся сырэц для выплаўкі металу. Калі гэтая рака не страціла свайго прамысловага значэння яшчэ на рубяжы XVIII—XIX стст., то няцяжка ўявіць, як яна цанілася ў канцы X ст. Не можа быць сумнення, што авалоданне радзіміцкімі руднымі багаццямі было адной з важнейшых мэт пакарэння радзімічаў Уладзімірам. Нездарма ж таму Воўчы Хвост найперш накіраваўся на Пяшчану, асабліва багатую рудамі, і нездарма ж радзімічы тут сканцэнтравалі сваю абарону: тут знаходзілася іх найбольшае

багацце» (Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды).

Ф.М. Янкоўскі падае цэлыя падборкі слоў-тапонімаў, якія лёгка этымалагізуюцца, калі ўважліва ўчытацца ў такія назвы, супаставіць іх з вядомымі беларускімі і небеларускімі словамі. Безумоўна, што гэта занятак для тых, хто любіць мову, цікавіцца гісторыяй народа, адрознівае шматлікія дыялектныя варыянты слоў і інш. Пра такі падыход у вывучэнні тапонімаў роднай Беларусі Ф. М. Янкоўскі пісаў наступнае: «Вёскі Жывунь і Збажынка, Аснёжыца і Крыніца, Янавічы і Свяцілавічы, Турэц і Ліпень, Галубіца і Славінск, Дуброва і Ясень, Гасцілавічы і Гасцілаўцы, Рэкта і Расна, Рось і Ратамка, мястэчкі Клічаў і Жыткавічы, Любань і Любча, Ружаны і Пружаны...

Можна скласці цэлы слоўнік гаваркіх слоў, беларускіх экзатычных слоў (і не толькі можна: старонкі яго — у мяне пад рукою). Іншы раз «смакату» самога слова адчуеш, калі пранікнеш у яго паходжанне, у яго этымалогію або хоць паставіўшы побач з гэтым словам іншыя (ці хоць бы іншае, адно) слоўцы ад таго самага кораня» (Янкоўскі Ф. Само слова гаворыць).

Проста і даступна, у папулярнай форме (не ў лінгвістычнай працы) тлумачыць паходжанне некаторых тапанімічных назваў у ваколіцах роднай яму вёскі Віцькаўшчына вядомы беларускі вучоны, гісторык Мікола Улашчык: «...прырэчныя поле і сенажаць, што былі вышэй загаты, называліся Возерам. Як вядома, у Беларусі, апрача сапраўдных азёраў, так называюць і ставы пры вадзяных млынах. Хоць ні млына, ні става ўжо болей за сотню гадоў няма, назва захавалася. За прыгонам у адным з кутоў фальварка быў бровар. Пазней ад яго застаўся толькі невысокі квадратны вал, Сенажаць каля былога бровара называлася Браварышчам. Невялікі ўчастак сенажаці зваўся Штанамі. У кнізе І. Я. Яшкіна сцвярджаецца, што ў Беларусі няма ўрочышчаў з такою назваю і што яна магла нарадзіцца ў выніку розных прычын. У нашым выпадку кавалак сенажаці сваёй формай сапраўды нагадваў штаны. Самы далёкі ўчастак ворыва называўся Паўлюцеўшчынай або Палюсеўшчынай, бо там даўно жыў нейкі Паўлюць або Паўлюсь. Назва з канчаткам на «шчына» ў Беларусі азначае, што гэтая мясціна некалі належала чалавеку з такім імем ці прозвішчам або што гэты чалавек, прынамсі, жыў там...» (гл.: Улашчык М. Была такая вёска. — Мн., 1989. С. 38—39).

Характэрныя асаблівасці прыроды Палесся, яго гістарычнага мінулага перадаюць некаторыя тапанімічныя назвы, на паходжанне і празрыстасць семантыкі якіх звярнуў увагу ў мастацкім тэксце пісьменнік Віталь Вольскі: «Прыслухайцеся да такіх назваў палескіх сёл, як Белая Лужа, Жоўты Бераг, Ставок, Прудок, Бродніца, Парэчча, Макрэц, Гліна, Пяскі, Замошша, Рагозна, Арэхава, Бярозцы, Сосны, Вярбовічы. У гэтых назвах трапна і выразна адлюстраваны прыродныя асаблівасці нізіннага, лясістага, балоцістага і пясчанага краю... Мясцовыя жыхары часта дамешвалі да жытняй мукі кару дрэў, сухія травы, мох і розныя карэнні. Памяць аб гэтых нядобрых часах захавалася ў такіх красамоўных назвах палескіх вёсак, як Караеды і Махаеды. Удумайцеся ў сэнс гэтых слоў!...» (Вольскі В. Падарожжа па краіне беларусаў).

Бачыў празрыстасць семантыкі ў назвах вёсак роднай яму Рудзеншчыны паэт Уладзімір Ляпёшкін, які ў сваёй біяграфіі пісаў: «...самі назвы вёсак гавораць аб сабе: Прыстань, Валасач, Арэхаўка, Кавалевічы, Малінаўка, Дудзічы. У вёсцы Прыстань (стаіць на беразе Пцічы), кажуць, у далёкія часы сапраўды была прыстань, спыняліся гандлёвыя караблі і лодкі; вёска Валасач размяшчалася на пясчаных пагорках між лесу і балот, і далёкія продкі выпальвалі тут лес, карчавалі яго, з-за штодзённай працы не мелі часу даглядзець сябе, хадзілі зарослыя, адсюль і пайшла назва; Кавалевічы славіліся кавалямі, Арэхаўка — арэхамі, Ма-лінаўка — малінамі, Дудзічы — цудоўнымі дударамі і дудкамі, якія некалі прадавалі на кірмашах, і без іх спеву не абыходзілася ні адно вяселле ці народзіны... У трох кіламетрах ад Сяргеевіч, акружаная з трох бакоў лесам, які цяпер далёка адступіў ад будоў, знаходзіцца мая родная Церабель. На месцы яе некалі быў непраходны лес. Далёкім продкам сучасных жыхароў вёскі прыходзілася некалі шмат выцерабіць лесу, каб мець кавалак поля пад засеў. Адсюль і пайшла яе назва».

Паходжанне некаторых тапанімічных назваў можа быць самым неверагодным. Так, пісьменнік Хведар Жычка, які нарадзіўся ў пасёлку Марс, наступным чынам тлумачыць узнікненне такой экзатычнай і незвычайнай для нашай Беларусі назвы. «Дваццаць беззямельных сялян зярнуліся з франтоў грамадзянскай вайны і арганізавалі ў маёнтку Асцэрманск камуну «Ветэран». Але праз некалькі гадоў камуну распусцілі, яе членаў папрасілі выселіцца з панскіх палацаў. Куды? «Хоць на Марс», — адказаў нейкі адукаваны начальнік. Сяляне атрымалі дазвол на пасяленне ў Мышоўскім лесе. Адсюль і назва пасёлка — Марс».

Тапанімічная навука засведчыла шмат прыкладаў, калі асобныя тапанімісты ігнаравалі або не ўлічвалі пры высвятленні паходжання тапонімаў факты з народных гавораў, з помнікаў старажытнай беларускай пісьменнасці, рабілі падагульненні шаблонна, без уліку спецыфікі рэгіёна, дзе размешчаны тапанімічны аб'ект, для пацвярджэння вывадаў выкарыстоўвалі ў большай меры факты з суседніх моў і іх дыялектаў і меней ці зусім не ўлічвалі, а нават ігнаравалі факты той мовы, да якой тапонім належыць. Сказанае вельмі характэрна для многіх, асабліва першых прац В. Жучкевіча. Так, гэты даследчык пры напісанні кніг пра паходжанне назваў беларускіх паселішчаў, рэк, азёр нават не ўспамінаў, не рабіў спасылак на такія аўтарытэтыя і грунтоўныя працы дарэвалюцыйных лексікографаў, як І. Насовіч, В. Дабравольскі, Н. Гарбачэўскі і інш., не выкарыстоўваў працы беларускіх дыялектолагаў, апублікаваныя ў паслярэвалюцыйныя і пасляваенныя гады (слоўнікі М. Каспяровіча, І. Бялькевіча, М. Шатэрніка, Ф. Янкоўскага, П. Сцяцко, Т. Сцяшковіч, І. Яшкіна, Г. Юрчанкі і інш.). У адной з рэцэнзій на кнігу В. Жучкевіча «Топонимика Белоруссии» наконт такога падыходу да ўласна беларускіх лексічных матэрыялаў сцвярджаецца: «Кніга В. Жучкевіча напісана не ў згодзе з тымі прынцыпамі, якія выкладзены на пачатку працы, але насуперак ім. Паслядоўна адкідаючы тыя матэрыялы, на падставе якіх толькі і можна напісаць працу па беларускай тапаніміцы (слоўнікі, археаграфічныя зборнікі), аўтар сам сабе загарадзіў дарогу»<sup>1</sup>.

Сумненні пры чытанні кніг В. А. Жучкевіча з'яўляюцца яшчэ і таму, што ў адной з прадмоў ён напісаў, што «збор матэрыялаў уключаў як правіла знаёмства на месцы з самімі аб'ектамі (размова ідзе пра ўсе тапонімы Беларусі.— В. Ш.), а апрацоўка ўключала статыстычны, фармантны і семантычны аналіз». Выходзіць, што аўтар сам пабываў у большасці населеных пунктаў Беларусі, а гэта ж больш за трыццаць тысяч паселішчаў, не ўлічваючы назвы-гідропімы!

Некалькі прыкладаў. Няведанне фактаў з лексікі беларускай мовы, яе гаворак прывяло да таго, што В. Жучкевіч паходжанне назвы вёскі Пранічкі звязвае з назвай прадукта, якім жывіцца чалавек (рускае пряник). У мове ж беларусаў слова пранік было больш вядомае як назва прылады працы, якой выбівалі бялізну пры мыцці. На Палессі пранікамі разбівалі таксама галоўкі з зярнятамі льну. Рускаму слову пряник у беларускай мове адпавядае лексема пернік.

Чытаючы «Краткий топонимический словарь Белоруссии», можна знайсці адказы адносна ўзнікнення назваў вёсак Усаў і Прыбалавічы Лельчыцкага раёна. Назвы гэтых вёсак, на думку В. Жучкевіча, патранімічнага паходжання і ўтвораны ад прозвішчаў Усаў, Усавік, Прыбылаў. Аднак гэта мясцовым матэрыялам не пацвярджаецца. На Мазыршчыне, ды і ўвогуле на Палессі, прозвішчы на -оў, -еў, -аў сярод карэнных жыхароў амаль не вядомы. Старажылы з Вусава (у народзе гавораць Вусаў) і суседніх з ёю паселішчаў Стадолічы, Грабяні звязваюць узнікненне вёскі з яе заснаваннем і засяленнем на ўскраіне вузкага і доўгага балота, якое жыхары навакольных вёсак называлі Вус. Дакладна вядомы і час узнікнення вёскі — канец XIX ст. Вусаў. заснавалі перасяленцы з Заходняй Украіны — украінцы-католікі з прозвішчамі Хамутоўскі, Бароўскі, Яфімовіч, Зелязінскі і інш., якія амаль за бясплатна купілі зямлю ў сялян суседніх вёсак Стадолічы, Грабяні. Самі вусаўцы лічаць сябе палякамі. Такім чынам, назва вёскі Вусаў — гэта назва-арыенцір: паселішча каля Вуса (балота). Такое самае паходжанне і назвы вёскі Прыбалавічы (у В. Жучкевіча Прыбылавічы.— В. Ш.). Жыхары Прыбалавіч сцвярджаюць, што раней веску называлі Прыбалацічы. Такім чынам, тапонім Прыбалацічы — гэта таксама назва-арыенцір, якой назвалі паселішча, што ўзнікла на краі вялікага балота, што пацвярджаецца мясцовым ландшафтам. Магчыма, што назва Прыбалавічы ўзнікла і ад прозвішча Прыбалавец, якое вядома ў Прыбалавічах і суседніх з ёю паселішчах, а не ад прозвішча Прыбылаў, як сцвярджае В. Жучкевіч. Дарэчы, слабае веданне гэтым даследчыкам беларускай антрапанімічнай сістэмы, ігнараванне фактаў з беларускіх гаворак выявіліся і ў тлумачэнні некаторых тапонімаў Брэстчыны, што прыведзены ў кнізе В. Жучкевіча «Топонимика Белоруссии». Так, Міхась Алексюк у рэцэнзії на ўказаную кнігу адзначае, што В. Жучкевічам не зусім пераканальна растлумачаны наступныя тапонімы Брэстчыны: Белавежская пушча, Брэст, Давыд-Гарадок, Дзівін, Камянец, Кобрын, Лагішын, Луніна, Мсцібава,

Мухавец, Олтуш, Пружаны. Напрыклад, як і назвы вёсак Вусаў, Прыбалавічы, па шаблону і аднастайна, без уліку мясцовай спецыфікі ён тлумачыць паходжанне тапоніма Лунін у Лунінецкім раёне. На думку В. Жучкевіча, назва ўтворана ад прозвішча Лунін (узятая пад увагу падабенства з сучаснымі рускімі прозвішчамі.— В. Ш.). М. Алексіюк сцвярджае, што паселішча Лунін на Піншчыне вядома ўжо было ў XVI ст., а ў тых часы прозвішчаў на -ін, як і -оў, не было ў тых краях. Затое даследчыкам вядома старажытнае імя Луныя, а таксама назва птушкі лунь. Відавочна, у гэтых словах і трэба шукаць сувязь паходжання тапоніма Лунін і яго аднакаранёвых назваў<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Алексіюк М. Пра тапаніміку Брэстчыны.— «Полымя», 1969. № 2. С. 239.

Знешняе падабенства ў каранях тапонімаў Лагойск і Лагішын, відаць, было падставай, якую В. Жучкевіч улічыў пры тлумачэнні паходжання гэтых назваў. Абодва тапонімы, на яго думку, маюць сувязь са словам лог — шырокі і доўгі яр з адхоннымі схіламі. Такім чынам, паводле В. Жучкевіча, тапонімы Лагойск і Лагішын — гэта назвы, якія напачатку абазначалі, называлі пасяленні, што ўзніклі ў лагу, у лагчыне па мадэлі Логожськ → Логойск → Лагойск. Калі ў дачыненні да Лагойска такая этымалогія будзе прымальнай і праўдападобнай, бо паселішча сапраўды размешчана ў лагчыне, што пацвярджаецца тапаграфіяй мясцовасці, то адносна Лагішына гэтага сказаць нельга. Калі б В. Жучкевіч сапраўды пабываў у Лагішыне, то са словам лог ён паходжанне тапоніма Лагішын наўрад ці звязваў бы, бо гэты населены пункт узнік, наадварот, на шырокім узвышшы, а не ў лагчыне. Верагодней, што назва Лагішын утварылася ад уласных імёнаў ці прозвішчаў Логаш, Лагошын, Лагішын, пра што сцвярджае ў рэцэнзії на кнігу В. Жучкевіча «Топонимика Белоруссии» Міхась Алексіюк. Дарэчы, у пазнейшых працах В. Жучкевіч таксама далучаецца да такой думкі, выказанай М. Алексіюком.

У асобных выпадках гэты даследчык пры этымалагізацыі тапанімічных назваў улічваў толькі знешняе падабенства бела-рускай тапанімічнай назвы са словамі чужой мовы і рабіў пас-пешлівыя вывады, абыходзячы факты гістарычнай навукі, не ўлічваючы шырокі тапанімічны фон, без уліку якіх зрабіць правільны вывад проста немагчыма. Так, паходжанне тапоніма Браслаў В. Жучкевіч звязвае з балцкім «браса» — брод. Аднак, як зазначае М. Ермаловіч, цяжка ўявіць, як ад «браса» магла ўтварыцца назва Браслаў, якая ў ранейшых крыніцах мае форму Браславль. (Тапонімы, утвораныя па гэтай мадэлі ад імені іх заснавальніка, — Ярославль, Мстиславль, Переяславль і інш.— былі надзвычай тыповымі для тапанімічнай сістэмы ўсходніх славян у X—XII стст. — В. Ш.) Што назва Браслаў не балцкага паходжання, можа сведчыць наяўнасць і іншых назваў, якія паходзяць ад імя Брачыслаў. Яны размешчаны на межах Полацкай зямлі, і іх няма па-за межамі яе. Гэта: в. Браслаў ля возера Свір у 20 км на паўднёвы ўсход ад горада Краслаўкі (Усходняя Латвія), дзе маецца разбуранае гарадзішча, Браслава (у Абрэнскім раёне Латвіі) і асабліва Браслаўль у 15—20 км на поўнач ад Оршы<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Ермаловіч М. Старажытная Беларусь.— «Малодосць». 1988. № 8. С. 118.

На карце Беларусі і свету ёсць шэраг тапанімічных назваў, якія гучаць і пішуцца аднолькава, а паходжанне не ва ўсіх выпадках роднаснае. Параўн.: Буда і Пешт — пасяленні на берагах Дуная, якія далі назву сучаснай сталіцы Венгрыі, і шматлікія вёскі Буды на Беларусі; Дублін — сталіца Ірландыі і Дублін — вёска на Брагіншчыне; горад Шчучын на Гродзеншчыне і горад Шчучын у Ломжанскім ваяводстве ў Польшчы і г. д. У гэтым плане цікавасць уяўляе тапанімічная назва Буда і яе шматлікія разнавіднасці, якіх толькі ў нашай рэспубліцы налічваецца болей за 110 варыянтаў. В. Жучкевіч у сваёй кнізе «Происхождение географических названий Белоруссии» тапонімы Буда, Баяры, Латыголь, Калюга і інш. аднёс да тых, якія, ка яго думку, растлумачыць было цяжка. Аднак у наступных сваіх працах, улічыўшы заўвагі рэцэнзентаў, выкарыстаўшы багаты мясцовы матэрыял, даследчык змог знайсці тлумачэнне на паходжанне названых найменняў. Прычым адносна этымалогіі казваў паселішчаў тыпу Буда, Будкі, Будча, Будзішча і інш. трэба абавязкова ўлічваць месца, дзе ўзнікла паселішча, час яго заснавання і інш. Напрыклад, разнастайныя Буды ўзніклі ў палескіх пушчах у XVIII—XIX стст. сярод шматвекавых дуброў, а таксама ў перыяд будаўніцтва чыгунак на ўсёй тэрыторыі Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст., у часы масавых міграцый (на перыяд вайны) вялікіх груп насельніцтва вакол асноўных транспартных шляхоў.

Усе назвы ад гэтых асноў узыходзяць да старажытнага тэрміна буда — невялікая будыніна, часовае жыллё. Са словам буда роднаснымі будуць дзеяслоў будаваць; назоўнікі будка — збітае з дошчак жыллё для сабакі; будан — жыллё з галля, саломы ці тонкага бярвення для часовага жылля; верх, пакрыццё павозкі і інш.

Пра ўзнікненне тапонімаў Буда, Будкі, Будзішча і інш. на Палессі падрабязна пісаў В. Вярэніч. Ён адзначаў, што рост прамысловасці, будаўніцтва чыгунак, ажыўленне гандлёвых адносін патрабавалі шырокага выкарыстання прыродных багаццяў, у тым ліку і развіцця лясных промыслаў. Промыслы гэтыя забяспечвалі нарыхтоўку «ляснага тавару»: смалы, дзёгцю, драўлянага вугалю... Наладжваліся яны непасрэдна ў лясках на «майданах», для закладкі якіх выкарыстоўвалі паляны або высечаныя ўчасткі лесу. «Майдан» уяўляў сабою чатырохвугольную пляцоўку, вакол якой узводзіліся жылыя пабудовы для рабочых, а таксама вытворчыя памяшканні, так званыя «буды». Паступова жыхары, якія жылі ў такіх паселішчах, перасталі займацца ляснымі промысламі. Іх заняткі сталі такімі, як і іншых жыхароў Палесся, але назва Буда захавалася за такімі паселішчамі<sup>1</sup>.

<sup>1</sup>Веренич В.Л. К историко-социологической характеристике польских переселенческих говоров в Полесье.— «Польские говоры в СССР».— Мн., 1973. С. 133.

Цікавыя факты пра ўзнікненне Будаў на Палессі таксама прыводзяць Валянцін Грыцкевіч і Адам Мальдзіс у кнізе «Шляхі вялі прыз Беларусь», цытуючы польскага пісьменніка і падарожніка Юзафа Крашэўскага: «У лясках Палесся,— успамінаў Крашэўскі,— попел з дрэва выпальвалі ў асноўным перасяленцы з паўночнай Польшчы, мазуры. Яны працавалі ў драўляных

«майданах», а жылі ў «будах», даволі бедных хатках. Таму іх звалі буднікамі. Заработку буднікам ледзь хапала на жыццё. Усё лета яны жылі ў буданах. Рэдка хто з буднікаў быў пісьменным. Апрапаналіся буднікі і выглядалі непараўнальна горш, чым мясцовыя сяляне. Твары ў буднікаў былі жоўтыя, хударлявыя, што «ўказвала на цяжкую працу і не вельмі шчаслівае жыццё». Дарэчы тут адзначыць, што ў Петрыкаўскім раёне ёсць вёска Мазуры (цяпер Паляжач Гара ў Брыньёўскім сельсавеце), у ваколіцах якой многа «печаў», у якіх, як расказваюць людзі, мазуры гналі дзёгаць, нарыхтоўвалі смалу, вугаль, паташ, парылі драўніну і гнулі з яе абады для колаў, выраблялі аглоблі. Недалёка ад петрыкаўскіх Мазуроў ёсць вёскі Буда, Майдан (Жыткавіцкі раён), Буда Лельчыцкая, Буда Сафіеўская вядомы ў Лельчыцкім раёне, Казіміраўская Буда ў Мазырскім раёне. У суседніх з Мазурамі вёсках Ляскавічы, Дарашэвічы сустракаюцца прозвішчы Буднік, Будовіч, што сведчыць пра паходжанне яго носьбітаў.

Другі даследчык, М. Улашчык, лічыў, што паходжанне назваў тыпу Буда, Буднікі не заўсёды трэба звязваць са значэннем «часовы прымітыўны будан, дзе жылі буднікі, якія нарыхтоўвалі паташ, дзёгаць, драўляны вугаль і інш.». На яго думку, Буды як назвы пасяленняў маглі ўзнікаць параўнальна нядаўна. М. Улашчык спасылаецца на час свайго дзяцінства: у 1915 г. на дарогах Беларусі можна было бачыць тысячы будаў-павозак з высокім крытым верхам, у якім ехалі, уцякаючы ад вайны, тысячы бежанцаў. На месцах стаянак такіх буд маглі ўзнікаць пастаянныя паселішчы Буды ў іх разнастайных варыянтах<sup>1</sup>.

<sup>1</sup>Улашчык М. Была такая вёска.— Мн., 1989. С. 163; яго ж: Пытанні тапанімікі Беларусі.— «Полымя». 1968. № 6. С. 239.

Такія ж паселішчы Буды маглі ўзнікаць і непадалёка ад чыгункі ў XIX — пачатку XX ст., калі па тэрыторыі Беларусі пракладваліся ў розных напрамках чыгуначныя камунікацыі. У будах ля чыгункі спачатку жылі рабочыя, якія займаліся адсыпкай чыгуначнага налатна, нарыхтоўвалі шпалы, паліва (дровы) для паравозаў. З цягам часу такія прымітыўныя буды сталі месцам пастаяннага пражывання людзей. Напрыклад, так узнік чыгуначны прыпынак, потым чыгуначная станцыя Буда-Кашалёва, якія затым далі назву сучаснаму райцэнтру на Гомельшчыне. У сувязі з гэтым можна адзначыць, што тапонім Будка як сядзіба чыгуначнага абходчыка, будачніка ўпамінаецца ў трылогіі Якуба Коласа «На ростанях». В. Вярэніч пра гэту назву адзначаў, што будак у зоне раз'езда (цяперашняй станцыі Люсіна) было чатыры. Трэцяя і чацвёртая, пра якія згадвае Якуб Колас, размяшчаліся ў паўднёвым напрамку, на Лунінец. Пакуль былі будкі, а нават і нейкі час пасля іх ліквідацыі, яны служылі ў якасці тапонімаў. Цяпер назвы страчаны (гл.: Вярэніч В. Тапанімічныя назвы ў трылогіі Якуба Коласа «На ростанях». — «Каласавіны», — Мн., 1989. С. 47).

У гісторыі анамастыкі вядомы прыклады, калі тапанімічная назва сумяшчаецца, накладваецца на другую, выцясняючы яе, у выніку чаго адна з назваў знікае або прадаўжае ўжывацца як назва толькі часткі асноўнага тапанімічнага аб'екта. Так, гістарычная навука засведчыла існаванне ў XI ст. горада Нямігі, які ўпамінаецца ў спісе ўсходнеславянскіх гарадоў тых часоў. В.



Жучкевіч у «Кратком топонимическом словаре Белоруссии» адзначае, што яшчэ ў XIV ст. Мінск і Няміга ўпамінаюцца яшчэ як два суседнія і асобныя пасяленні-гарады. А месца зліцця рэчак Нямігі і Свіслачы было цэнтрам не Мінска (Менска), а г. Нямігі (цяпер гэта частка сталіцы Беларусі лічыцца найбольш старажытным ядром сучаснага Мінска). Старажытны ж Менск, паводле меркавання некаторых вучоных-археолагаў, быў на нязначнай адлегласці на паўднёвы захад ад сучаснага Мінска на рачулцы Менцы, якая перастала існаваць.

Вывучаючы ўсё, што звязана з гэтымі назвамі (Менск, Мінск, Няміга, Няміза), М. Ермаловіч адзначаў, што маюць рацыю тыя даследчыкі, якія лічаць, што першапачаткова на месцы сучаснага Менска знаходзіўся горад Няміга (ці Няміза), назва якога існавала да нядаўняга часу ў назве цэлага раёна, заклгочанага паміж вул. Койданаўскай (суч. Рэвалюцыйная) і Старамясніцкай (зараз не існуе) і ад ракі Свіслачы па вул. Раманаўскай (зараз Раманаўская Слабада). Тут у сярэдзіне XI ст. і мог знаходзіцца г. Няміга, які атрымаў сваю назву ад невяліччай рэчкі Нямігі, на якой ён размясціўся пры ўпадзенні яе ў р. Свіслач.

Толькі ўлічваючы наяўнасць горада Нямігі, можна вытлумачыць, чаму Яраславічы пасля расправы з Менскам пайшлі да Нямігі, бо там засеў са сваім войскам Усяслаў, каб перагарадзіць дарогу сваім праціўнікам у глыб Полаччыны<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Ермаловіч М. Старажытная Беларусь.— «Малодосць». 1988. № 8. С. 131.

Пра гэта ж згадвае падрабязна і другі гісторык, С. Тарасаў, шырока выкарыстоўваючы звесткі з летапісаў і тагачасных літаратурных твораў: «Яраславічы тры — Ізяслаў, Святаслаў, Усевалад,— сабраўшы разам войска сваё, рушылі на Усяслава, калі была вялікая зіма, і прыйшлі да Менска. А менчукі зачыніліся ў горадзе, і браты ўзялі Менск, забілі мужчын, а жонак і дзяцей забралі ў здабычу і пайшлі да Нямігі». Далей гэты ж гісторык падрабязна каменціруе дзеянні Яраславічаў на крываваых берагах Нямігі, паведамляючы, што спачатку аб'яднанае войска Яраславічаў падышло да Менска (тады ён знаходзіўся на рацэ Менка за 16 кіламетраў на захад ад сучаснага горада), захапіла і рушыла на Нямігу. Няміга, як паказваюць шматгадовыя даследаванні і як пераконвае С. Тарасаў, гэта назва не толькі ракі, але і дзяцінца, збудаванага ў сутоцы Нямігі і Свіслачы. Пазней сюды быў перанесены Менск (гл.: Тарасаў С. В. Чарадзей сёмага веку Траяна.— Мн., 1991. С. 34).

Такім чынам, нам усім, хто любіць сваю радзіму Беларусь, неабходна шанаваць, захоўваць для наступных пакаленняў тыя звесткі, што назапашаны пра мінулае нашых паселішчаў, пра ўзнікненне іх назваў (і радасныя, і сумныя легенды, паданні, успаміны). Гэта, як справядліва адзначыў Леанід Лыч, наш бяспценны гістарычны і духоўны скарб, які мы павінны максімальна сабраць, спарадкаваць і з вялікай карысцю выкарыстоўваць у мэтах выхавання малодшага пакалення. На добры лад ва ўсіх агульнаадукацыйных школах, нават пачатковых, павінна быць складзена і запісана на кожны населены пункт паданне, і прычым не адно, а столькі, колькі іх існуе ў народзе. Калі б у сем'ях

і школах вялася такая работа з дзецьмі, яны ніколі не дапусцілі б, дасягнуўшы сталага ўзросту, каб чыя-небудзь рука замахнулася на назву іх малой радзімы<sup>1</sup>. На вялікі жаль, такое здаралася з беларускімі назвамі неаднойчы.

<sup>1</sup> Лыч Л. Назвы зямлі беларускай. — Мн., 1994. С. 19.

## ТАПАНІМІКА І СУМЕЖНЫЯ НАВУКІ

У анамастыцы пры вывучэнні ўласных імёнаў і асабліва тапонімаў, мікратапонімаў, гідронімаў шырока выкарыстоўваюцца звесткі з геаграфіі і картаграфіі. У перспектыве, на думку вучоных, уклад географаў у анамастыку будзе павялічвацца, бо вядома, што анамастычная лексіка існуе не толькі ў часе, але і ў прасторы: кожны тапонім або групу тапонімаў можна аналізаваць, пачынаючы ад зараджэння і да нашых дзён (у асноўным задача лінгвістыкі), а таксама ўлічваць межы пашырэння тапонімаў на пэўных тэрыторыях. Гэта дае магчымасць прасачыць узаемадзеянне беларускага анамастычнага матэрыялу з адпаведнай лексікай у суседніх славянскіх і неславянскіх мовах, выявіць з'явы ўзаемаўплыву на сістэму тапонімаў, гідронімаў, антрапонімаў і г. д. Першымі тапанімістамі былі географы, таму і метады вывучэння тапонімаў, іх сістэматызацыі, апісання былі геаграфічныя: яны збіралі, спарадкоўвалі, картаграфавалі (размяшчалі на картах), стваралі атласы, вызначалі арэалы пашырэння тапонімаў. У пасляваенныя гады ў тапаніміцы атрымаў асабліва шырокае выкарыстанне метады лінгвістычнай геаграфіі, які дазваляе спалучаць лінгвістычныя аспекты вывучэння наймення з геаграфічнымі звесткамі пра яго пашырэнне ў прасторы. Вынікі даследавання тапонімаў такім спосабам надзвычай пераканальныя: карты, цэлыя атласы фіксуюць геаграфію разнастайных айканімічных найменняў, марфалагічную, словаўтваральную, акцэнталагічную структуру тапонімаў і г. д. Так, вучоныя-тапанімісты, вызначаючы тапанімічныя арэалы, прыходзяць да высноў, як істотна змяняўся ландшафт Беларусі на працягу гісторыі. Неад'емнай асаблівасцю Палесся ў мінулым былі дрымучыя пушчы, непраходныя балоты, азёры, мноства паўнаводных рэк, таму і значную частку тапонімаў Палесся складаюць найменні тыпу Забалотце, Зарэчча, Замошша, Зялёны Мох, Вялікі Бор, Грабаў, Бярозаўка, Дуброва, Альховае і інш., а наяўнасць тапонімаў тыпу Дуброва, Залессе Дубніцкае на некаторых бязлесых тэрыторыях сведчыць, што зона лясоў на Беларусі значна скарацілася. Яшчэ прыклад. На поўдні Беларусі ёсць вёскі Бук, Букі, Букча, у аснове якіх ляжыць назва дрэва бук (*Fragus silvatica* L), якое цяпер на тэрыторыі Беларусі не расце. Гэты факт даследчыкамі быў узяты пад увагу для высвятлення геабатанічных змен, што адбыліся на Беларусі пасля XII ст., бо, як вядома, у наш час мяжа, дзе расце бук, праходзіць на 500 – 600 км на паўднёвы захад ад нашай рэспублікі, а да XII – XV стст. бук, як сведчаць даследчыкі, рос амаль на ўсёй тэрыторыі Беларусі, за выключэннем яе паўночнага ўсходу. Такім чынам, выкарыстаўшы звесткі з геаграфіі і батанікі, можна зрабіць вывады, што вёскі з назвамі Букча, Букі і іншыя падобныя тапанімічныя ўтварэнні маглі ўзнікнуць не пазней XV ст., а дакладней у той перыяд, калі на Беларусі яшчэ расло дрэва бук.

Масавое картаграфаванне тапонімаў дае магчымасць вызначыць старажытныя транспартныя шляхі на тэрыторыі нашай Беларусі, асабліва на водараздзелах басейнаў. Так, на паўночным захадзе Беларусі і сумежных тэрыторыях выяўлена больш за 50 тапонімаў тыпу Волак, Завалочча, Перавалочка, Пераходы, Мяжа і інш., якія сведчаць, што назвы ўзніклі на месцы былых волакаў – шляхоў на водараздзелах, па якіх у даўнія часы перацягвалі (валачылі, валаклі) лодкі з грузамі з адной рачной сістэмы ў другую. У выпадку, адзначаным В. Жучкевічам, паміж Дняпром і рэкамі басейна Балтыйскага мора.

Картаграфічнаму асэнсаванню падлягаюць і антрапонімы. Напрыклад, вядомы даследчык І. Бястужаў-Лада на карце свету выдзеліў 9 антрапанімічных зон (межы выкарыстання імёнаў грэчаскага, рымскага, славянскага, арабскага і інш. паходжання). Беларуская антрапанімічная сістэма, як і руская, украінская, гэтым даследчыкам аднесена да трэцяй (паўночнай) зоны. Вось яе характарыстыка «па найбольш агульных катэгорыях»: «Паўночная зона (Расія, Украіна, Беларусь). Уплыў праваслаўнай царквы падарваны ў 1917 г. Выбар імёнаў фармальна не абмежаваны, але на практыцы звычаі, традыцыі і мода вельмі звязаныя. У адрозненне ад першых дзвюх зон (паўночна-заходняй, якая ахоплівае Паўночную Амерыку, паўночна-заходнюю германамоўную Еўропу, Паўднёвую Афрыку, Аўстралію, Новую Зеландыю, і паўднёва-заходняй, якая ўключае Лацінскую Амерыку і паўднёва-заходнюю раманскамоўную Еўропу. – В. Ш.) асабовае імя даецца толькі адно, але захоўваецца імя па бацьку».

У анамастыцы вельмі выразна праявілася ўзаемадзеянне ўсходніх славян з суседнімі славянскімі і неславянскімі народамі – палякамі, літоўцамі, латышамі, старажытнымі германскімі плямёнамі, некаторымі этнічнымі групамі – мазурамі, яцвягамі, прусамі, якія кампактна жылі па-суседску з нашымі продкамі ці былі расселены ў розных частках сусветнай Беларусі. Як вынік гэтага ў тапаніміцы Беларусі захаваліся назвы паселішчаў, якія маюць сувязь з этнічнымі найменнямі шэрагу плямёнаў паморскіх і палабска-прыбалтыйскіх славян. Так, А. Рогалеў лічыць, што тапонім Нудзічы (вёска Брагінскага раёна) цалкам адпавядае палабскаму этноніму нудзічы. Найменне Лучыцы (вёскі Петрыкаўскага і Асіповіцкага раёнаў) супаставіма з этнічным найменнем люцічы-вялеты (адно з самых моцных заходнеславянскіх плямён, племянных аб'яднанняў). Этнонім па-маране, верагодна, адлюстраваны ў геаграфічных назвах Па-моршчына (вёска Валожынскага раёна), Памароўшчына (вёска Мядзельскага раёна). Этнонім ленчычане можна параўнаць з тапонімам Лельчыцы (райцэнтр Гомельскай вобласці), які ў мясцовых гаворках гучыць як Ленчыцы. Найменне племені ліпяне (ліпляне) ёсць сэнс супаставіць з геаграфічнымі назвамі Ліпяні (вёска Мінскага раёна), Ліплянск (вёска Сенненскага раёна), Ліплянкі (вёска Глыбоцкага раёна). Прыклады можна было б працягваць (гл.: Рогалеў А. Ля вытокаў Бelay Русі. У кн. «Імя тваё Белая Русь». – Мн., 1991. С. 158). З гэтымі суседнімі плямёнамі і йародамі на працягу сваёй доўгай гісторыі нашы продкі мелі разнастайныя гандлёвыя, ваенныя, эканамічныя і культурныя кантакты, што засведчана

разнастайнымі навуковымі працамі, дакументамі, прыкладамі з гісторыі матэрыяльнай культуры.

Даследчыкі беларускай мовы даўно звярнулі ўвагу, што ў яе падсістэмах прыкметны след пакінулі цюркскія народы і ў першую чаргу татары. Надзвычай выразна гэта праяўляецца ў анамастычных назвах – уласных імёнах, прозвішчах і асабліва ў тапонімах і мікратапонімах. Так, са шматлікіх анамастычных назваў, што трапляюцца на карце Беларусі, вельмі частымі з'яўляюцца тыя, што ўтвораны ад слоў татарын або турак. Гэта вёскі Татары ў Міёрскім раёне, Татарскія – у Віцебскім, Татарск – у Аршанскім, яшчэ адзін Татарск (два паселішчы), Татаршчына – у Шумілінскім раёне на Віцебшчыне; Татарка ў Воранаўскім раёне, Татары – у Лідскім, Татаршчына – у Мастоўскім і Воранаўскім раёнах на Гродзеншчыне; Татарка ў Любанскім, Татаршчына – у Вілейскім, Татарскія – у Валожынскім, Татаршчызна – у Дзяржынскім, Маладзечанскім (два паселішчы), Стаўбцоўскім раёнах, Татары – у Валожынскім раёне на Міншчыне; Татарка – у Асіповіцкім і Круглянскім, Татаркавічы – у Асіповіцкім раёнах на Магілёўшчыне; Татарка – у Лунінецкім, Татаркавічы, Татар'я – у Драгічынскім раёнах на Берасцейшчыне. Усяго такіх найменняў да нашых дзён на Беларусі захавалася больш за 25.

Ад назоўнікаў турак, туркі, якімі нашы продкі доўгі час называлі шматлікія цюркскія плямёны і народы, што ўступалі ў разнастайныя кантакты з нашчадкамі беларусаў, рускіх і ўкраінцаў, на Беларусі названа таксама некалькі паселішчаў. Гэта Туркі – вёскі ў Докшыцкім, Ляхавіцкім, Бабруйскім і Глускім раёнах, Туркаўская Слабада – у Бабруйскім раёне, Турчанка – у Клічаўскім, Туркаўшчына – у Валожынскім раёнах. Некаторыя даследчыкі з этнонімам туркі звязваюць таксама ўзнікненне такіх тапанімічных назваў, як Турэц, Турок – вёскі ў Чэрвеньскім, Клічаўскім, Петрыкаўскім, Полацкім, Карэліцкім раёнах. Другія гэтыя найменні лічаць роднаснымі з назоўнікам тур, якім у старажытных славян называлі першабытнага дзікага быка – аднаго з продкаў сучаснай буйной рагатай жывёлы. Магчыма таксама сувязь з гідронімам Тур'я – назвы невялікіх рачулак на Беларусі, а ад іх і назваў паселішчаў на іх берагах. Напрыклад, Леанід Лыч пра тапонім Турэц, што ў Карэліцкім раёне, піша наступнае: «Хаця тапонім Турэц марфалагічна з этнонімам татарын нічога агульнага не мае, але ўлічваючы два фактары, што ў мінулым многія ўсходнія качавыя народы называліся нашымі продкамі цюркамі ці туркамі, што ва ўказаным населеным пункце Беларусі спрадвечу жылі татары, даная назва найцяснейшым чынам звязана з гэтым этнонімам» (гл.: Лыч Л. Назвы зямлі беларускай.— М., 1994. С. 37). На Беларусі сустракаюцца і іншыя тапанімічныя назвы, якія ўзніклі ад цюркскіх, у асноўным ад татарскіх каранёў: Шайбакова, Чавусы, Арда, Баева, Карацк, Агдамер, Балбасава, Балашэвічы, Балажэвічы, Баштан, Мамайкі, Шайтэрава, Шарыба, Шарыбаўка і інш. Вядомы даследчык А. Крычынскі ў адной са сваіх прац прыводзіць каля сотні назваў татарскіх пасяленняў у Літве, Беларусі, на Валыні і ў Падоллі, у тым ліку і беларускія Койданава, Арда, Агдамер, Болбасава, Карацк, Татарка, Мамаі, Сорак Татараў і інш. У кнізе «Исследование о происхождении и состоянии литовских татар» (СПб., 1857)

прафесар А. Мухлінскі прыводзіць статыстычныя звесткі аб колькасці татароў, што пражывалі ў заходніх губернях Расіі ў сярэдзіне XIX ст. У Віленскай губерні тады пражывала 2170 чалавек, у Ковенскай – 400, у Гродзенскай – 836, у Мінскай – 1500, у тым ліку ў Мінску – 400 чалавек.

Мабыць, ні адзін народ-прышэлец на Беларусі не пакінуў пра сябе столькі легендаў, паданняў, як татары. Татарскія курганы, могільнікі, грэблі, палявыя і лясныя дарогі, палянкі, гарадзішчы ёсць на Беларусі ўсюды.

Між іншым, пра другія народы (французаў, шведаў, палякаў, рускіх, літоўцаў, украінцаў, яўрэяў, яцвягаў і інш.), з якімі беларусы таксама мелі ці маюць самыя разнастайныя кантакты на працягу сваёй гісторыі, у нашым народзе, яго вуснай народнай творчасці захавалася значна меней фальклорных сюжэтаў. Так, у акадэмічным, зборніку «Легенды і паданні» (Мн., 1983) ёсць па тры сюжэты пра ўкраінцаў, цыганоў і яцвягаў, 5 – пра палякаў, 7 – пра яўрэяў, 13 – пра французаў, 15 – пра рускіх, 26 – пра шведаў. Яшчэ прыклад. У кнізе Л. Дучыц «Археалагічныя помнікі ў назвах, вераваннях і паданнях беларусаў» (Мн., 1993) у ліку самых частых у розных частках Беларусі прыводзяцца: Татарская Гара, Турэцкая Гара, Татарская Магіла, Татарына Балота, Турэцкі Курган, Паганскія Магілы, Паганскія Цвінтары, Татарскія Могілы, Турэцкія Магілы, Турэцкі Хвойнік, Турскі Курган і інш.

Мікратапонімы, звязаныя з пражываннем татароў, выяўляюць у ваколіцах Наваградка, Слоніма, Пінска, Ляхавіч, Іўя, Браслава, Мядзеля, Докшыц, Глыбокага, Відзаў, Давыд-Гарадка, Лельчыц, Турава і інш., але асабліва на паўночным захадзе і на поўдні Беларусі. Так, А. Рогалеў прыводзіць наступны яскравы прыклад: «Недалёка ад Лельчыц, у Маркоўскім сельсавеце, знаходзіцца вёска Картынічы. На сумежных балотах ёсць цікавае месца – паласа, быццам бы «шлях», глыбінёй больш за тры метры, а побач – невялікія ўзгоркі, на якіх растуць магутныя сосны. Жыхары завуць гэта месца «Турэцкай яздой». Згодна з мясцовым паданнем, праз картыніцкія балоты праходзіла, як чорная хмара, татарская конніца... Татароў было так многа, што іх коні выбілі на балоце язду. Як бачым, водгалас падзей 1240–1241 гадоў, калі татарская арда пад пачаткам ханаў Кайдагана і Гаюка з'явілася на Палессі і разарыла Мазыр, Брагін, Петрыкаў, Тураў, Пінск, Клецк, Давыд-Гарадок, Слуцк і іншыя гарады, жыве ў народзе» (гл.: Рогалеў А. Сцежкі ў даўніну. — Мн., 1992. С. 44).

П. Сцяцко, даследуючы міжмоўныя кантакты беларускай мовы з польскай і нямецкай, адзначае, што, напрыклад, шматлікія германізмы ў нашай мове былі запазычаны непасрэдна з нямецкай, некаторыя – праз пасрэдніцтва польскай мовы. Гэтаму садзейнічалі ў першую чаргу гандлёвыя зносіны беларусаў з прыбалтыйскімі немцамі, а таксама непасрэдныя кантакты жыхароў Гродзеншчыны з немцамі ў часе знаходжання гэтай тэрыторыі пад уладай немцаў у 1794 – 1807 гг. У заходняй частцы Гродзенскай губерні жыло звыш 5,5 тысяч немцаў, што таксама пакінула след у мове мясцовага насельніцтва... Запазычанню ў гаворкі Гродзеншчыны і іншыя беларускія гаворкі слоў з рускай, польскай, нямецкай і іншых моў (галоўным чынам з заходнееўрапейскіх) спрыяў Зэльвенскі кірмаш, які дзейнічаў у мястэчку Зэльва болей за 200 гадоў (на працягу месяца кожны год) і ў канцы XVIII ст.

лічыўся найважнейшым пасля Лейпцыгскага. Сюды прыезджалі купцы з розных краін Еўропы і Азіі (гл.: Сцяцко П. Народная лексіка і словаўтварэнне.— Мн., 1972. С. 211). Безумоўна, што такія шматкантактныя зносіны не маглі не адбіцца і на складзе тапанімікі паўночна-заходняй Беларусі, што пацвярджаецца ў наш час разнастайнымі навуковымі абагульненнямі, прыкладамі з анамастычных слоўнікаў і г. д.

Пра прарэсты склад насельніцтва, разнастайнасць моўна-этнічных перыпетый, уласцівых для паўночна-заходняй часткі сучаснай Беларусі, можна прачытаць не толькі ў навуковых, а і мастацкіх творах. Так, Сяргей Вераціла ў адной з мініячур, прысвечанай роднай яму Гродзеншчыне, піша: «Цячэ, кружляе Рось. З аднаго боку – Ваўкавыск-горад, з другога – Яцвязь-вёска... І жылі тут спрадвеку крывічы: славяне і балты. І стаялі праз рэчку Рось: Ваўкавыск-горад і Яцвязь-вёска... І жывуць тут спрадвеку тутэйшыя людзі: хто кліча іх рускімі, хто палякамі, а хто па-новаму – беларусы...» (гл.: Вераціла С. Цячэ, кружляе рэчка Рось.— «ЛіМ». 1991. 7 чэрв.).

Самае ранняе славяна-балцкае і славяна-германскае ўзаемадзеянне выразна праяўляецца ў гідраніміцы і тапаніміцы. Вялікая колькасць тапонімаў і гідронімаў, тыповых для сучаснай Беларусі, сустракаецца таксама на тэрыторыі Літвы, Латвіі, Украіны, Расіі, Польшчы, Югаславіі, Балгарыі, Румыніі. У сваю чаргу на беларускіх тэрыторыях можна выявіць тапанімічныя назвы з характэрнымі фанетычнымі і марфалагічнымі прыкметамі моў суседніх народаў. Так, на Беларусі, асабліва на Палессі, высокую частотнасць маюць назвы паселішчаў на -ічы, -ычы тыпу Буйнавічы, Дзяражычы, Калінкавічы, Капцэвічы, Багрымавічы і г. д. Фармант на -ічы, -ычы адзін з самых старажытных ва ўсёй славянскай анамастыцы, у тым ліку і ў тапаніміцы. Як адзначае В. А. Ніканаў, анамастычная універсальнасць фарманта на -ічы(-ычы) вядома ўсім славянскім мовам, ён ужываецца і ў этнаніміі (люцічы, крывічы, вяцічы, дрыгавічы), і ў антрапаніміі (агульнаўсходнеславянскае Ольговичи — патомкі князя Алега Святаслававіча), і ў тапаніміі (яшчэ да 947 г. Лаўрэнцеўскі летапіс упамінае сяло Ольжичи каля вусця Дзясны). Тапонімы на -ічы прынята лічыць патранімічнымі, г. зн. тымі, якія абазначалі патомкаў па імені іх продкаў, што жылі ў гэтых паселішчах або былі ўладальнікамі пасяленняў. Асноўных тапанімічных масіваў на -ічы ва ўсіх славянскіх землях два: у паўднёвых славян на поўдні Босніі і заходняй Сербіі, а на ўсходнеславянскіх землях – гэта поўдзень Беларусі і частка Украінскага Палесся, пераважна паселішчы ў басейне Прыпяці.

1 Никонов В, А. Две волны в топонимии Полесья.— «Полесье» (лингвистика, археология, топонимика).— М., 1968. С. 197.

Універсальнасць і высокую частотнасць тапонімаў на -іч, -ычы ў межах Беларусі прасачыла В. Лемцюгова. Паводле яе абагульненняў, беларускія тапонімы на -ічы бяруць свой пачатак у глыбокай старажытнасці, калі множналікавая форма абазначала не месца, а родаплемянныя калектывы, калектывы родзічаў, або так званыя патраніміі – найменні па продку бацькаўскай лініі. Рэдка фармант на -ічы мог указваць на прыналежнасць да

якой-небудзь мясцовасці, воднага аб'екта (Танежычы, Улічы – паселішчы на рэчках Тонеж, Ула). Толькі адзінкавыя назвы на -ічы замацаваліся за паселішчамі гарадскога тыпу: Баранавічы, Жыткавічы, Калінкавічы, Клімавічы, Касцюковічы, Ляхавічы, Смалявічы. Між іншым, іх частотнасць раней для абазначэння гарадскіх пасяленняў была большая. На падліках вучоных, напрыклад, у пачатку XVII ст. у межах сучаснай Беларусі было каля 60 паселішчаў, якія мелі статус гарадоў і мястэчак. Большасць беларускіх назваў на -ічы ўтворана ад старажытных дахрысціянскіх імёнаў і імёнаў-мянушак: Ждановічы, Гасцілавічы, Раўбічы, Пухавічы, Субоічы, Сякерычы, Самахвалявічы.

Кананічныя імёны ў аснове тапонімаў – другі этап у станаўленні беларускіх тапонімаў на -ічы. Такіх тапонімаў, на падліках вучоных, у тры разы меней, чым аналагічных найменняў, утвораных ад дахрысціянскіх імёнаў: Адамавічы, Дзям'янавічы, Панкратавічы, Майсеевічы. У гэтую групу тапонімаў трэба адносіць таксама найменні, утвораныя ад спрошчаных або гутарковых формаў беларускіх уласных імёнаў: Панюцічы (імя Панюта – утворана ад Панцеляймон), Грыцэвічы (імя Грыц – утворана ад Грыгорый), Касцяневічы (імя Касця – утворана ад Канстанцін), Міхнавічы (імя Міхно – утворана ад Міхаіл).

Сукупнасць гэтых даных анамастыкі (аналіз тапонімаў на -ічы, -ычы на агульнаславянскім фоне) у спалучэнні са звесткамі іншых сумежных навук (археалогіі, геаграфіі, антрапалогіі, гісторыі і інш.) дае падставу даследчыкам сцвярджаць, што Палессе і сумежныя з ім тэрыторыі былі часткаю славянскай прарадзімы або раёнам самай ранняй міграцыі славян на поўдзень, усход, пра што больш падрабязна можна даведацца, прачытаўшы артыкулы і манаграфіі, у якіх даследуюцца праблемы этнагенезу славян і роля Палесся ў працэсах этнагенезу.

На беларуска-польска-літоўскім паграніччы тапанімічныя назвы могуць мець два і больш афіцыйных і неафіцыйных варыянтаў, што абумоўлена ўзаемаўплывам розных моўных сістэм, а таксама ў некаторых выпадках сацыяльнымі фактарамі. Так, беларусы карыстаюцца звыклымі назвамі Друскенікі, Свянцянны, Падброддзе, Кавальчукі, Вільня, Эйшышкі, літоўцы ж – Друскенінкай, Швенчоніс, Паброддзе, Кена, Вільнюс, Эйшышкес, палякі ўжываюць назвы Хайнуўка, Бялосток, Дваржышча, беларусы – Гайнаўка, Беласток, Дварышча. Горад Бярэсце за сваю гісторыю (упамінаецца ўпершыню ў 1019 г.) меў аж чатыры афіцыйныя назвы, уваходзячы ў склад розных дзяржаў: дзяцінец старажытнага Бярэсця (упамінаецца ўпершыню ў Іпацьеўскім летапісе і ў «Аповесці мінулых гадоў») размяшчаўся ў сутоку Мухаўца і Заходняга Буга, у складзе Рэчы Паспалітай яго называлі Брэст-Літоўск, а ў буржуазнай Польшчы ў 1921 – 1939 гг. – Брэст-над-Бугам, а пасля ўз'яднання Заходняй Беларусі з Беларускай ССР на картах і ў дакументах замацавалася назва Брэст, хоць старажылы-берасцейцы і жыхары суседніх раёнаў называюць яго Бэрэсць. Даследчыкі тапанімічных назваў падкрэсліваюць, што польская і літоўская мовы ўплывалі на беларускія назвы населеных пунктаў не толькі айконімаўтваральнымі асновамі, але і

фармантамі, месцам націску, і вымаўленнем паасобных гукаў: Бжэгі, Жыбарты, Гаюўка, Дамброва, Гатуўка, Замэчак і г. д. Мясціна, дзе ў 1410 г. адбылася самая значная бітва славянскіх і другіх народаў з крыжакамі, у тагачасных летапісах, хроніках і другіх дакументах называлася Грунфельдам (літаральна па-беларуску Зялёным Полем.— В. Ш.). Цяпер гэта месца завуць Грунвальдам. У некаторых беларускіх і польскіх летапісах яно мела назву Дуброўна. Немцы ж называюць поле бітвы Таненбергам — па найменні аднайменнай вёскі, дзе напярэдадні сечы стаяла іх войска. На беларускую мову нямецкая назва Грунвальд у некаторых тэкстах механічна перакладаецца як Зялёны Гай, таму ў асобных нашых гісторыкаў гэта бітва набыла назву Зялёнагайскай, што з пункту гледжання анамастыкі не зусім правільна, бо тапанімічныя назвы не перакладаюцца з адной мовы на другую. Мы прычарнаморскі горад Адлер не называем па-руску або па-беларуску Арол, італьянскі Неапаль не перакладаем як Ноўгарад, а вымаўляем і пішам тапанімічную назву так, як яна гучыць і пішацца ў мове арыгінала або як яе назвалі заснавальнікі паселішча (параўн.: у Расіі — Кранштат, Арэнбург, Пецярбург і інш.).

Такі працэс узаемаўплыву моў, культур бярэ свой пачатак з дахрысціянскіх часоў, калі продкі беларусаў, палякаў, літоўцаў жылі яшчэ плямёнамі. На ўзроўні лексікі гэтыя з'явы найбольш выразна праяўляюцца ў тапанімічных назвах. У абагульненым выглядзе гэта прасочана ў гістарычных даследаваннях. Так, М. Ермаловіч адзначае, што навукай выключна дакладна ўстаноўлена, дзе сутыкнуліся рубяжы дрыгавіцкай і польскай (мазавецкай) каланізацый: крайнім мазавецкім горадам была Візна. Можна і цяпер прасачыць лінію ў Бельскім і Беластоцкім паветах, дзе стрэліся дзве славянскія стыхіі: на ўсходнім баку знаходзяцца вёскі Слехі, Агароднікі, Клекатава, Крупец, Рогаўка, Клюкава, Верашэйкі, Журобіца, Горкава, Дубрэйкі. Усюды тут цяпер гавораць па-беларуску. (Размова ідзе пра Беластоцкае ваяводства, што ў Польшчы.— В. Ш.) Тое, што тут пры наяўнасці досыць узмоцненай валынскай каланізацыі ўсё ж запанавала беларуская мова, гаворыць за перавагу тут дрыгавіцкай каланізацыі. Адначасова гэта было і вынікам таго, што тут на заходніх рубяжах, як і ў іншых месцах Беларусі, дрыгавічы ішлі рука ля рукі з крывічамі<sup>1</sup>.

<sup>1</sup>Ермаловіч М. Старажытная Беларусь.— «Маладосць». 1988. С. 120.

Балта-славянскі ўзаемаўплыў у анамастыцы на тэрыторыі Беларусі даследчыкі вытлумачваюць тымі абставінамі, што яшчэ да VIII ст. балцкія плямёны займалі велізарную тэрыторыю аж да ракі Прыпяць. На карысць такой версіі сведчаць сучасныя назвы вялікай колькасці рэчак, азёраў, разкастайных мікратапонімаў на тэрыторыі Беларусі і Расіі, на ўсходзе, напрыклад, — аж да Масквы, якія захавалі ў сваёй структуры элементы балцкага паходжання ў такіх найменнях, як Іпа, Упа, Лучоса, Нача, Ольса, Ропша, Борча, Вадоса, Рэста, Вуна, Болва, Друць, Трэмя, Локнва, Нігва, Смедва і інш. Наяўнасць суфіксаў -оса, -іта, -ета, -ата, -уса, -еса, -ея і інш. у такіх назвах, як зазначыў В. Украінцаў, сведчыць пра тое, што мова балтаў на



згаданай тэрыторыі Беларусі і Расіі гучала там і да прыходу славянаў і доўга яшчэ пры іх сумесным суіснаванні. Гэты даследчык са спасылкай на працы археолагаў лічыць, што саюз крывічоў у VII – VIII стст. «трэба разглядаць як аб'яднанне плямёнаў, якое ўключала балтаў і славянаў, дзе адбываліся працэсы паступовай асіміляцыі балтаў аж да IX – X стагоддзяў» (гл.: Украинцев В. Н. Славянские языки и славянские народы. – Мн., 1985. С. 62 – 3). Перапляценне лёсаў беларускага і літоўскага народаў увасоблена і ў прозвішчах людзей беларуска-літоўскага пагранічча і нават у лёсах асобных сем'яў. Так, у культуры трох народаў – беларускага, літоўскага, польскага – вядомы імёны трох братоў, ураджэнцаў Лідчыны, адзін з якіх, публіцыст і інжынер-хімік Вацлаў Іваноўскі, увайшоў у гісторыю Беларусі як асоба, што стаяла ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці на пачатку XX ст., другі брат, Тадас Іванаўскас, зарэкамендаваў сябе як таленавіты літоўскі біёлаг, а трэці брат стаў воляй лёсу высокім вайсковым чынам у Войску Польскім.

Пісьменнік Канстанцін Тарасаў, творчасць якога заглыблена ў гістарычнае мінулае нашага народа, наступным чынам тлумачыць наяўнасць шматлікіх балтызмаў у беларускай тапаніміцы: «У часы перасялення крывічоў і дрыгавічоў літоўскія і латышскія плямёны не адступалі самі па сабе да балтыйскага прыбярэжжа, у сучасныя межы. Частка іх загінула ў бітвах з прышэльцамі, але большасць засталася жыць, дзе жыла адвеку, і паступова злівалася з славянскім насельніцтвам, прымаючы нешта ад яго і аддаючы яму ад сваіх адметнасцяў як матэрыяльных, так і моўных». Ён, як і папярэднія даследчыкі, адзначае, што дзевяноста працэнтаў назваў рэк і азёр на Беларусі захавалі сваё балцкае паходжанне. На яго думку, гэта Ачоса, Бержыца, Беседзь, Бабруйка, Балого, Важа, Вілія, Волма, Гайна, Дразня, Іпа, Клева, Ласвіда, Лоша, Іслач, Лучоса, Нароўля, Нарач, Піна, Ольса, Арэса, Уша і інш. Паходжанне некаторых названых гідронімаў да нашага часу з'яўляецца спрэчным.

Крывічы-палачане напачатку сугыкнуліся з продкамі сучасных латышоў, нават сама назва Полацка (Полотеск) запазычаная і нясе на сабе прамы адбітак латышкага паходжання. Заходнія межы дрыгавіцкай каланізацыі адзначаны гарадамі Драгічын, Мельнік, Брэст, Сувалкі, Беласток. Тут праходзіла этнічнае ўз'яднанне з яцвягамі. Пра былую прыналежнасць гэтых зямель да яцвяжскіх сведчаць назвы рэк – Груда, Ясельда, Зэльва, Зальвянка, Сегда, Кшна, Айцэва, Цэжма, Сакольда. На левым беразе Нёмана жылі яцвягі, на правабярэжжы – літоўцы. Літоўскія землі каланізавалі крывічы, аб чым сведчаць найменні гарадоў – Гродна, Крэва, Крывічы, Вільня, Слонім, Ваўкавыск, шэраг славянскіх гідронімаў.

У той час агульнай назвы супольнасці, што стваралі крывічы, літоўцы і яцвягі, не было, як не існавала такіх агульных назваў на ўкраінскіх ці рускіх землях, дзе мелі месца аналагічныя змешванні з іншымі этнічнымі плямёнамі (гл.: Тарасаў К. Русь Літоўская. — У кн.: «Імя тваё Белая Русь». — Мн., 1991. С. 110).

Уважлівае знаёмства з такімі найменнямі (балтызмамі і архаізаванымі славянізмамі) пераконвае, што найчасцей гэта гідронімы (тапонімы), якія

маюць карані літоўскага паходжання ў спалучэнні з аславяненымі суфіксамі або прыстаўкамі ці наадварот: славянскі карань афармляўся на ўзор літоўскіх тапонімаў (гідронімаў). Так, у назвах населеных пунктаў паўночнага захаду Беларусі даследчыкамі выяўлена вялікая колькасць бясспрэчных літоўскіх фармантаў, у многіх выпадках з тыповымі аславяненымі суфіксамі -ішкі замест -ішкес; -ішкяй; -яны замест -ёны; -яты замест -ёчай і інш.: Юрацішкі, Васілішкі, Граўжышкі, Жо-дзішкі, Кушыяны, Трашчаны, Буняны, Ашмяны, Дрысвяты і інш. Існуе думка, што беларуская тапанімічная мадэль на -аны, -яны аб'яднала ў сабе дзве: мадэль з літоўскай мовы на -enai, -onys і мадэль з беларускай мовы на -ане ці -ан (Лобан-Лабаны). Як адзначае В. Лемцюгова, толькі на Міншчыне з суфіксамі -аны, -яны зафіксавана больш за сорок назваў населеных пунктаў з названымі суфіксамі, а з суфіксамі -ішкі, -ышкі — больш за дваццаць тапанімічных назваў (вёсак) (гл.: Лемцюгова В. П. Беларуская айканімія. — Мн., 1970. С. 143).

На захадзе рэспублікі, пераважна на Гродзеншчыне, сустракаюцца назвы паселішчаў, утвораныя ад літоўскіх каранёў: Дайліда, Дойлідкі (ад літоўскага — цясяр, будаўнік) — вёскі ў Іўеўскім, Астравецкім, Гродзенскім раёнах; Дайнова, Дайнава, Дайнаўка (ад назвы адной з этнічных груп літоўскага насельніцтва) — вёскі ў Валожынскім, Лідскім, Ашмянскім раёнах; Жомайдзі, Жомайдзь (Жамойдзь — адна з гістарычных абласцей Літвы) — вёскі ў Валожынскім і Клецкім раёнах. На паўночным захадзе пашыраныя тапонімы ад літоўскага гудас — беларус, гэта вёскі Гуды, Гудзевічы, Гудовічы, Гудова, Гудзялі, Гудзялішкі, Гудзянты, Гудагай і інш., што бытуюць у Валожынскім, Лідскім, Мастоўскім, Чэрвенскім, Верхнядзвінскім, Дубровенскім, Воранаўскім, Пастаўскім, Ашмянскім, Астравецкім раёнах. Дарэчы тут зазначыць, што вядомы беларускі даследчык літаратуры Адам Мальдзіс свае першыя артыкулы падпісваў Адам Гудас. Такі выбар псеўданіма Мальдзісам быў абраны, відаць, таму, што на беларуска-літоўскім паграніччы, у тым ліку і на Астравеччыне, адкуль вучоны і пісьменнік родам, гэты агульны назоўнік (гудас) усім знаёмы: так у суседняй Літве называюць нас, беларусаў.

Сустракаюцца на захадзе Беларусі і тапонімы прускага паходжання: Дзітва, Здзітава. На думку вучоных, гэтыя назвы роднасныя такім старажытным прускім назвам, як Дзітэрсдорф, Дзітмуц, Дзітмарш, Дзітэгофен і інш. (гл.: Жучкевич В. А. Краткий топонимический словарь Белоруссии. С. 100).

Менш вядомы на тэрыторыі Беларусі тапонімы латышкага паходжання, гэта пераважна назвы паселішчаў і прозвішчы, якія ўтварыліся ў выніку пераасэнсавання ў мове беларусаў латышскіх этнонімаў (назваў старажытных плямёнаў і этнічных груп) і ў меншай меры звычайных лексічных запазычанняў з латышскай мовы і яе гаворак. Так, даследчыкі лічаць, што назвы беларускіх вёсак Латыгаль, Латыголічы, Латыгаўка, Латыгва, Латыгава ў Пастаўскім, Глыбоцкім, Сенненскім, Вілейскім, Чашніцкім, Крупскім, Верхнядзвінскім, Бешанковіцкім раёнах, а таксама Жміголы ў Паркаўшчынскім, Куршынавічы ў Ляхавіцкім раёнах паходзяць ад старажытных назваў латышскіх плямёнаў лецьгола, зімегола і куршы (корсь).

У некаторых раёнах Беларусі сустракаюцца вёскі з назвамі Лотва, Лоцьвіны, Лотвічы, Латаўшчына, у якіх даследчыкі выразна выяўляюць даўнюю беларускую і польскую назву латышоў – лотва. Характэрна, што гэтыя, як і папярэднія назвы, пераважна пашыраны ў паўночна-ўсходніх раёнах Беларусі, дзе здаўна былі вядомы калоніі латышскіх перасяленняў, якія да нашага часу паступова асіміляваліся сярод беларусаў. З XIX – пачатку XX ст. з'явіліся вельмі кампактныя пасяленні латышоў з празрыстымі на ўспрыманне назвамі Латышы, Латышчына, Латышава, Латышоўка, Латышонкі, Латкалонія, што вядомы цяпер у Расонскім, Міёрскім, Бешанковіцкім, Ушацкім, Талачынскім і іншых раёнах Віцебшчыны.

У творах мастацкай літаратуры пісьменнікі ў адпаведнасці з аўтарскай задумай нярэдка рэальныя тапанімічныя назвы замяняюць іншымі, найчасцей аднакарэннымі ці тымі, якія ў семантычным плане блізкія значэннем з існаваўшай ці існуючай назвай. Робіцца гэта з улікам усіх асаблівасцей мовы, і ўважлівы чытач можа здагадацца, пра які населены пункт вядзецца размова, асабліва калі твор аўтабіяграфічны. Вось як у «ЛіМе» расказана пра змену назвы роднай вёскі пісьменніка Міколы Ракітнага: «Вы нічога не чулі пра Пятроўку? Не ведаеце, дзе яна знаходзіцца? Шкада, канечне, ды становішча лёгка паправіць. Дастаткова ўзяць у рукі кніжку Міколы Ракітнага «Вясковыя навелы», адшукаць у ёй апавяданне «Панажы», і адразу дыхне ў душу тым родным і першародным, што заўсёды радуе сваёй нерушавасцю. Не хаваючы захаплення, герой-апавядальнік знаёміць з мясцінамі, найбольш яму дарагімі і блізкімі»<sup>1</sup>. Далей сказана, што Пятроўка – па сутнасці, родная вёска пісьменніка Петрыцкае, якая знаходзіцца ў Брагінскім раёне. Ёй М. Ракітны прысвяціў нямала-нямнога, а ажно сто апавяданняў.

<sup>1</sup> Марціпоніч А. Як у промні расы.— «ЛіМ». 1990. 13 крас.

Шырока выкарыстоўваў у сваіх творах канкрэтны тапанімічны матэрыял Якуб Колас, а гэта разнастайныя ўласныя назвы, тапонімы, мікратапонімы, гідронімы Стаўбцоўшчыны і тых мясцін Беларусі, дзе Якубу Коласу давялося працаваць ці быць у часы камандзіровак, падарожжаў у часы адпачынку. Васіль Вітка, успамінаючы родныя мясціны Якуба Коласа, адзначаў, што для класіка нашай літаратуры Радзіма паўставала ў вобразах роднага краю. Праз усё жыццё звяртаўся наш вялікі пясняр да сваёй калыскі, песенна-казачнага Нёмана, адкуль струменіла жывая крыніца ўсёй яго творчасці. А назвы такія, як Мікалаеўшчына, Акінчыцы, Альбуць, Ласток, Смольня – хіба не жывуць і яны ў нашай свядомасці і ў памяці ўсіх, хто яшчэ са школьнай парты далучаецца да неўміручай спадчыны паэта. А назвы суседніх паселішчаў на яго радзіме: Рубяжэвічы, Сверхань, Вялікія Навікі, Вішнявец, Залужжа, Засулле, Заямнае, Налібокi, Рудня Налібоцкая? А і іншыя назвы вёсак, урочышчаў, лясоў, лугоў, рэчак, крыніц хіба не лашчылі слых паэта дый усіх яго землякоў, хто тут нарадзіўся або нават пабываў, увабраўшы ў сябе, у свае пачуцці чарадзейнае хараство гэтых краявідаў і музыку гучання роднага слова?

Любоў да краявідаў роднай Стаўпеччыны, сваіх землякоў Якуб Колас перадаў сваім дзецям. Свайму меншаму сыну Міхасю ён прысвяціў паэму «Міхасёвы прыгоды», дзе шмат малюнкаў роднага яму Панямоння. Ужо ў

сталым узросце Міхась – сын класіка нашай літаратуры, стаўшы доктарам фізіка-матэматычных навук, успамінаў, што ўсёю душою прыкіпеў да прыроды, родных мясцін яго бацькі, назаўсёды палюбіў прынёманскія краявіды. Ён неаднойчы прызнаваўся:

«— Ведаю, дзе Акінчыцкая грэбля, Арцюхі, Чортаў камень, Смалярня, Лядзіны, Цёмныя Ляды... Ну і, вядома, славутая Альбуць. Я іх неаднойчы бачыў у сне, мроіў імі, у думках дзесяткі разоў прабягаў па родных сэрцу мясцінах. Што бацьку было міла, тым і сына адарыла... Кожны год я едзю туды, да сваіх вытокаў, каранёў... Бяру з сабой дзяцей і збіраюся і ўнукам паказаць радзіму прадзеда...» (гл.: Белы С. З Коласавага роду. – «ЛіМ». 1996. 23 лют.).

Мясціны, апетыя нашым народным песняром, з'яўляюцца нашай нацыяльнай гордасцю, яны святыя для кожнага свядомага беларуса. Пра гэта Мікола Аўрамчык у вершы «Экспромт» пісаў:

А Мікалаеўшчына і Ласток,  
Альбуць і Смольня —  
Гэта месцы тыя,  
Што, як любы купалаўскі куюк —  
Для нас багаслаўленыя,  
Святыя.

Нядаўна ў Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа падрыхтаваны «Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа». У яго ўключаны ўсе класы анамастыкі: 1. антрапонімы – уласныя імёны літаратурных персанажаў (прозвішчы, імёны і імёны па бацьку, мянушкі, празванні, назвы персанажа па назве іншай асобы, па назве населенага пункта і інш.), уласныя імёны рэальных асоб (палітычных дзеячаў, пісьменнікаў, вучоных, сваякоў і знаёмых пісьменніка); 2. неасабовыя ўласныя назвы – назвы кніг, твораў, газет, часопісаў, твораў мастацтва, назвы арганізацый, устаноў, прадпрыемстваў, аб'яднанняў; 3. тапонімы – назвы населеных пунктаў, краін і адміністрацыйных адзінак, буйных водных басейнаў; 4. мікратапонімы — назвы дробных геаграфічных аб'ектаў: урочышчаў, дарог, невялікіх азёр і рэчак, балацін, лугоў і г. д., назвы асобных частак населеных пунктаў – вуліц, плошчаў і інш.<sup>1</sup>

<sup>1</sup>«Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа». Пад рэд. акадэміка АН БССР М. В. Бірылы.—Мн., 1990.

Выкарыстаўшы сабраны матэрыял па анамастыцы, даследчыкі слова заглянулі ў творчую лабараторыю песняра і прааналізавалі ўжо некаторыя ўласныя імёны, тапанімічныя назвы з асобных твораў класіка. Так, В. Вярэніч зрабіў лінгвістычны аналіз тапонімаў з трылогіі «На ростанях», ім была, у прыватнасці, разгледжана суадноснасць тапанімічных назваў трылогіі з рэальна існуючымі тапанімічнымі аб'ектамі Палесся і Панямоння – мясцінамі, дзе адбываліся асноўныя падзеі, апісаныя ў трылогіі, у перыяд працы Якуба Коласа настаўнікам. Пры параўнальным аналізе тапонімаў, ужытых у трылогіі, і тапонімаў Стаўбцоўскага Панямоння выяўлена 44 назвы, якія адпавядаюць існуючым ці існаваўшым аб'ектам. У пераважнай большасці (2/3) яны і па

форме супадаюць з рэальнымі назвамі прататыпаў. У сямі выпадках Якуб Колас зрабіў частковую замену слоў-тапонімаў (Верхань – Верхмень, Мікуцічы – Мікалаеўшчына, Бервянка – Бервянец, Стаўбуны — Стоўбцы або Стаўбцы і інш.). І толькі ў чатырох выпадках пісьменнікам была зроблена замена назвы рэальна існуючага аб'екта: Уса – Уша, Нямнішча – Стаялец, Панямонь – Новы Свержань, Рачулка – Крынічка<sup>2</sup>. Прыкладна так Якуб Колас паставіўся і да тапонімаў Піншчыны, што сустракаюцца ў трылогіі.

<sup>2</sup> Гл.: «Каласавіны». — Мн., 1987. С. 35.

## ПРА ТЫПЫ ПАСЯЛЕННЯЎ І ІХ НАЗВЫ

Беларусь багатая на тапанімічныя назвы. Абумоўлена гэта тым, што тэрыторыя нашай радзімы вельмі рана пачала асвойвацца людзьмі. Нават беглае знаёмства з тапанімічнымі назвамі дае ўяўленне пра характар паступовага засялення тэрыторыі сучаснай Беларусі ад глыбокай старажытнасці і да нашых часоў, пра тыя прыродна-геаграфічныя ўмовы, сацыяльна-эканамічныя этапы развіцця, якія перажылі нашы продкі, пра сувязь і ўзаемаадносіны беларусаў з суседнімі народамі і іх культурамі.

У залежнасці ад спосабу жыцця ў розных народаў выпрацавалася і свая адметная тапаніміка. Так, у лексіцы вандроўных цюркскіх народаў вучоныя заўважаюць багацце тапанімічных тэрмінаў, звязаных з рознымі відамі пашаў, што трапляліся на шляхах няспынных вандровак качэўнікаў. У аседлых народаў Сярэдняй Азіі, што здаўна жылі ў аазісах і займаліся вырошчваннем садавіны і гародніны, пераважаюць тапонімы, звязаныя з паліўнай гаспадаркай, у народаў Поўначы частымі і прадуктыўнымі ва ўжыванні тапонімы, што характарызуюць дзейнасць чалавека, звязаную з развядзеннем аленяў, лоўляй рыбы, паляваннем. Ва ўсходніх славян, у прыватнасці ў беларусаў, даследчыкамі адзначаецца добра распрацаваная тапанімічная наменклатура, звязаная з ляснымі промысламі, земляробствам, паляваннем, рыбалоўствам, асваеннем забалочаных участкаў прырэчных і прыазёрных нізін.

Згодна з апошнімі падлікамі, на тэрыторыі Беларусі цяпер больш за 27 тысяч населеных пунктаў, кожны з якіх мае адну ці некалькі назваў, якія яму калектыўна даў народ з улікам свайго ўяўлення пра ўзнікненне і засяленне паселішча, яго першых заснавальнікаў, умоў жыцця, этнічнай прыналежнасці, роду заняткаў яго жыхароў і г. д. Паводле статыстычных звестак, якія намі сістэматызаваны (падагульненні зроблены на аснове матэрыялаў шасці слоўнікаў назваў населеных пунктаў Віцебскай, Брэсцкай, Мінскай, Гродзенскай, Магілёўскай, Гомельскай абласцей, падрыхтаваных Я.Н. Рапановічам), самым мнагалікім тыпам пасялення на Беларусі з'яўляюцца вёскі, іх у Рэспубліцы Беларусь – 22 338; потым – хутары – 2181, потым пасёлкі – 1970, чыгуначныя станцыі – 227, засценкі – 148 і г. д. Самы абмежаваны па колькасці тып пасяленняў – гэта былыя мястэчкі – 43. Асобныя тыпы пасяленняў у наш час зніклі. Так, у дарэвалюцыйныя часы даволі пашыраным тыпам пасяленняў на Беларусі і асабліва на Украіне, Расіі, апрача

вёсак, сёл, хутароў, фальваркаў, мястэчак, засценкаў, былі слабоды. Гэта былі спецыфічныя пасяленні, характэрныя для нашай радзімы ў асноўным да XVIII ст., жыхары якіх вызваліліся ад розных дзяржаўных або феадальных павіннасцей (падаткаў). Насельніцтва такіх пасяленняў не ведала прыгону. Служылыя людзі ў слабодах пераважна займаліся рознымі рамёствамі, рыхтавалі самыя разнастайныя прадметы быту для феадалаў і гараджан. У гістарычных даведніках адзначаецца, што слабоды ў XVI–XVIII стст. былі ў асноўным ва ўсходняй Беларусі: каля Шклова, Смалянаў, Горак, Быхава, Оршы, Магілёва, у межах асобных гарадоў існавалі слабадскія вуліцы (Клецк, Капыль, Талачын і інш.).

З XVIII ст. слабоды як асобны тып спецыфічных пасяленняў на Беларусі пачынаюць знікаць: яны паступова ператвараюцца ў больш тыповыя для Беларусі вёскі або мястэчкі і ў наступныя часы нічым не адрозніваюцца ад такіх пасяленняў. У радзе выпадкаў былыя агульныя назвы (слабада, слабодка, слабажанка і інш.) становяцца тапонімамі, уласнымі назоўнікамі. Сёлы або вёскі з назвай Слабада ў наш час ёсць у Горацкім, Віцебскім, Касцюковіцкім, Крупскім, Лепельскім, Мазырскім, Міёрскім, Мінскім, Мядзельскім, Петрыкаўскім, Смалявіцкім, Стаўбцоўскім, Уздзенскім, Ушацкім, Шумілінскім раёнах. Са словам Слабада і рознымі азначэннямі да яго на Беларусі, як падлічана, ужываецца болей за 150 назваў-тапонімаў. Гэта: Берагавая Слабада, Вялікая Слабада, Глінная Слабада, Іванава Слабада, Чудзянская Слабада і інш. На жаль, некаторыя традыцыйныя беларускія назвы, у тым ліку і такія, што ўзніклі ад слова слабада, у апошнія 20 – 30 гадоў замяняліся самымі разнастайнымі сучаснымі. Гэты валюнтарызм закрануў не толькі назвы гарадоў і вёсак, а і вуліцы. Так, у гісторыка-эканамічным нарысе «Клецк» паведамляецца, што адна з вуліц гэтага гарадка мела назву Слабадская. Але без ведама яе жыхароў яна была перайменавана.. Аўтар нарыса Д. Чорны, як і шматлікія жыхары Клецка, задае пытанне: «Слабадскія вуліцы ёсць у многіх гарадах. Была Слабадская вуліца і ў Клецку. Некалькі гадоў таму назад яе перайменавалі ў вуліцу Кідчанкі. Больш за 400 гадоў называлася Слабадской і раптам ...Кідчанкі. Чаму? Па якому праву? Горад Клецк будзеца. З'явілася шмат новых вуліц. Дык ці нельга было даць імя Кідчанкі адной з іх?» (Клецк.– Мн., 1991. С. 82).

Этымалогія слоў-тапонімаў Слабада, Слабодка і іншых даволі празрыстая: у аснове такіх найменняў пакладзены назоўнік свабода, які ў народна-дыялектнай мове трансфармаваўся ў слова слабада. У слове-тапоніме таксама адбылося перамяшчэнне націску на апошні склад. Такім чынам, у паселішчах-слабодах жылі свабодныя, самастойныя, незалежныя жыхары. Безумоўна, што ў часы існавання слабод (XI – XVIII стст.) названыя якасці былі ў значнай ступені ўмоўнымі, але людзі ў слабодах былі, бяспрэчна, больш незалежнымі, самастойнымі, чым жыхары суседніх з імі вёсак, мястэчак, хутароў. Дарэчы тут адзначыць, што першым надрукаваным праявічым творам Якуба Коласа было апавяданне «Слабада» (1906). Адзін з персанажаў апавядання, селянін Кандрат, іранізуючы пра існуючыя ў вёсцы адміністрацыйна-паліцэйскія

парадкі, зазначаў: «Да чаго мы, браткі, дажыліся! От хіба «слабода» дык «слабода»!»

Пра ўзнікненне слабод старавераў на Гомельшчыне падрабязна пісала А. Манаенкава. Упершыню слабоды рускіх старавераў на Беларусі (Веткаўскі і Добрушскі раёны) з'явіліся пасля 1684 г., дзе яны знайшлі прытулак пасля выгнання іх царскімі ўладамі. Пасяліўшыся на беларускай тэрыторыі Рэчы Паспалітай, яны ўтварылі два дзесяткі слабод з цэнтрам ва ўрочышчы Ветка. З таго часу паселішча Ветка было ядром духоўнага жыцця ўсіх старавераў. Пра гэта напісана многа гістарычных прац. У адной з іх падрабязна пералічваюцца слабоды, што ўзніклі ў тых мясцінах. Апрача самой Веткі, называюцца яшчэ 14 пасяленняў: Косіцкая, Дубовы, Папсугеўка, Мар'іна, Мілічы, Красная, Касцюковічы, Буда, Крупец, Гродня, Ніўка, Грабаўка, Тарасаўка, Спасаўка. У іншых даведніках пра слабоды вакол Веткі сцвярджаецца, што іх было каля 24 (гл.: Манаенкова А.Ф. Словарь русских говоров Белоруссии. – Мн., 1989. С. 3). Як відаць з пераліку назваў паселішчаў вакол Веткі, ва ўсіх выпадках слова слабада ў якасці ўласнай назвы за паселішчамі старавераў не замацавалася, што, на нашу думку, сведчыць пра хуткі працэс нівеліроўкі слабадскіх пасяленняў у тыпова мясцовыя (вакол былі выключна беларускія вёскі).

Завяршаючы размову пра слабоды, варта адзначыць, што на Украіне ў XVII – XVIII стст. існавала цэлая гістарычна-геаграфічная вобласць, якая мела назву Слабадская Украіна, куды ўцякалі ад феадальнага прыгнёту ўкраінскія і беларускія сяляне. Імі былі заснаваны такія вядомыя слабадскія пасяленні, як Харкаў, Сумы, Ахтырка і інш.

На захадзе Беларусі аналагамі слабод выступаюць Волькі, Волі (Вулькі) – ад назоўніка воля (па-польску: вуля). Такія тапонімы-характарыстыкі вядомы ў Драгічынскім, Лунінецкім, Дзятлаўскім, Івацэвіцкім і др. раёнах: Святая Воля, Добрая Воля, Вулька Радавецкая, Вулька Аброўская і інш.

Спецыфічным тыпам пасяленняў на Беларусі ў мінулыя часы (з XIV ст.) былі мястэчкі (ад агульнаславянскага назоўніка место – горад, пасяленне). Большасць мястэчак узнікла каля манастыроў, маёнткаў феадалаў, торных дарог, пры якіх існавалі таргі. Жыхары мястэчак – мяшчане – былі ў асноўным гандлярамі і рамеснікамі, але некаторыя займаліся сельскай гаспадаркай. Беларускія мястэчкі характарызаваліся ў мінулым разнастайным нацыянальным складам насельніцтва, дзе, апрача беларусаў, асобнымі калоніямі жылі ў вялікай колькасці яўрэі, палякі, татары, цыганы. Гэта ўплывала нават на забудову мястэчак, бо кожная нацыянальная суполка ў мястэчках сялілася на асобных участках вуліц або канцоў такіх пасяленняў.

Асаблівасцю мястэчак былі разнастайныя лаўкі, магазіны, школы, ешыботы, буйныя мястэчкі мелі пошту, медпункты. У мястэчках звычайна праводзіліся разнастайныя кірмашы. У многіх мястэчках былі млыны, гарбарні, крупадзёркі, невялічкія фабрыкі і майстэрні.

Характэрнай прыкметаю большасці мястэчак была наяўнасць вялікай плошчы ў цэнтры пасялення або пашыранай вуліцы, дарогі, незабудаванай тэрыторыі, дзе арганізоўваўся гандаль рознымі таварамі і вырабамі, што пастаўляліся сюды мяшчанамі і сялянамі з навакольных паселішчаў. У XVI ст.

на Беларусі было больш за 300 мястэчак, а ў канцы XIX ст. – 464 такія паселішчы з насельніцтвам 679 тысяч чалавек. У розныя часы мястэчкамі былі такія сучасныя беларускія пасяленні, як Каралішчавічы, Іказань, Дзісна, Жыровічы, Муравана-Ашмяна, Моталь, Дзівін, Станькава, Нача, Барань, Старобін, Вілейка, Паставы, Клецк, Чэрвень (Ігумен), Зэльва, Масты, Пагост Бярэзінскага раёна, Новы Двор Шчучынскага раёна, Дварэц Дзятлаўскага раёна, Новы Свержань, Друя, Браслаў, Нягневічы, Рубяжэвічы, Дзярэчын, Жалудок, Сяліба Бярэзінскага раёна, Халопенічы, Тракелі, Ашмяны, Любча, Слонім, Леанпаль, Скідаль, Беліца Лідскага раёна, Шчучын, Узда, Бабоўня, Ганцавічы, Лунінец, Картуз-Бяроза, Мір, Багушэвічы, Юравічы, Скрыгалаў, Ельск (Каралін), Лоеў, Брагін, Камарын, Нароўля, Капаткевічы, Стрэшын, Скароднае, Быхаў, Крупкі, Жлобін, Ветка, Крычаў, Слаўгарад (Прапойск) і інш.

Даследчыкі беларускіх пасяленняў адрозніваюць два тыпы мястэчак – усходнія і заходнія. Мяжа паміж імі праходзіць прыкладна па лініі Верхнядзвінск – Міёры – Глыбокае – Докшыцы – Вілейка – Краснае – Ракаў – Рубяжэвічы – Станькава – Узда – Бабоўня – Ганцавічы – Лунінец. Заходнебеларускія мястэчкі былі шматвулічныя, з цэнтральнай плошчай, кампактныя па забудове. Склад насельніцтва стракаты: беларусы, палякі, яўрэі, татары, цыганы. Жылі ў такіх мястэчках пераважна рамеснікі-гандляры. На местачковых плошчах быў самы разнастайны набор культавых, адміністрацыйных, гандлёвых, забаўляльных і іншых будынкаў. Заходнебеларускія мястэчкі найчасцей мелі будынкі з цэглы і каменю, галоўныя вуліцы былі брукаваныя.

Мястэчкі Усходняй Беларусі мелі адну доўгую вуліцу, у розных канцах якой найчасцей жылі рамеснікі, гандляры і сяляне. Забудоўваліся гэтыя мястэчкі звычайна драўлянымі аднапавярховымі будынкамі. У большасці выпадкаў у такіх пасяленнях адсутнічала цэнтральная плошча: набор культавых і адміністрацыйных будынкаў быў значна абмежаваны. Асноўны будынак такіх мястэчак – царква, радзей касцёл ці сінагога. У такіх мястэчках быў надзвычай развіты сялянскі сектар і амаль адсутнічалі прамысловыя прадпрыемствы. Характэрным у гэтым плане з'яўляецца апісанне мястэчка Скрыгалаў у вышэйпамянёнай энцыклапедычнай працы «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Верхнее Поднепровье и Белоруссия»:

«Паселішча мае 102 двары, дзе жыве больш за 600 жыхароў. Тут адбываюцца штотыднёвыя таргі, а на аснове прывілеі Станіслава-Аўгуста ад 28 мая 1782 г. збіраюцца два кірмашы – 9 мая і 6 снежня. У Скрыгалаве ёсць драўляная царква св. Мікалая, пабудаваная Казімірам Аскеркам, а таксама валасное упраўленне і станавая кватэра.

Жыхары займаюцца гандлем, земляробствам, рыбалоўствам, рознымі рамёствамі і часткова сплавам лесу. Маёнтак змяшчае 760 валок і багаты на лугі і велізарныя лясы, глеба ўрадлівая. 3 гістарычных успамінаў засталася паведамленне аб спусташэнні, якое зрабілі ў 1497 г. татары ў Скрыгалаве, прычым тут быў забіты мітрапаліт кіеўскі Макарый. У Скрыгалаве ёсць



прыстань на Прыпяці, з якой адпраўляецца ўсіх грузаў разам з плытамі каля 500 тысяч пудоў».

На жаль, беларускія мястэчкі не захаваліся да нашага часу. У 1938 г. у адпаведнасці з Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР былі скасаваны па той прычыне, што частка з іх у выніку хуткага росту ператварылася ў гарады з іх асноўнымі прыкметамі, меншая ж частка мястэчак у выніку заняпаду, наадварот, – стала вёскамі. У шасці слоўніках Я. Рапановіча, прысвечаных сістэматызацыі назваў населеных пунктаў Беларусі, у ліку найбольш тыповых пасяленняў для нашай рэспублікі называюцца і былыя мястэчкі. Іх цяпер усяго 43, у тым ліку ў Віцебскай вобласці такіх паселішчаў 8, у Брэсцкай – 3, Мінскай – 12, Гродзенскай – 13, Магілёўскай – 4, Гомельскай – 3. Як уласны назоўнік – назва вёскі Мястэчка ўжываецца ў Езярышчанскім пасялковым Савеце на Віцебшчыне.

Вельмі падрабязна і поўна апісаў тыповае беларускае мястэчка пісьменнік Сяргей Грахоўскі. «Сярод мноства страт знікла дарагое мне слова мястэчка, і самое мястэчка страціла свой непаўторны, вякамі складзены побыт, шчырыя адносіны сумлення і даверу, яскравы каларыт мудрых і прыгожых традыцый.

"Што ж такое мястэчка?

Дакладнае і ёмістае слова замянілі калектывамі абрэвіятур «гарпасёлак», ПГТ (пасёлак гарадскога тыпу), а найчасцей – «райцэнтр», з поўным наборам «раёў» – райком, райвыканком, райваенком, райаддзелы, райканторы, райупраўленні, райзагі, райбальніцы, райміліцыі (які там рай?).

Гэты «рай», што ўжо не вёска і яшчэ не горад, спрадвечу звалі мястэчкам. І адразу ўзнікала ўяўленне пра ціхае, невялічкае, часта далёкае ад чыгункі паселішча з дзвюма-трыма брукаванымі вуліцамі, з вялікаю рыначнаю плошчаю пасярэдзіне, з доўгім шэрагам крам і крамак, з шумнымі асеннімі кірмашамі, з адною або дзвюма цэрквамі, некалькімі сінагогамі...

Усё неабходнае чалавеку рабілася на месцы здатнымі майстрамі – стальмахамі, кавалямі, гарбарамі, шаўцамі, краўцамі і кажушнікамі, ткачамі і бляхарамі, мулярамі і малярамі, былі маслабойкі, млыны і ваўначоскі, а якія мастакі-ганчары жылі ў мястэчках!..

На рынку доўгімі радамі стаялі гаршкі, глянкі, збанкі, гарлачы, спарышы, макатры, паліваныя і размаляваныя, жоўтыя і чырвоныя; яны, здавалася, гарланілі шырокімі і вузкімі горламі: «Вазьмі мяне!» Смольным, дубовым і ліпавым духам вабілі дзежкі і даёнкі, цэбры і ражкі, біклагі і бочачкі, з якіх ні расол, ні нават мёд не прасочваецца і кроплю. Найбольшаю абразам і ганьбай для майстра было слова – тандэтнік – бракароб. Найвышэйшаю пахвалою – совесны чалавек.

За мікалаеўскім часам кожнае мястэчка было цэнтрам воласці. Ёю кіравала валасное праўленне. Сядзеў у ім выбраны грамадою стараста, часам непісьменны, але разумны, сумлены і справядлівы, рупны гаспадар...

Звычайна ў канцы мястэчка стаяла земская бальніца з адным доктарам, фельчарам, сястрою міласэрнасці, сядзелкаю, а па-цяперашняму – санітаркаю. Аптэку трымаў прыватнік-правізэр.

Саматужнікі-местачкоўцы адначасова былі і хлебаробамі – мелі па невялікаму надзелу зямлі, трымалі надворных і кормных свіней, адну-дзве каровы, некалькі авечак давалі воўну, бараніну і шкуры на кажухі. У кожнага харчы былі свае...

Усе местачкоўцы ведалі адзін аднаго, памяталі бацькоў і дзядоў, былі ў блізкім ці далёкім сваяцтве. Бывала, у некаторых хатах прабой у дзвярах затыкалі трэсачкаю, каб толькі было відно, што нікога ў хаце няма. Кожнае мястэчка жыло сваімі непаўторнымі традыцыямі, сваім укладам, сваімі байкамі, кепікамі, нязлоснымі анекдотамі пра дзікаватыя ўчынкі, а ў кожнага местачкоўца была дасціпная мянушка, і яна пераходзіла з пакалення ў пакаленне...» (гл.: Грахоўскі С. Мястэчка... мястэчка. – «Полымя». 1992. № 2. С. 143)

З XVI ст. на Беларусі вядомы як асобны тып пасялення фальваркі (ад ням. *Vorwerk* – хутар, невялікае паселішча, маёнтак, панскі двор). Першапачаткова тэрмін фальварак абазначаў асобную феадальную гаспадарку, якая вырошчвала хлеб для патрэб феадала. Фальваркі былі тыповымі ў асноўным для феадальнай Польшчы, Літвы, Заходняй Украіны, Беларусі. Характэрнай асаблівасцю тыповага фальварка была наяўнасць вялікай колькасці будынкаў феадала: сядзібнага дома з калонамі або ганкам (кганкам), абнесенага дубовым тынам і брамай, з комплексам самых разнастайных жылых памяшканняў, часам двух-павярховых, з надворнымі галерэямі і інш. У багатых феадалаў у такі комплекс уваходзілі стайні, аборы, валоўнікі і іншыя пабудовы для свойскай жывёлы і птушак, клеці, свірны, асеці, ёўні, гумны і гумнішчы, адрыны, сеннікі, пякарні, паграбы, піваварні і бровары, лазні, саладоўні, сырніцы з галерэямі для сушкі сыроў, корчмы мядовыя, алейні, лядоўні (паграбы-халадзільнікі), вяндлярні і інш. Да сядзібы прымыкалі і спецыяльныя памяшканні для дваровых слуг (чэлядзі дваровай і парабкаў), грыдня з сенцамі для вознікаў і прачак і інш. Звычайна пры фальварках былі пасекі, сажалкі для развядзення рыбы, ворныя землі, сенажаці, паплавы, выпасы для свойскай жывёлы, лясныя ўгоддзі і інш.

З XVII ст. пры фальварках будаваліся невялікія прамысловыя прадпрыемствы (смалакурні, цагельні, тартакі (лесапілкі), млыны і інш.). З гэтага ж перыяду на Беларусі пачынае фарміравацца фальваркава-паншчынная сістэма гаспадарання, пры якой асноўныя сельскагаспадарчыя культуры вырошчвалі пераважна на продаж. Яшчэ ў канцы XIX – пачатку XX ст., як адзначаюць даследчыкі, фальваркі як спецыфічныя пасяленні ўпамінаюцца ў афіцыйных дакументах пераважна ў Гродзенскай, Мінскай, Віленскай губернях, а ў Заходняй Беларусі яны праіснавалі аж да канца 30-х гадоў XX ст.

Словы-тапонімы фальварак або яго варыянты як уласныя назвы вядомы цяпер у розных частках Беларусі. Гэта: Фальварак – вёскі ў Докшыцкім, Краснапольскім, Любанскім, Салігорскім раёнах, Фальваркі – вёска ў Астравецкім раёне, Фальваркоўцы – у Нясвіжскім раёне. Да 30 ліпеня 1964 г. у Лельчыцкім раёне была вёска з назваю Стары Фальварак, якая ў выніку тагачаснай традыцыі была заменена на Пабедную, аднак і да нашага часу ў наваколлі найчасцей называюць гэта паселішча Падварак або Фальварак.

Сустрадаюцца на тэрыторыі Беларусі і мікратапонімы – назвы ўрочышчаў, утвораныя ад агульнай назвы фальварак. Так, В. Емельяновіч зафіксаваў на Берасцейшчыне назву мясціны Паліваркі, якая, паводле яе, суадносіцца з паліварак (мясцовы варыянт слова фальварак).

Засценак – невялікае, тыповае для Беларусі пасяленне ў мінулыя часы. Спачатку ў XVI ст. засценкамі называлі ворныя і сенакосныя землі, якія апынуліся па-за межамі, за сцяной сялянскіх надзелаў пасля «Устава на валокі» 1557 г. Пазней засценкамі сталі называць невялікія (некалькі двароў) пасяленні, у якіх, арантуючы такія землі, жыла засцянкавая шляхта. Дастаткова ўспомніць тут, што продкі класіка беларускай літаратуры Янкі Купалы паходзілі з беззямельнай засцянкавай шляхты. Усяго да нашага часу, паводле матэрыялаў слоўнікаў Я. Рапановіча, захаваліся 154 засценкі, найбольшая іх колькасць у Віцебскай (65 паселішчаў), Гродзенскай (45), Мінскай (39) абласцях.

У якасці ўласнай тапанімічнай назвы слова Засценак ужываецца для абазначэння вёсак у Докшыцкім, Сенненскім, Ушацкім, Барысаўскім, Лагойскім, Валожынскім, Магілёўскім, Хойніцкім раёнах, а Засценкі – у Дубровенскім, Аршанскім, Бешанковіцкім, Талачынскім, Маладзечанскім, Вілейскім, Карэліцкім, Бялыніцкім, Горацкім, Шклоўскім, Рагачоўскім, Лунінецкім раёнах.

З канца XIX ст. на Беларусі як асобны тып пасяленняў былі вядомы хутары, якіх цяпер, паводле матэрыялаў слоўнікаў Я. Рапановіча, налічваецца 2181 пасяленне (1986 г.). Гэта пасля вёсак, якіх на Беларусі 22 338, другі па колькасці тып пасяленняў. Найбольш за ўсё іх на Віцебшчыне – 1012 і Гродзеншчыне – 729, найменш на Гомельшчыне – 14 і Гродзеншчыне – 15. Названыя лічбы мяняюцца кожны год, бо колькасць хутароў, як і іншых паселішчаў вясковага тыпу, няўхільна змяншаецца. Аб асноўных прычынах іх знікнення размова яшчэ будзе весціся.

Хутар на Беларусі – невялікае, часцей аднадворнае пасяленне з зямельным надзелам (участкам) і сядзібай уладальніка. Утворана гэта найменне ад слоў кут, кутар, што літаральна – мясцовасць, звычайна глухая, далёкая. Параўн.: мядзведжы кут – пра аддаленае, маланаселенае, глухое месца. У гісторыі Беларусі даследчыкі выдзяляюць некалькі перыядаў хутарызацыі – перасялення сялян з вёсак на хутары. Першы перыяд – пасля адмены прыгоннага права, калі кожны селянін меў права пакінуць вясковую абшчыну і абаснаваць сваю ўласную гаспадарку за межамі абшчыны; другі – звязаны са сталыпінскай зямельнай рэформай, якая адной з мэт ставіла стварэнне адасобленых хутарскіх пасяленняў; трэці – прыпадае на першыя гады савецкай улады (1924 г.), калі сялянам давалася свабода выбіраць форму землекарыстання, а ў Заходняй Беларусі частка хутароў узнікла ў выніку парцэляцыі і камасацыі зямлі – высялення сялян (найчасцей прымусовага) з вёсак у аднаасобныя гаспадаркі. Такім чынам, з'яўленне хутароў узбагаціла тапанімічную сістэму Беларусі сотнямі ўласных найменняў для абазначэння самых дробных пасяленняў у розных частках Беларусі. Апрача гэтага, у

беларускай мове з'явіліся словы хутаранец, хутаранін, хутаранка, хутаранскі, хутарны, хутарскі, хутарок, хутарызацыя, хутарэц і інш.

Адваротны працэс – ссяленне хутароў у вёскі, пасёлкі – пачаўся ў трыццатыя гады як вынік масавай і прымусовай калектывізацыі. Да Вялікай Айчыннай вайны было пераселена ў калгасныя і саўгасныя вёскі 190 тысяч хутарскіх гаспадарак, пасля вайны гэты працэс перажыла былая Заходняя Беларусь (гл.: Этнаграфія Беларусі. – Мн., 1986. С. 518).

Такім чынам, умовы для тапанімізацыі лексемы хутар былі на Беларусі самыя спрыяльныя. Зараз слова Хутар як уласная назва паселішчаў вясковага тыпу ўжываецца ў Быхаўскім, Мсціслаўскім (да 1968 г.), Гомельскім, Петрыкаўскім (да 1936 г.), Чэрвенскім (тры паселішчы), Бярэзінскім і іншых раёнах. Апрача гэтага, на Беларусі частымі з'яўляюцца і іншыя ўласныя найменні, у структуры якіх ёсць уласны назоўнік Хутар або яго разнавіднасці. Гэта вёскі Хутаранка ў Светлагорскім і Гомельскім раёнах, Сяргееў Хутар і Хутар Лес у Нараўлянскім раёне, Сасновы Хутар і Вялікі Хутар (да 1939 г.) у Светлагорскім раёне, Беякоў Хутар (да 1932 г.) у Ельскім раёне, Вялікія Хутары ў Чавускім раёне, Высокі Хутар у Добрушскім раёне, Малыя Хутары і Вялікія Хутары ў Краснапольскім раёне, Дуброўскія Хутары ў Старадарожскім раёне, Забуднянскія Хутары ў Кіраўскім раёне, Палыкавіцкія Хутары ў Магілёўскім раёне, Мярлінскія Хутары ў Столінскім раёне, Петралаеў Хутар (да 1943 г.) у Лельчыцкім раёне і інш. Апошняе паселішча напаткаў лёс Хатыні.

Мы прыводзім табліцу, на якой паказана колькасць гарадоў абласнога і раённага падпарадкавання, гарадскіх і рабочых пасёлкаў, былых мястэчак, пасёлкаў, вёсак, засценкаў, хутароў, чыгуначных станцый, раз'ездаў па кожнай вобласці за перыяд з 1977 па 1986 гг. (гл. табліцу 1 на с. 177).

На 7 квадратных км у Рэспубліцы Беларусь прыпадае адно пасяленне. Праўда, за апошнія дзесяцігоддзі, асабліва пасля Вялікай Айчыннай вайны, колькасць населеных пунктаў, іх назваў няўхільна змяншаецца. На гэта ёсць рад прычын. Так, толькі ў апошнія гады вайны нямецка-фашысцкімі захопнікамі было знішчана 9200 беларускіх вёсак і сёл, 209 гарадоў, гарадскіх пасёлкаў, мястэчак, з іх 186 пасяленняў напаткаў лёс Хатыні і Арадура: яны не адраділіся пасля вайны. Вынішчаны былі цэлыя вобласці. Горад Гомель, напрыклад, быў разбураны на 80 працэнтаў, ад Рагачова, Жлобіна, Калінкавіч і многіх іншых гарадоў Гомельшчыны не асталося амаль нічога. Ледзь не поўнасю былі спалены і зруйнаваны ўсе грамадскія і гаспадарчыя будынкі ў Акцябрскім, Рагачоўскім, Жлобінскім, Чачэрскім, Добрушскім, Лоеўскім, Калінкавіцкім, Ельскім, Петрыкаўскім, Жыткавіцкім і іншых раёнах. У Лельчыцкім раёне з 7562 дамоў жыхароў раёна ацалела толькі 321.

1 Белорусская ССР. Гомельская область. 2-е изд., дополн. и переработанное. – Мн., 1976. С. 145 – 146.

У кожным з названых раёнаў ёсць вёскі, якія былі знішчаны разам з людзьмі і не аднавіліся пасля вайны. Напрыклад, у Мазырскім раёне – гэта вёска Спрымачоў, у Ельскім – Зялёны Дварок, Круглая, Копанка, у Петрыкаўскім – Беразнякі, у Лельчыцкім – Мар'янка, Петралаеў Хутар і г. д. У

адным толькі Лагойскім раёне на Міншчыне, паводле афіцыйных звестак, сярод спаленых вёсак 15 не адрадзіліся пасля вайны: Альхоўка, Асавіно, Гані, Дальва, Забаранкі, Загор'е, Ідаліна, Мыльніца, Новае Заполле, Слабада, Старынкi, Тысцень, Тхарніца, Урупава, Хатынь. Загінулі альхоўцы, асавінцы, ганцы, дальвенцы, забаранцы, загорцы, ідалінцы, мыльнічане, новазапольцы, слабаджане, старынкаўцы, трысценцы, тхарнічанцы, урупанцы, хатынцы – і не было каму брацца за аднаўленне паселішчаў. Цяпер на тых месцах высяцца абеліскі. Хто ні ідзе, хто ні едзе – кожны спыніцца каля абеліскаў, хвілінай маўчання ўшануе памяць бязвінных ахвяраў і назаўсёды пакіне ў сваім сэрцы нясцерпны боль і люты гнеў, а ў памяці – назвы былых вёсак...

Такія жахлівыя прыклады вынішчэння цэлых гарадоў і тэрыторый Беларусь спазнала неаднойчы. Дастаткова ўспомніць, што ва ўсе перыяды існавання Беларусь была арэнай жорсткай барацьбы ўласных феодалаў, князёў, цароў за ўладу, а таксама тэрыторыяй, якую спрабавалі захапіць ці выкарыстоўваць с-седнія народы, ваюючы паміж сабою.

Так, у 1700 г. распачалася Паўночная вайна паміж Расіяй і Швецыяй. Яе галоўныя падзеі, як адзначае М. Ткачоў, адбываліся, на жаль, на тэрыторыі Беларусі. Загінуў кожны трэці беларус. У выніку напалеонаўскай авантуры наша зямля страціла кожнага чацвёртага жыхара. У гады першай сусветнай – кожнага пятага<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Ткачоў М. Беларусь у войнах XI–XVII стагоддзяў. – «Беларуская мова і літаратура ў школе». 1990. № 8. С. 69.

Другая прычына змяншэння колькасці населеных пунктаў, іх назваў – далучэнне малых населеных пунктаў да гарадоў ці гарадскіх пасёлкаў, аб'яднанне вёсак, ссяленне хутароў, што абумоўлена развіццём прамысловасці, калектывізацыяй у 30 – 50-я гг.

Гэты працэс быў характэрны для ўсёй нашай краіны, прычым ён не спыняецца і цяпер. У наш час на старонках перыядычнага друку нярэдка дзеяцца думкамі вядомых вучоных, пісьменнікаў, партыйных і грамадскіх дзеячых, у выступленнях якіх гучыць трывога за дэградацыю вёскі, сельскай гаспадаркі ў цэлым, выказваюцца слушныя прапановы дзея адраджэння беларускага і расійскага сяла. Так, у газеце «Правда» за 27 мая 1990 г. паведамлялася, што за апошнія трыццаць гадоў толькі ў РСФСР з твару зямлі знікла 139 тысяч сёл і вёсак, у тым ліку 76 тысяч у Нечарназем'і. У 30-я гады сотні хутароў на Беларусі былі сселены ў вёскі, гэты працэс у 40 – 50-я гг. перажыла былая Заходняя Беларусь. Па волі некаторых недальнабачных кіраўнікоў у нас з'явіліся тысячы так званых «неперспектыўных» вёсак, якім такімі кіраўнікамі наканавана свядомае выміранне і забыццё, адсюль адначасова змяншэнне і колькасці айконімаў. Напрыклад, у Ноўкінскім сельсавеце Віцебскага раёна за 46 гадоў (1930–1976) не стала 93, а ў Шумілінскім раёне аж 503 паселішчы. У 1968 г. у Віцебскай вобласці было 9007 населеных пунктаў менш чым праз 10 гадоў (1977) іх стала 7735. З 292 паселішчаў у Шумілінскім раёне Віцебшчыны ў 1977 г. на перспектыўнае развіццё запланавана толькі 47 населеных пунктаў<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласці. – Мн., 1977. С. 5.

Безумоўна, у змяншэнні колькасці паселішчаў ёсць і працэсы аб'ектыўныя, станоўчыя, без якіх нельга абыходзіцца, напрыклад, зліццё прыгарадных вёсак з гарадамі, што тлумачыцца іх інтэнсіўным развіццём, працэсамі урбанізацыі. Толькі за пасляваенныя гады зніклі, зліліся з гарадамі сотні вёсак Беларусі. У лепшым выпадку назва вёскі становілася назвай вуліцы горада, а найчасцей атрымлівалася так, што і сама вёска і яе назва знікалі назаўсёды. Так, да Віцебска адышлі вёскі Журжава, Паўночны (1958), Мішкава, Ціраспаль (1966), Віцьба, Давыдаўка, Сакалоўка, Себяхі (1967), да Наваполацка – Беланва, Меруголава, Новікава, Новы Двор, Паштары, Праварышча, Рулёўка, Шапілаўка (1964), Вітаражжа, Залюхава (1975), да Оршы – Гразівец (1959), Пустынікі (1966), да Полацка – Кароўнікі (1959), Меліярацыйная, Пагіршчына, Спас-Слабада (1972), да Мазыра – Бабры, Целепуны, Салаўёка, Баравікі, Майская, да Мінска – Сляпянка, Старажоўка, Пярэспа, Козырава, Курасоўшчына і інш.

Названы працэс характэрны не толькі для гарадскіх пасяленняў: ён закрануў і вёску. Усім свядомым беларусам на ўсё жыццё запамнілася коласаўская вёска Цельшына – сапраўдная назва Люсіна (па-мясцоваму, на Піншчыне: Люсін). У наш час – гэта вялізнае палескае сяло, якое значна разраслося ў параўнанні з тым архаічным пінчукоўскім паселішчам, якое некалі ведаў Якуб Колас (51 двор і 594 жыхары). Сучаснае сяло Люсін (518 двароў і 1702 чалавекі насельніцтва) увабрала ў сябе шмат навакольных урочышчаў (Сяльцо, Балотца, Карчма, Могила, Грудзіца, Адзёр, Бярозавіца, Чарэўе), частка якіх захавала свае назвы ў неафіцыйных найменнях вуліц (гл.: Вярэніч В. Тапанімічныя назвы ў трылогіі Якуба Коласа «На ростанях». – «Каласавіны». – Мн., 1989. С. 46).

Успамінаючы Мінск даваеннай пары, Васіль Вітка нагадвае былыя прыгарадныя пасяленні, якія цяпер зліліся з гарадскімі кварталамі. Назвы такіх пасяленняў, за рэдкім выключэннем, страціліся, замяніліся бязлікімі мікрараёнамі. «Мінск майго юнацтва, – піша Васіль Вітка, – жыў яшчэ паветрам, якім дыхала вёска. На сваіх ускраінах і прадмесцях ён таксама быў вёскай. Дзяўчаты з Пярэспы, ідучы на вячэрні шпацыр у цэнтр, неслі лакаваныя лодачкі ў руках і абувалі іх, мінуўшы мост цераз Свіслач. Усе ведаюць Камароўку з-за яе славітага рынку, і мала хто ведае цяпер Старажоўку, Ляхаўку, Грушаўку, Кальварыю, Козырава, Людамант, Доўгі Брод, Татарскі Канец, Чырвонае Урочышча – чысты сонечны бор, які дарэшты зжэрлі два нашы ненаедныя волаты – Аўтамабільны і Трактарны...» (гл.: Вітка В. Адкуль Вы, як Вас зваць? «ЛіМ». 1990. 23 лістап.).

Пра гэта ж яго шкадаванне і ў вершаваных радках:

Камароўка, Грушаўка, Чыжоўка,  
Старажоўка, Ляхаўка, Людамант...  
Чуецца яшчэ ў гаворцы слоўка,  
А пасля забудзецца з гадамі...

У некаторых выпадках у выніку паступовага зліцця былых прыгарадных пасяленняў адбылося пераасэнсаванне былых назваў вёсак, слабод, пасёлкаў, якімі пачалі называць цэлыя гарадскія масівы. Так, былая вёска Камароўка перанесена на паўночна-ўсходнюю частку Мінска (цяпер раён плошчы Якуба Коласа, вуліц В. Харужай, Цнянскай, М. Гікалы). У назве захоўваецца памяць пра аднайменную вёску, якая знаходзілася на месцы названай цяпер плошчы і трох вуліц. Да 1812 г. вёска належала князям Радзівілам, пазней злілася з горадам. Старажоўка – былая паўночная ўскраіна Мінска (цяпер раён вуліц Старажоўскай, Старавіленскай, часткова вуліц Максіма Багдановіча, Варвашэні, Даўмана). На месцы названых вуліц з боку Старавіленскага і Даўгінаўскага трактаў некалі была выстаўлена пастаянная варта, якая старажыла (сцерагла) уезд у горад, адсюль спачатку назва пасялення вакол варты, дзе жывуць старажы, а потым і назва часткі горада. Татарская Слабада – старая назва раёна ў паўночна-заходняй частцы Мінска (цяпер частка праспекта Машэрава, вуліц Дзімітрава і Калгаснай). Як адзначаюць даследчыкі, назва ўзнікла ў сувязі з пасяленнем тут у пачатку XVI ст. крымскіх татар. Да XVI ст. гэтая частка слабады называлася Пятніцкім канцом. Да рэвалюцыі слабада ўключала вуліцы: Вялікую Татарскую і Малую Татарскую, некалькі завулкаў і так званыя Татарскія агароды.

І, нарэшце, яшчэ адна прычына знікнення беларускіх паселішчаў і іх назваў, якой магло і не быць. Пра яе ведаюць людзі ва ўсім свеце. У 1986 г. адбылася чарнобыльская катастрофа, шматпакутная Беларусь у каторы раз зноў апынулася ў самым цэнтры небывалай бяды. 70 працэнтаў самых цяжкіх і жахлівых вынікаў ад усёй катастрофы прыйшлося на беларускія паселішчы, палі, лугі, вадаёмы, лясы, балоты Гомельшчыны, Магілёўшчыны, Брэстчыны і іншых. Трагедыю беларускага народа перажылі і яго паселішчы: доўгі спіс загінуўшых вёсак, сёл, мястэчак, які свой чорны пачатак бярэ з часоў нямецка-фашысцкай акупацыі, дапоўніўся ў 80-я гады пералікам малых і вялікіх паселішчаў (нават тых, што ацалелі ў дні вайны) з Брагінскага, Хойніцкага, Нараўлянскага, Чачэрскага, Веткаўскага, Добрушскага, Кармянскага раёнаў Гомельшчыны, Краснапольскага, Чэрыкаўскага, Быхаўскага, Касцюковіцкага, Слаўгарадскага, Клімавіцкага і іншых раёнаў Магілёўшчыны. (Па апошніх падліках 447 паселішчаў.) З твару зямлі знікаюць цэлыя раёны... Знікаюць паселішчы, знікаюць паступова і сотні самабытных, нярэдка вельмі арыгінальных беларускіх тапонімаў. Напрыклад, у Нараўлянскім раёне да катастрофы было 75 вёсак і пасёлкаў. З іх 35 разам з людзьмі былі пераселены ў іншыя мясціны, у 1991 г. прынята рашэнне аб адсяленні яшчэ 6 паселішчаў.

Пісьменнік Барыс Сачанка, родам з Хойніцкага раёна, са смуткам і болям у сэрцы, разважаючы пра трагедыю свайго краю, нагадваў: «Ламачы, Шапатовіцкія Паплавы, Падкменне, Дуб-роўка, Новае Зарэчча, Сябровічы, Ліпа, Вязок, Гута, Пацёсы, Сівінка, Ляскі, Асінаўка, Струмень, Пасека, Мікулічы, Зацішша, Курган, Барацьба, Селішча... Якія прыгожыя назвы беларускіх вёсак! Усіх іх ды і сотні іншых у бліжэйшыя гады не будзе...

Перастануць існаваць і Брагін, які ўпершыню ўспамінаецца ў летапісе ў 1147 г. і дзе ў 1601 г. з'явіўся і аб'явіў сябе Дзімітры Самазванец, і Ветка, адно з

самых вялікіх пасяленняў старавераў у Беларусі, і Чачэрск – горад з такім багатым мінулым, што яго хапіла б для славы некалькіх гарадоў... Ды і Нароўля перастане існаваць, і многія-многія іншыя старажытныя паселішчы Беларусі»<sup>1</sup>. Мабыць, толькі на старых геаграфічных картах ды ў памяці соцень тысяч людзей, як незажыўныя раны, застануцца назвы чарнобыльскіх вёсак, мястэчак, вялікіх палескіх сёл, гарадоў, азёр, рэчак, гаёў, пушчаў, лугоў, балот, калодзежаў, крыніц...

<sup>1</sup> Сачанка Б. Напісана прамом... – «ЛіМ». 1990. 5 кастр.

Нават праз дзесяць і болей гадоў, нібы людзей пасля смерці, хаваюць, як нябожчыкаў, пакінутыя людзьмі беларускія вёскі на Гомельшчыне і Магілёўшчыне: бульдозерамі і скрэперамі выкопваюць уздоўж вуліцы велізарныя катлаваны-траншэі, куды ссоўваюць пасыпанае радыяцыяй усё, што было створана працавітымі рукамі некалькіх пакаленняў гарапашных, але праклятых Богам за нейкі грэх беларусаў. Руйнуюць бульдозерамі некалі раскошныя сядзібы, калгасныя фермы і школы, белыя ў квецені сады, будынкі, студні, дрэвы з гнёздамі буслоў, якія стагоддзямі прыносілі людзям шчасце. Так, штотыднёвік «Літаратура і мастацтва» (1994, 22 крас.) паведамляў, што на Чэрыкаўшчыне летам зруйнавалі над нож вёску Лясань, а з ёю разам Дубраўкі, Забені, Князеўку, Лысаўку, Міхайлаўку, Астравы, Халменкі, Пілёнкі, Чудзяны, Малінаўку, Асінаўку, Халмы, Каменку, Кліны, Калсапіна, Асаўцы... Толькі асобныя ацалелыя, але адзічэлыя без чалавечай ласкі садовыя дрэвіны і асірацелыя могілкі ў тых мясцінах з глыбокім сумам нагадваюць, што некалі там жылі людзі са сваімі клопатамі, радасцямі, горам...

На заканчэнне гэтай балючай тэмы хочацца прыгадаць надзвычай трапныя словы Вячаслава Рагойшы, які па-філасофску глыбока і шырока асэнсаваў шматлікія трагічныя перыяды, звязаныя з гібеллю многіх набыткаў матэрыяльнай і духоўнай спадчыны беларусаў. «Мала знойдзецца на свеце народаў з такім трагічным лесам, як беларусы. Да святла, да Бацькаўшчыны, да саміх сябе цягам доўгіх стагоддзяў мы прабіваліся скрозь ману і здзекі, насмешкі і пагрозы, войны і эшафоты. Нам адмаўлялі ў праве мець свае ўласныя імёны – народа, Бацькаўшчыны, ужываць родную мову, рабілі манкуртамі, апалячвалі і русіфікавалі, падзялялі рэлігіямі, мовамі, дзяржаўнымі межамі. Народжаных на торным шляху з Захаду на Усход, кавадлам Рэчы Паспалітай і молатам Расійскай імперыі, нас выбівалі ў войнах – ад чвэрці да паловы насельніцтва краю палавінілі, чацвяртавалі ў імя «высокіх» іншадзяржаўных інтарэсаў, гналі, ператваралі ў лагерны пыл у ГУЛАГах і картуз-бярозах. Урэшце, сотня чарнобыльскіх хірасім упала на нашы галовы, жорстка выпрабоўваючы нас на трывушчасць – і як нацыю, і як чалавечую папуляцыю...»<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Рагойша В. Покліч Бацькаўшчыны. – «Наша слова». 1990. № 7. С. 8.

Трагізм многіх беларусаў у наш час выяўляецца яшчэ і ў тым, што некаторыя з нас у вёсках і асабліва ў гарадах да канца не ўсведамляюць, што перажываюць духоўны Чарнобыль, бо нярэдка можна сустрэць маладога чалавека, які абыхава адносіцца да мовы сваіх бацькоў і прадзедаў, яго не цікавяць народныя песні, назва вёскі, у якой ён нарадзіўся, рэчкі, дзе ў



дзяцінстве вудзіў акунёў і ментузоў, загараў на сонцы на яе залаціста-  
пясчаных берагах, збіраў баравікі сярод глухіх баравін і цяністых дуброў,  
гуляў па разнатраўі духмяных лугавін. І ўсюды былі родныя назвы.

Т а б л і ц а 1

Статыстычныя звесткі пра населеныя пункты Рэспублікі Беларусь па абласцях

|       |  |  |  | арад | бачы | П | Л | асл | ёсак | асне | угары | гун | аз'ез | сяго |  |
|-------|--|--|--|------|------|---|---|-----|------|------|-------|-----|-------|------|--|
| Віцеб |  |  |  |      |      | 2 |   |     |      |      |       |     |       |      |  |
| Брэс  |  |  |  |      |      | 2 |   |     |      |      |       |     |       |      |  |
| Мінс  |  |  |  |      |      | 3 |   |     |      |      |       |     |       |      |  |
| Грод  |  |  |  |      |      | 2 |   |     |      |      |       |     |       |      |  |
| Магі  |  |  |  |      |      | 4 |   |     |      |      |       |     |       |      |  |
| Гоме  |  |  |  |      |      | 4 |   |     |      |      |       |     |       |      |  |
| У с   |  |  |  |      |      | 1 |   |     |      |      |       |     |       |      |  |

## ЗМЕНЫ Ў ТАПАНІМІЦЫ І ІХ ВЫНІКІ

За апошнія семдзсят гадоў у беларускай тапанімічнай сістэме адбыліся вялікія змены. Узніклі сотні новых тапанімічных назваў, якія служаць для абазначэння новых паселішчаў, гарадоў, вёсак, вуліц, плошчаў, праспектаў для замены няўдалых, часам немілагучных і нават абразлівых назваў.

У новых назвах, што ўзніклі за гады савецкай улады, адлюстраваліся ў асноўным:

1. надзеі і спадзяванні на лепшае жыццё: Надзеждзіна, Новае Палессе, Сірэнеўка, Уютны, Прагрэс, Мілавідная, Ударнае, Знаменка і інш.

2. асобныя з такіх назваў характарызуюць, як правіла, са станоўчага боку новыя паселішчы: Светлагорск, Мірнае, Наваполацк, Новалукомль, Раздольнае, Салігорск, Навасёлкі і інш.

3. ушаноўваюць памяць пра вядомых дзеячаў рэспублікі і краіны, сімвалізуюць юбілейныя даты: Леніна, Дзяржынск, Чапаева, Мархлеўск, Роза Люксембург, Першамайск, Акцябрскі, Перамога, Пабеднае і інш.

Нават такі невялікі пералік новых назваў дазваляе пераканацца, што новыя назвы ў пераважнай большасці з'яўляюцца надуманымі, няўдалымі, утворанымі з ігнараваннем законаў беларускай мовы і элементарнай логікі. На вялікі жаль, паралельна з заменай няўдалых, абразлівых, немілагучных назваў паселішчаў (Махаеды, Ушыўцы, Кабыльнікі, Авечкі, Жарабное, Плешкі, Быкі і інш.) можна нярэдка назіраць неапраўданыя замены самабытных народных назваў. Без разбору і асаблівых падстаў былі заменены назвы наступных паселішчаў (вёсак і гарадоў): Раманава на Леніна і інш., Карпілаўка, Рудабелка на Акцябр, Ігумен на Чэрвень, Койданава на Дзяржынск, Алеская на Роза Люксембург, Дрыса на Верхнядзвінск, Каралін на Ельск, Дзяругі на Каўровая,

Прапойск на Слаўгарад, Магільнае на Нёман (назва Магілёў, на шчасце, ацалела), Манастыр на Першамайск, Шацілкі на Светлагорск, Буй на Будзённы, Белы Бераг на Красны Бераг, Курганне на Дружбічы і многія іншыя. Пры ўдумлівым падыходзе, пры асэнсаванні гістарычнай памяці народа, што акумулюецца ў спрадвечна беларускіх назвах, наўрад ці трэба было рабіць спробу перакройваць, мяняць такія тапонімы. А зроблена ўсё гэта было ў радзе выпадкаў антыдэмакратычна, бязграмотна, з грубейшым парушэннем савецкіх законаў, без уліку мясцовых традыцый і думкі карэнных жыхароў і спецыялістаў-вучоных. Напрыклад, вёскі Раманава, якіх многа на Беларусі, ніякіх адносін да царскай дынастыі Раманавых не мелі. Дрысагучыць не горш, чым Харкаў ці Херсон. Гэтыя назвы на Украіне ў звышпільных чыноўнікаў 30 – 60-х гадоў з «лінгвістычнымі» схільнасцямі да словатворчасці асацыяцый не выклікалі. Безумоўна, асобныя назвы з асабліва выразным падтэкстам па ўзгадненні з народамі варта было змяніць.

Новыя назвы для абазначэння новых паселішчаў, што ўзніклі ў паслярэвалюцыйныя часы, часта ствараліся людзьмі малаграмотнымі, якія не ведалі законаў нашай мовы. Як правіла, тапанімічныя наватворы адлюстроўвалі хуткую перамогу новага ладу над старым, асобныя тапонімы тыражыраваліся сотнямі ў розных рэгіёнах нашай вялікай краіны. Стваральнікі такіх айконімаў стараліся, каб яны арганізавалі, з'ядноўвалі, клікалі, вялі. На жаль, як адзначае Я.Н. Рапановіч, не заўсёды так выходзіла. Іменна тады ўзнікла многа няўдалых назваў тыпу Адчаянны, Барба, Бязбожнік, Герой, Дзвігацель, Дзевятае Студзеня, Забіяка, Зара Новай Жызні, Зара Свабоды, Красная Плошчазь, Луч Сонца, Непабядзімы, Пабядзіцель, Пуцяводная Звязда, Рассветная, Рашыцельны, Спутнік Міра, Труд, Уюты, Шлях Селяніна і інш.<sup>1</sup> Пра такія падыходы ў выбары тапонімаў можна даведацца нават з народных легенд. У адной з іх паведамляецца, як узніклі новыя паселішчы на Міншчыне: «Калі ў 1914 годзе ў вёсцы пачаўся пажар, усе тры кукшэвіцкія вуліцы выгаралі дазвання. А тут пачалася вайна, падступіў фронт. Людзі жылі ў балоце, туліліся ў зямлянках, на адрывах у суседніх вёсках. І толькі пасля выгнання белапалякаў становішча змянілася: пагарэльцы атрымалі лес на будову. Восем тады вакол Кукшэвіч, якія таксама пачалі адбудоўвацца, і былі закладзены восем новых невялічкіх пасёлкаў. А імёны ім даваў малады калгаснік з Койданава, былы чырвонаармеец. Ён, дарэчы, і наразаў сялянам панскую зямлю.

<sup>1</sup> Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці.– Мн., 1986. С. 8.

Пасёлкі назваў ён падобна: Рабінаўка, Арэхаўка, Малінаўка, Гарохава... А потым, відаць, і сам бравы каморнік заўважыў сумнае падабенства назваў і замацаваў за двума пасёлкамі «планетныя» імёны, пра якія ў наваколлі ніхто нават і не чуў – Марс і Юпітэр» (гл.: «Бяздоннае багацце». Легенды, паданні, сказы.– Мн., 1990. С. 169).

Сталася так, што ў наш час людзі ўжо не могуць змірыцца з тым, што старажытныя назвы, вядомыя ў гісторыі народаў некалькі стагоддзяў, па волі асобных кіраўнікоў і афіцыйных рэспубліканскіх органаў, без узгаднення і

кансультацый са спецыялістамі ў галіне тапанімікі, гісторыі, этнаграфіі і інш. беспадстаўна замяняліся. Такі гвалт і валюнтарызм у дачыненні да традыцыйных назваў не знаходзіць падтрымкі ў народзе і сярод спецыялістаў, гісторыкаў, лінгвістаў, пра што можна пачуць і прачытаць, асабліва ў апошнія гады ў шматлікіх публікацыях і выступленнях вучоных, рабочых, настаўнікаў, у размовах-скаргах жыхароў. Вядомы беларускі гісторык Леанід Лыч тлумачыць, чым выкліканы такі вандалізм да беларускай народнай тапанімікі: «Чые толькі рукі не паласавалі назвы беларускай зямлі. Спачатку за гэтую ганебную справу ўзяліся ўлады Рэчы Паспалітай, калі паставілі перад сабой мэту паступова пазбавіць беларусаў іх гістарычных каранёў і апалічыць. У адных выпадках геаграфічныя назвы замяняліся, у другіх – перакручваліся на польскі лад... Не шанавала нашу народную тапаніміку і адміністрацыя Расійскай імперыі, да якой у канцы XVIII ст. былі далучаны беларускія землі ў выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай. Заносячы на геаграфічныя карты, у розныя службовыя даведнікі назвы населеных пунктаў Беларусі, іх наўмысна стараліся не толькі максімальна наблізіць да рускай тэрміналогіі, але часта і зусім замяніць блізкім па сэнсе рускім словам» (гл.: Лыч Л. Назвы бацькаўшчыны: вярнуць страчанае. – «ЛіМ». 1989. 4 жн.).

Асабліва масавы размах неапраўданага замены тапанімічных назваў на Беларусі набылі ў 30 – 60-я гады XX ст. У даваенныя часы ў сувязі з выкараненнем надуманай нацдэмаўшчыны, а ў пасляваенныя – у сувязі з «паскоранымі», як рапартавалася з высокіх трыбун, тэмпамі будаўніцтва новага грамадства і асабліва фарсіраваным па волі звышінтэрнацыяналістаў зліццём нацый і народаў, моў і культур.

Чытаючы «Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці» Я. Рапановіча, міжволі звяртаеш увагу, як у асноўным за апошнія трыццаць гадоў мясцовым чыноўнікам, якія праяўлялі безразборную нястрыманасць да народных назваў і выключнае старанне ў іх вынішчэнні, удалося ажыццявіць замену значнай колькасці тапонімаў Гомельшчыны. Рабілася ўсё гэта пад выглядам замены «няўдалых» назваў на больш прыдатныя і мілагучныя. А ў выніку былі заменены шматлікія самабытныя, традыцыйныя народныя назвы, што вытрымалі выпрабаванне стагоддзямі. На змену ім у беларускую сістэму тапонімаў былі ўведзены пустыя, рафініраваныя штампы, найчасцей запазычаныя з рускай мовы. Такія тапонімы нясуць на сабе ў абсалютнай большасці адбітак тагачасных тэорый хуткай пабудовы камунізму, збліжэння і зліцця нацый і моў. Такі падыход на Гомельшчыне прывёў да замены назваў наступных паселішчаў: Угольны на Надзеждзіна, Падварак (Фальварак) на Пабеднае, Неха-цяеўка на Южны, Барок на Надзежда, Асмаленік на Ударнае, Куставіца на Ударнік, Машарына на Усход, Капліца на Горную, Гараваха на Першамай, Чысталужжа на Усход, Буслы на Чырвоны Дунай, Зладзін на Чырвонабярэжжа, Берасцяны Завод на Чапаеўскае, Закрэўе на Барэц, Святоцк на Дзяржынск, Радзівілавічы яшчэ на адзін Дзяржынск. Назвы замянілі, але часцей людзі і ў наш час карыстаюцца спрадвечнымі, натуральнымі, звыклымі.

Пра дэнацыяналізацыю беларускай тапанімічнай сістэмы сведчыць такі пераканальны факт, які намі ўзяты са «Слоўніка назваў населеных пунктаў

Гомельскай вобласці» Я. Рапановіча: у 30 – 60-я гады там былі заменены шматлікія традыцыйныя беларускія тапонімы. У некаторых новых назвах, як зазначана ў прадмове, ушанавана памяць аб выдатных людзях – кіраўніках Камуністычнай партыі і Савецкай дзяржавы, дзеячах міжнароднага рабочага руху, героях грамадзянскай і Вялікай Айчыннай войнаў, даследчыках, пісьменніках, славурых земляках. Я. Рапановіч прыводзіць падрабязны доўгі спіс новых тапанімічных назваў, утвораных ад такіх імёнаў і прозвішчаў (усяго 48 назваў), у тым ліку: у гонар У.І. Леніна (7 назваў), С.М. Будзённага (2 назвы), М.А. Вазнясенскага (2 назвы), М.М. Валадарскага, М.А. Грачыхіна, Ф.Э. Дзяржынскага (2 назвы), А.А. Жданава, М.І. Калініна (4 назвы), С.С. Каменева, С.М. Кірава (2 назвы), А.В. Луначарскага, Р. Люксембург, Ю. Мархлеўскага, І.А. Міроненкі, І.У. Мічурына, Н.Н. Нарыманава, А.Р. Ніканава, М.М. Пакроўскага (2 назвы), І.Дз. Папаніна, А.С. Пушкіна, С.Ц. Разіна, Л.М. Талстога, Э. Тэльмана, М.С. Урыцкага, В.І. Чапаева (3 назвы), В.П. Чкалава. І толькі 4 паселішчы (!!!) былі перайменаваны ў гонар нашых землякоў (Ф.Э. Дзяржынскага, А.Р. Чарвякова, Н.М. Дзенісовіча, Ц.П. Бумажкова). Быццам бы і не ведае Гомельшчына слаўных сыноў і дачок беларускага і другіх народаў, што нарадзіліся ці праявілі сябе на Беларусі як выдатныя асобы свайго часу, чые імёны шануюць далёка за межамі нашай Радзімы. У ліку такіх Кірыла Тураўскі – знакаміты на ўвесь славянскі свет асветнік, пісьменнік-прапаганднік XII ст.; Чэслаў Пяткевіч – буйнейшы славянскі этнограф і фалькларыст; Аляксандр Салавей – герой грамадзянскай вайны, адзін з арганізатараў самабытнай Руда-бельскай рэспублікі, у якой ніколі не гаспадарылі ворагі (ні ў грамадзянскую, ні ў Вялікую Айчынную войны); Эдуард Пякарскі – рэвалюцыянер-нарадаволец, сусветна вядомы этнограф, адзін з заснавальнікаў якуцкага пісьменства; Фёдар Саманчук – легендарны марак рэвалюцыйнага Балтыйскага флоту, які, ахвяруючы сабою, тарпедаю вывеў са строю эсмінец «Гром» і ўзарваў разам з сабою яшчэ адзін баявы карабель, але воляй лёсу застаўся жывым; Павел Галавачоў – баявы лётчык, двойчы Герой Савецкага Саюза; мазыранін Міхаіл Барысаў – лётчык марской авіяцыі, Герой Савецкага Саюза, які ў выніку арыгінальнай тарпеднай атакі затапіў самы буйны карабель фашысцкай Германіі лінкор «Шлезвіг-Гальштэйн»; сярод ураджэнцаў Гомельскай вобласці 20 Герояў Савецкага Саюза, 73 Героі Сацыялістычнай Працы, 22 поўныя кавалеры ордэна Славы. А імёны паэтаў, пісьменнікаў, дзяржаўных дзеячаў з Гомельшчыны. Як бачым – выбар самы разнастайны. А слаўныя імёны ўраджэнцаў Беларусі з другіх рэгіёнаў рэспублікі!

У газеце «Звязда» ў сакавіку 1991 г. быў змешчаны выключна пераканальны артыкул Алены Ціхановіч «Нашто адракліся?», у якім прасочаны вынікі масавага вынішчэння шматлікіх беларускіх тапонімаў, поўнага разладу тапанімічных традыцый. У артыкуле гучыць пратэст-заклік адумацца, вярнуцца да родных назваў, якімі не адно стагоддзе карысталіся нашы продкі. Алена Ціхановіч, прааналізаваўшы шляхі агульнага руйнавання спрадвечна беларускіх тапонімаў, адзначае, што безразборлівыя і мнагалікія замены тапанімічных назваў, вынішчэнне традыцыйнай сістэмы закранулі ўсе

разнавіднасці такіх найменняў. Яна нават спарадкавала страчаныя, замененыя назвы ў наступныя семантычныя групы. Гэта:

1. назвы, якія нагадвалі пра асоб царскага, імператарскага, панскага паходжання; белагвардзейцаў, апартуністаў і іншых ворагаў савецкай улады: Раманава, Гасподы, Троцкае, Панічы, Панскае, Карнілавічы, Юдзенічы і г. д.

2. назвы, якія звязаныя з рэлігіяй, службыцелямі культу: Багі, Божы Двор, Манастыр, Ігумен, Святоцк, Святы Дух, Царковішча, Папова Лука, Гапоны і інш.

3. назвы, якія ўяўлялі сабой немілагучныя, абразлівыя словы (як правіла мянушкі): Брухачы, Дурневічы, Неўмывакі, Сінябрухі, Халуі. Гэта і тапонімы, якія ўяўлялі трапныя сацыяльна-гістарычныя характарыстыкі: Старцы, Махаеды, Сярмяжка, Сыроваткі, Торбінка, Бяслібчы і інш. Да немілагучных (ці абразлівых) была аднесена вялікая колькасць тапонімаў, аманімічных з назвамі жывёл, так званыя «аджывёльныя» назвы: Авечкі, Бараны, Быкі, Кабылічы, Кабыльчыцы, Конскі Бор, Кабаны, Парасятнікі, Свіналупы, Каты, Цуцкі, Казадоі;

4. асобныя найменні былі заменены дзеля таго, каб увесці ў сістэму беларускіх тапонімаў модныя і новыя ў той час сацыяльна-палітычныя тапонімы: Белае – Азіна, Задобрасць – Калі-ніна, Іван Бор – Красны Акцябр, Койданава – Дзяржынск, Карпілаўка – Акцябрскі, Дзісна – Луначарскае і г. д.

5. назвы-этнонімы, а таксама назвы, якія сведчылі пра моўны ўплыў суседніх народаў: Ляхі, Мазураўка, Палякі, Жандова Вулька, Жыдавічы, Жыдава Буда, Падрасалай, Эрштэрмай і г. д.

6. старажытныя назвы, якія ў выніку аманіміі (сугучнасці) з сучаснымі словамі выклікаюць «нявыгадныя» асацыяцыі: Засценкі (засценак – пашыраны на Беларусі тып пасялення, а не астрог), Смярдзяча (г. зн. вёска, дзе жылі халопы, смерды) і г. д.

Ужо не адзін год узнімаюцца пытанні аб неабходнасці вярнуць былыя назвы гарадам, пасёлкам, вёскам, вуліцам, плошчам... Невыпадкава ж яшчэ ў 1989 г. у Маскве была праведзена Усесаюзная навукова-практычная канферэнцыя па тапаніміцы. На ёй прызнана мэтазгодным параіцца з народамі і вярнуць старажытным расійскім і нерасійскім гарадам ранейшыя гістарычныя назвы. Пасля гэтага на картах былога СССР зноў з'явіліся Санкт-Пецярбург, Цвер, Ніжні Ноўгарад, Самара, Луганск, Уладзікаўказ, Набярэжныя Чаўны, Іжэўск, Рыбінск, Марыупаль, Хаджэнт, Бішкек і інш. Гэтая праблема надзвычай актуальнай стала і для Беларусі. Публікацыі ў рэспубліканскім друку, галасы пратэсту цэлых калектываў і жыхароў населеных пунктаў адносна паспешлівых і неабдуманых замен у беларускай тапанімічнай сістэме ў савецкі перыяд знайшлі падтрымку ў камісіі тагачаснага Вярхоўнага Савета БССР па адукацыі, культуры і захаванні гістарычнай спадчыны. У пачатку красавіка 1991 г. на сваім пасяджэнні камісія прыняла рашэнне аб утварэнні «Тапанімічнай камісіі» пры Вярхоўным Савеце БССР, у якую ўвайшлі вядомыя беларускія навукоўцы, пісьменнікі, краязнаўцы, народныя дэпутаты розных узроўняў. Яе мэта – распрацоўка заканадаўчых актаў адносна

ўжывання беларускіх назваў у адпаведнасці з гістарычнымі і моўнымі традыцыямі.

Спецыялістамі-вучонымі, людзьмі, што клапацяцца пра натуральнасць, самабытнасць, чысціню тапонімаў, іх унікальнасць, падкрэсліваецца думка, што назва любога населенага пункта, вуліцы, плошчы, як і імя чалавеку, павінна давацца раз на ўсё жыццё. У тапанімічных назвах не павінна быць выпадковасцей. Як зазначае дасведчаны спецыяліст у галіне тапанімікі В. Лемцюгова, геаграфічная назва павінна адлюстроўваць нацыянальны каларыт, мець гістарычную матываванасць і пазнавальную каштоўнасць. Што ж да новатвораў, якія ўзніклі ў савецкі час (Лазурная, Мілавідная, Достижение, Восход, Лучезарная, Красная Звезда і інш.), то большасць іх адлюстроўвае паняцці часоў культу і застою, створана штучна, без уліку народных традыцый, без ведання гісторыі краю, без парады з мясцовымі жыхарамі, без кансультацый са спецыялістамі. Яны не заўсёды асвойваюцца сістэмай і ўступаюць у супярэчнасць з ідэалогіяй перабудовы (гл.: Лемцюгова В. Гэта не нашыя вёскі.– «Звезда». 1991. 19 крас).

На жаль, беларуская тапаніміка, мабыць, больш за іншыя спазнала на сабе ўсе заганы, што характэрны для такіх моўных сістэм многіх рэгіёнаў былога Савецкага Саюза.

Прыгадаем, што, напрыклад, назва за горадам Чэрвень у Мінскай вобласці была па-валянтарысцку замацавана ў 1926 г. замест былой Ігумен, відаць, толькі таму, што ў 1920 г. ён быў вызвалены ў чэрвені ад белапалякаў. Мясцовыя ўлады слова-тапонім ігумен, мабыць, не задавальняла па той прычыне, што яно – з лексікі царкоўна-рэлігійнай. А ў той час паўсюдна разгортвалася бязлітасная, непрыміруемая барацьба з такой ідэалогіяй. І, відаць, была ўлічана семантыка слова ігумен – кіраўнік, вядучы. Уявіце: куды мог завесці ў той час ігумен!!! Адзін з чытачоў «ЛіМа», разважаючы пра паходжанне тапоніма Чэрвень, пытае: «А што было б, калі вызваленне Ігумена адбылося ў студзені ці ў лютым?» Відаць, і назву прыйшлося б падбіраць адпаведную.

Ці ж так трэба было змагацца з рэлігіяй? Не памянлі ж у Расіі такія назвы гарадоў, як Архангельск, Благовешчанск, Златавуст, Багадухаў, якія таксама ўзніклі ад рэлігійных імёнаў і рэлігійных дат. А за мяжой, асабліва ў краінах з каталіцкай рэлігіяй, такія спосабы ўтварэння тапонімаў надзвычай прадуктыўныя: Лос-Анджэлес, Сан-Францыска, Сан-Марына, Лос-Вегас, Сант-Яга, Сент-Джон, Сан-Сальвадор і інш.

Нашы ж чыноўнікі і змагары за перамогу новага, апантаныя ідэямі пабудовы новага грамадства і адмаўлення ўсяго старога, стараліся з усіх сіл. Былі безапеяцыйна, без узгаднення з карэннымі жыхарамі заменены традыцыйныя, бяскрыўдныя з пазіцый сённяшняга дня шматлікія назвы, у якіх можна было на той час выявіць хоць бы мінімальную падказку, што найменне мае нейкае дачыненне да рэлігіі. У лік такіх трапілі ў розныя часы: Аўрамаўская, Багуславец, Папоўская Рудня, Іконы, Манастыр, Святое, Хрэсты, Папоўка і інш. На змену гэтым былі прапанаваны наўрад ці лепшыя: Грачыхіна, Партызанская, Саснавец (агульны назоўнік сасна на Палессі амаль

невядомы. Усюды ўжываецца хвоя), Знаменка, Хвойная Паляна, Камянёва Рудня, Іллінка і інш. Так, вёску з назвай Манастыр, што ў Петрыкаўскім раёне, замянілі на Саснавец. На першы погляд, нібыта і нармальна, але ж ці так, калі ўжо ўзнікла патрэба ў замене і калі ўлічваць масавыя і вельмі часта няўдалыя замены шматлікіх тапанімічных назваў Беларусі. Але давайце паглядзім на гэтую з'яву шырэй, возьмем пад увагу геаграфію слоў сасна і хвоя, то гэта зусім не так. Назва Саснавец, мабыць, ад асновы сасна, што значыць – паселішча ў соснах, сярод соснаў. Такіх тапонімаў, утвораных ад назваў дрэў, на Беларусі многа: Бярозаўка, Бяроза, Альхоўка, Букча, Букі, Альховае, Хвойнікі, Дубраўкі, Дуброва, Дуброўна, Дубніцкае, Ракітнае, Грабаў і інш. На нашу думку, пры стварэнні назвы была не ўлічана геаграфія слоў сасна і хвоя, бо на Палессі, як ужо адзначалася, слова сасна амаль не ўжываецца, яго адпаведнікам у мове карэнных жыхароў з'яўляецца лексема хвоя, а лес, дзе растуць маладыя хвоі, завецца хвойнік. Таму калі ўжо і прыйшлося назву мяняць, то трэба было абавязкова мець на ўвазе і гэту акалічнасць, а ў аснову назвы браць звыклае, натуральнае для Петрыкаўшчыны слова хвоя. У такім выпадку паселішча магло б набыць назву Хвойня, або Хвойнае, або Хвайнякі, або Хвойнікі і інш. Дарэчы, зусім недалёка ад Саснаўца (Жыткавіцкі і Петрыкаўскі раёны) ёсць вёскі Хваенск, Хвойня, Хвойка, а Хвойнае і Хвойная Паляна вядомы ў Хойніцкім раёне. Варта тут сказаць, што і афіцыйная назва горада Хойнікі ў народзе гучыць як Хвойнікі (замена на Хойнікі нібыта адбылася пад уплывай польскай мовы). Пісьмовыя крыніцы назву вёскі Хвойнікі (сучасны горад Хойнікі) фіксуюць з 1512 г.

І яшчэ. Улічваючы тое, што ў Петрыкаўскім раёне ёсць ужо назва, утвораная ад назоўніка хвоя (Хвойня), мабыць, лепш было ў аснову пакласці нейкі іншы назоўнік ці прыметнік, улічыўшы мясцовы ландшафт ці нейкія важныя гістарычныя падзеі, што адбываліся на Петрыкаўшчыне. Аналагічныя разважанні можна аднесці і да назвы пасёлка Сасновы, што ў Мазырскім раёне.

А самае галоўнае, на нашу думку, традыцыйную назву трэба было не мяняць, тым больш што ў тапоніме Манастыр няма ніякай адмоўнай характарыстыкі, а такія ці падобныя назвы ёсць у другіх кутках нашай Беларусі і за яе межамі (Манастыр – вёскі ў Талачынскім і Браслаўскім раёнах на Віцебшчыне; Манастырок – вёска ў Бялыніцкім раёне на Магілёўшчыне; Манастыршчына – горад у Смаленскай вобласці).

Горад Слаўгарад на Магілёўшчыне такую назву атрымаў у 1945 г. замест былой – Прапойск. І тут праявілася элементарнае няведанне гісторыі нашага народа, законаў беларускай ды і рускай моў. Але спачатку крыху пра народнае ўяўленне ўтварэння гэтай назвы. Існуе наўная этымалогія. Змест яе наступны: паселішча Прапойск узнікла нібыта пасля бітвы рускага войска, якое ўзначальваў цар Пётр I, з войскам шведскага караля Карла XII. Каля вёскі Лясной у 1708 г. палкі рускага цара разбілі адборны шведскі корпус генерала Левенгаўпта. Шведы страцілі многа забітымі і раненымі, пакінулі артылерыю і вялізны абоз. У гонар такой выдатнай перамогі цар Пётр расшчодрыўся і аддаў усе запасы спіртнога мужным воінам, якія на месцы цяперашняга Слаўгарада-

Прапойска ўчынілі вялікі пір і прапілі ўсе запасы, якія ім, не шкадуючы, выдзеліў цар. Такім чынам, калі верыць легендзе, Прапойск паходзіць ад рускага дзеяслова пропить — страціць на выпіўку.

У гэтую выдумку, мабыць, паверыў і такі адукаваны і дасведчаны чалавек, як Канстанцін Сіманаў – вядомы савецкі паэт і пісьменнік, які шчыра і глыбока любіў Магілёўшчыну. Ён пад уражаннем хуткага вызвалення Прапойска ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў у 1943 г. напісаў наступныя жартаўліва-крыўдлівыя вершаваныя радкі:

Должно быть, название это  
Недаром Пропойску дано,  
Должно быть, и зиму  
И лето  
Там пьют беспробудно вино.  
Должно быть, в Пропойске  
По-русски  
Грешит до конца человек  
И пьет, как в раю, —  
Без закуски,  
Под дождик, под ветер,  
Под снег.  
Под нежным влиянием  
женским  
Мы все до конца там  
допьем  
И город Пропойск  
Протрезвенском,  
На радость всех жен,  
назовем.

Народная легенда, а таксама вершаваныя радкі сведчылі пра ўсталяваны ў людзей на працягу доўгага часу памылковы стэрэатып узнікнення тапанімічнай назвы. Абураецца такім тлумачэннем беларускай народнай назвы І. Яшкін, вядомы спецыяліст у галіне беларускай тапанімікі, ураджэнец тых мясцін. Вывучыўшы разнастайныя погляды на паходжанне тапонімаў Прапойск-Слаўгарад, ён пераканальна паказаў, што гісторыя з Прапойскам – гэта тыповы прыклад таго, як можа быць фальсіфікавана мінулае, а сапраўдная гісторыя, натуральны каларыт сцёрты ва ўгоду паказусе і чванству (гл.: Яшкін І. Дык ці пілі ў Прапойску больш за ўсіх? — «Звязда». 1991. 4 чэрв.).

У помніках пісьменнасці гэтая назва ў шматлікіх варыянтах (на Прупои, Пропостк, Пропорск, Пропорьск, Пропостьск, Пропойск – 1500 г., Пропостьско, Пропоск, Пропостеск, Пропоиск, Пропоск, Пропольск і інш.) вядомая з 1136 г. Вучоныя лічаць, што паходзіць назва горада ад рэчкі Проні, у вусці якой ён быў заснаваны. Дарэчы, гэта адзін з прадуктыўных спосабаў утварэння тапанімічных назваў на Беларусі: паселішча набывае назву ад рэчкі, вадаёма, на берагах якога яно ўзнікла. Так, Пінск з'явіўся на Піне, Бабруйск — на Бабруі, Слуцк — на Случы, Чачэрск — на Чачэры, Полацк — на Палаце,



Віцебск — на Віцьбе, Друцк — на Друці і г. д. У Расіі і на Украіне назваў гарадоў, што ўзніклі на берагах рэк і атрымалі ад іх назву, таксама нямала: Масква, Варонеж, Іжэўск, Самара, Ліпецк, Уральск, Славутіч, Томск, Ангарск і інш.

Такім чынам, назва ўзнікла па наступнай словаўтваральнай мадэлі: Пропашьскь → Пропашк → Пропойск → Прапойск. У канцы слова ў выніку спецыфічных асаблівасцяў беларускай фанетыкі ў групе зычных -шск адбылася замена ш → ж(й). Такі пераход быў не адзінкавы, ён адбыўся такеама, напрыклад, у тапоніме Лагойск. (З былога Логожскь → Логожск → Логойск → Лагойск.)

Замена назвы Прапойск на Слаўгарад, яе матывацыя падобна анекдоту. Пра гэта Л. Лыч піша наступнае: «У баях за Прапойск вызначылася адно з воінскіх падраздзяленняў, за што ў тыя часы было прынята прысвойваць ім найменні па назве вызваленага горада. У дадзеным выпадку азначала да нумара воінскай часці дадаць слова «Прапойская». Палічылі, што яно будзе абразай для воінаў-вызваліцеляў, бо назву горада выводзілі ад зняважлівага для ўсялякага культурнага чалавека рускага слова «пропойца». Я спецыяльна называю гэта слова рускім, бо ў нашай мове яно адсугнічае. Ёсць слова «п'яніца», «п'янчуга», і, значыць, у народную, беларускую назву горада Прапойска нічога не закладзена брыдкага, непрыстойнага»<sup>1</sup>.

1 Лыч Л. Назвы бацькаўшчыны: вярнуць страчанае. — «ЛіМ». 1989. 4 жн.

Большасць даследчыкаў лічыць, што назва сталіцы Беларусі ўзнікла ад назвы ракі Менкі, якая ўпадала ў Свіслач у межах сучаснага горада. Гэты тапонім ва ўсіх старажытных летапісах, літаратурных творах, пачынаючы ад «Аповесці мінулых гадоў» (1067) і аж да канца XVII ст., быў вядомы пад назвамі Меньскь, Менескь, Менск. Далей пад уплывам польскага напісання тапонімаў (у палякаў ёсць свой горад Міньск Мазавецкі)<sup>1</sup> для абазначэння сучаснага беларускага горада паступова пачынае ўжывацца Міньск Літэвскі. Пасля далучэння тэрыторыі Беларусі да Расійскай імперыі ён набывае аднаслоўную назву Мінск, запазычаную царскімі чыноўнікамі ў сваіх польскіх калег.

<sup>1</sup> Дзянісаў У. Як Менск стаў Мінскам. — «Знамя юности». 1990. 17 студз.

З 1917 г. зноў паслядоўна пачынае ўжывацца беларуская назва Менск, якая была юрыдычна замацавана Канстытуцыяй 1927 г. як афіцыйная назва сталіцы БССР, а таксама прадубліравана і Канстытуцыяй 1938 г. Аднак у самы разгар сталіншчыны на Беларусі (1938) на адной з сесій Вярхоўнага Савета БССР без тлумачэння было прызнана неабходным замяніць назву Менск на Мінск. Такое рашэнне сесіі было прынята нібыта ў сувязі з небяспечным (як думалася чыноўнікам у той час. — В. Ш.) уплывам польскай мовы і культуры на беларускую, хаця, па сутнасці, ад недасведчанасці і невуцтва атрымалася наадварот: была ўзаконена навязаная яшчэ ў XVII ст. польскімі чыноўнікамі-каланістамі іх уласная назва, механічна перанесеная з нольскага горада на беларускі. Дарэчы, у наш час у друкаваных крыніцах, на радыё, тэлебачанні, у прыватных размовах усё часцей і часцей пачынаюць карыстацца спрадвечна беларускай назвай Менск, пацвярджаючы і ўсведамляючы тым самым

справядлівасць, шануючы гістарычную памяць народа. Некаторыя беларускія выдавецтвы ў апошнія гады карыстаюцца толькі назвай Менск.

У. Дзянісаў у пацвярджэнне сваіх думак спасылаецца на выказванне пісьменніка Кузьмы Чорнага, які быў вельмі ўважлівым і надзвычай кампетэнтным знаўцам мовы. К. Чорны ніколі не ўжываў назву Мінск. У нататку «Мова» пра назву беларускай сталіцы ён пісаў: «Людзі, якія не ведаюць ні законаў мовы, ні гісторыі Беларусі, ні самой мовы – ні беларускай, ні рускай, ні польскай (жаргон, на якім яны гавораць і пішуць, нельга назваць мовай) – здолелі, на вялікі жаль, устанавіць правільна пісаць не «Менск» і не «Наваградак», як пішацца ў рускіх, беларускіх, славянскіх летапісах, а «Мінск», «Навагрудак», гэта значыць – у польскім вымаўленні. І гэтыя людзі шчыра верылі, што яны змагаюцца такім мерапрыемствам з уплывам польскай мовы на беларускую...»

Пасля таго як па прапанове народнага дэпутата БССР, паэта А. Вярцінскага на сесіі Вярхоўнага Савета БССР было ўзнята пытанне аб замене назвы нашай сталіцы Мінск на Менск, на старонках рэспубліканскіх газет і часопісаў разгарнулася палеміка адносна пастаўленай праблемы. Так, доктар філалагічных навук А.І. Жураўскі ў газеце «Звязда» выступіў з палемічным артыкулам, у якім, фактычна, не згаджаецца з ініцыятарамі і даследчыкамі беларускіх айконімаў, якія падтрымліваюць ідэю замены назвы беларускай сталіцы. Калі ўжо і рабіць замену, як ён заўважае з іроніяй, то варта, мабыць, перайначыць Мінск на Менеск, як гэты тапонім перадаваўся ў самых старажытных агульнаўсходнеславянскіх летапісах. А.І. Жураўскі са спасылкамі на працы Я.Ф. Карскага і Н.Т. Вайтовіч даказвае, што замена Менск на Мінск адбылася не пад уплывам польскай мовы, а хугчэй за ўсё спантанна, сама па сабе ў выніку ўнутранага развіцця фанетычнай сістэмы старажытнай беларускай мовы (напісанні Мінск засведчаны ў помніках XVI ст. (1594 – 1596 гг.). Польскі ўплыў на тапанімічныя назвы Беларусі праявіўся ў асноўным у другой палове XVII ст. Такі ж пераход *h* → *i* адбыўся не толькі ў тапоніме Мьньскъ, а і ў іншых беларускіх уласных і агульных назоўніках і дзеясловах: Нясвіж, дзіця, світанне, усміхацца, цвісці і інш. А.І. Жураўскі сцвярджае, што ў наш час паўсюдна ў гаворках Міншчыны і ў іншых мясцінах ужываецца толькі адна назва для беларускай сталіцы – Мінск (гл.: Жураўскі А. «Мабыць, лепш Менеск?» – Звязда». 1991. 15 мая). Блізкія да выказаных аргументаў і довады А. Рогалева. У прыватнасці, А. Рогалеў лічыць некарэктным тлумачэнне асобных даследчыкаў пра пераход Менск – Мінск пад уплывам польскага геаграфічнага наймення Міньск-Мазавецкі. На яго думку, ёсць пэўныя акалічнасці, што прымушаюць думаць інакш: назва Міньск-Мазавецкі ўзнікла пад уплывам беларускага Мінска (гл.: Рогалеў А. І ўсё ж – Мінск! – «Звязда». 1991. 25 ліп.). Аднак канкрэтных лінгвістычных ці нейкіх іншых аргументаў на карысць такога выказвання А. Рогалеў не прыводзіць. Не зусім пераканальным лічым і довад А. Жураўскага, што цяпер нідзе ў вёсках на Беларусі не гавораць Менск, а толькі вядома назва Мінск. Магчыма, гэта і так, але ж нідзе гадоў пяць таму назад не гаварылі і Санкт-Пецярбург, Цвер, Уладзікаўказ, Марыупаль і інш.

Нам здаецца, што маюць рацыю тыя даследчыкі, якія бачаць у замене Менск на Мінск вынік паланізацыі тапанімічнай назвы, бо назва Мінск амаль паслядоўна пачала ўжывацца ў пісьмовых крыніцах у канцы XVII ст., калі польскі ўплыў на беларускую мову быў самым значным. У той час паланізацыя ахапіла самыя разнастайныя па мадэлях тыпы беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх тапонімаў і другіх уласных найменняў (імянаў, прозвішчаў). Прычым гэты працэс найперш перадаваўся праз запісы, геаграфічныя карты, дакументы справаводства, якія, як вядома, вяліся выключна на польскай мове. Іменна ў той перыяд не ў вуснай, а найперш у пісьмовай мове замацаваліся паланізаваныя Брэст, Навагрудак, Гродна, Драгічын, Ліўзна, Міёры, Шаркаўшчызна, Крулеўшчызна, Езёры, Вуля, Вулька і многія іншыя беларускія тапанімічныя назвы, змененыя ў шматлікіх выпадках па аналогіі з блізкімі па структуры польскімі тапонімамі... У вуснай жа мове, як зазначаў Павел Шпілеўскі ў сярэдзіне XIX ст., падарожнічаючы па Міншчыне, «простонародзе до сих пор называет Минск Менском». Ды і ў 30-я гады XX ст. паўсюдна на Беларусі ўжывалі назву Менск, якая была звыклаю і натуральнаю для ўсіх жыхароў рэспублікі. Успамінаючы часы свайго юнацтва, пісьменнік-лінгвіст Ф. Янкоўскі пісаў: «Далей – поездам, упершыню ў жыцці – да Бабруйска. А там пільнуйся і пільнуй – перасадка. І даедзеш да самога, як тады казалі, пісалі і друкавалі, Менска» (Янкоўскі Ф. З нялёгкіх дарог).

Новыя матэрыялы і факты, якія сталі вядомымі ў апошнія часы, яшчэ раз сведчаць, што акцыя аб замене назвы Менск на Мінск была вынікам не лінгвістычных, а сацыяльна-палітычных працэсаў, накіраваных на вынішчэнне ўсяго беларускага, і распачата высокімі афіцыйнымі інстанцыямі ў перыяд першай хвалі рэпрэсій (1929 – 1933 гг.) супроць надуманых і фальсіфікаваных «нацдэмаў». Навуковец Я. Войніч (гл.: «Звязда». 1992. 17 крас.) знайшоў у архівах АН БССР пратакол пасяджэння Інстытута мовазнаўства БАН ад 18.02.1931 г., дзе разглядалася пытанне «Правапіс назваў гарадоў і раёнаў БССР». Пастанова сведчыць: «Зыходзячы з таго, што ўся працоўная Беларусь, а таксама суседнія рэспублікі ведаюць і ўжываюць тэрмін Мінск, а толькі нязначная частка Міншчыны гаворыць Менск – тэрмін Менск, уведзены нацдэмамі, замяніць агульнавядомым Мінск» (ф. 1, спр. 8, арк. 175). Праз некалькі дзён гэтая прапанова была зацверджана на прэзідыуме БАН, а пазней і на сесіі Вярхоўнага Савета БССР.

Назва Менск жывая і ў наш час. Ёю карыстаюцца ў вёсцы Распуцце Пухавіцкага раёна і ў вёсцы Пасека Старадарожскага раёна, засведчыў назву Менск і самы вялікі і аўтарытэтны з беларускіх лексікаграфічных даведнікаў «Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» (т. 5. С. 212).

Такім чынам, замена назвы Менск на Мінск была прадыктавана і інспіравана зверху з ігнараваннем грамадскай думкі (з народамі ніхто не раіўся), з парушэннем нацыянальных традыцый і логікі.

Безразважны замах на спрадвечна беларускія тапанімічныя назвы напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны чуць было не завяршыўся заменай такой самабытнай назвы, як Магілёў. Пра гэта Васіль Вітка ўспамінае наступнае: «У

1937 годзе даследчык Арктыкі, ураджэнец Магілёва, Ота Шміт кіраваў экспедыцыяй «Чэлюскіна», ратаваў зімоўшчыкаў ст. «Паўночны Полюс». Гонар яму і слава. Але беларускія кіраўнікі настолькі расшчодрыліся, што гатовы былі ахвяраваць герою ўжо не Магілёў, а Шміт. Якраз жа ў гэты час наспявала ідэя і самую сталіцу перанесці сюды. Спешна пабудавалі копію сталічнага Дома ўрада. Так што, каб такое здарылася, дык многія б з нас, пэўна, былі б і не мінчукі, і не магілёўцы, а шмітаўцы, а магчыма, і шмітчукі» (гл.: Вітка В. Адкуль вы, як вас зваць? – «ЛіМ». 1990. 23 лістап.).

Толькі ў 1964 г. было на Беларусі па так званых «просьбах працоўных» заменена больш за трыста назваў населеных пунктаў. Цяпер асобныя і калектыўныя галасы пратэсту вярнуць былыя назвы вёскам, гарадам, мястэчкам, вуліцам, плошчам гучаць усё настойлівей. Напрыклад, на Беларусі ёсць многа вуліц Айвазоўскага, Варашылава, Неўскага, Калініна і г. д., а вось вуліца Вашчылы ўсяго адна. Мала ў нас найменняў, звязаных з імёнамі дзеячаў старажытнай беларускай культуры, навукі, асветы: Ф. Скарыны, К. Тураўскага, С. Полацкага, К. Каліноўскага, Ф. Багушэвіча, І. Дамейкі, Э. Пякарскага, М. Доўнар-Запольскага, В. Дуніна-Марцінкевіча і многіх іншых. Патрыятычнае выхаванне на нацыянальных каштоўнасцях і традыцыях беларускага народа ў 30–70-я гады ў нас было зведзена да нуля, што яскрава адбілася на фактах тапанімікі. Пра гэта, напрыклад, вельмі пераканальна пісаў К. Тарасаў у нарысе «Заезная карчма»: «Вуліцы Грунвальдскай у нас няма нават у тых гарадах, якія пасылалі сваіх сыноў на бітву з тэўтонцамі. Не існуе і вуліцы Лышчынскага. Хіба ж мысліцель не заслужыў? А хто бачыў на дамах шыльдачкі з імёнамі Афанасія Філіповіча, Усяслава Чарадзея, Давыда Гарадзенскага, князя Альгерда Канстанціна Астрожскага, Андрэя Полацкага? Імя Глінкі ўшанавана ў назвах вуліц дзевяці беларускіх гарадоў, а вось Манюшка забыты нават у Мінску, дзе ён нарадзіўся і ствараў музыку, дзе, дарэчы, жылі ўсе пакаленні ягоных продкаў. І ўжо зусім не паддаецца разуменню, чаму імя генералісімуса, графа Рымніцкага, князя італьянскага А.В. Суворова нададзена вуліцам у 35 беларускіх гарадах і 24 мястэчках, 23 калгасах, а імя беларускага і ўсходнеславянскага першадрукара, вучонага, мысліцеля, гуманіста – толькі сямі вуліцам і аніводнаму калгасу. Між тым Скарына праславіў Беларусь, а Сувораву хадзіў па ёй з войскам, пагашаючы народныя паўстанні. Безумоўна, ён геніяльны палкаводзец, але нельга асэнсаваць такое нізкае схіленне галавы перад ваенным талентам аднаго з душыцеляў Пугачоўскага паўстання і ўсвядоміць, што дазваляе аддаваць забыццю ці цьмяна асвятляць выдатных дзеячаў уласнай гісторыі. Спіс такіх, мякка кажучы, недарэчнасцей можа заняць шмат старонак» (гл.: Тарасаў К. Памяць пра легенды. – Мн., 1990. С. 191).

Яшчэ адзін прыклад такой вакханаліі ў дачыненні да беларускіх тапанімічных назваў, які прыводзяць С. Крапівін і М. Сафонаў у «Народнай газеце» (1994, 1 снеж.): «Калі ў 1918 г. марксіст-рамантык Канегісер пальнуў у марксіста-палача Урыцкага, то з гэтага выпадку перайменавалі сяло ў Гомельскім павеце. .

Але тое, што адбылося пасля стрэлу бальшавіка Нікалаева ў бальшавіка Кірава, канчаткова перайшло межы розуму. У кожным больш значным паселішчы, дзе колькасць вуліц перавышала тры, адна з іх абавязкова атрымала імя Кірава.

Вось які пералік назваў гарадоў і раёнаў пададзены ў даведніку «СССР. Административно-территориальное деление»: Кіраў (2 гарады), Кіраваград (2), затым Кіравабад, Кіравакан і дзесяткі Кіраўскаў, Кіраўскіх – усяго 74 назвы. Сёл – тых без ліку...

Працоўныя вёскі Мінскай вобласці, лічы, па сённяшні дзень аб'яднаны ў 11 калгасаў імя Кірава. Усіх мемарыяльных кіраўскіх назваў на беларускай зямлі не злічыць. А калгасаў імя Янкі Купалы на Міншчыне два...»

Ёсць прыклады ў гісторыі беларускай тапанімікі, якія выразна паказваюць, што неапраўданай заменай, вынішчэннем спрадвечна беларускіх тапонімаў займаліся ў 30 – 70-я гады людзі, далёкія ад гісторыі народа, яго мовы, тапанімікі, ад народнага ўяўлення пра такія назвы. Пра гэта пераканальна сведчыць, напрыклад, захаванне тапоніма Астражанка, што ў Лельчыцкім раёне. Гэтая назва, у той час, калі б чыноўнікі ведалі яе паходжанне, павінна была трапіць у спіс тапонімаў, якія адносілі да разраду непажаданых. Напрыклад, у Лельчыцкім раёне ў такі чорны спісак трапілі Радзілавічы, Зладзін, Асмаленік, Падварак (Фальварак), Каросцін, Берасцяны Завод (Берзавод), Магільнае, Гарнавішча.

Назва ж вёскі Астражанка ацалела, бо чыноўніцкае вуха не ўлавіла, што тапонім Астражанка паходзіць ад назоўніка астрог – турма. У старажытнай беларускай мове лексема астрог мела значэнне «адгароджаная мясціна, умацаванне, крэпасць», а ў самы ранні перыяд: «частакол, сцяна з заостраных бярвенняў». Паводле сведчання старажылаў, паселішча Астражанка ўзнікла як ссыльны пункт, куды з маёнткаў феадалаў Палесся высылалі ў астрог за розныя правіннасці мясцовых сялян. Дарэчы, недалёка ад вёскі Астражанка знаходзіцца і другая вёска Зладзін (цяпер Чырвонабярэжжа), якая, на думку тутэйшых людзей, узнікла як месца высылкі з сёл і памесцяў Мазыршчыны зладзеяў. Такім чынам, гэтыя два населеныя пункты ўзніклі як своеасаблівыя месцы ссылкі, рэзервацыі, дзе людзі адбывалі пэўныя пакаранні, правіннасці. І калі ў сярэдзіне шасцідзесятых гадоў у Лельчыцкім раёне як вынік тагачаснай моды былі заменены Каросцін на Новае Палессе, Зладзін на Чырвонабярэжжа, Падварак на Пабеднае, Асмаленік на Ударнае, Берзавод (Берасцяны Завод) на Чапаеўск, Магільнае на Мірнае, то ў тапоніме Астражанка пільнымі, але недасведчанымі чыноўнікамі непажаданай, негатыўнай семантыкі не было выяўлена. Відаць, была страчана сувязь паміж словамі астрог і Астражанка.

Між іншым, тапонім Астражанка семантычна роднасны такім беларускім, рускім і ўкраінскім тапонімам, як Гарадок, Гарадзец, Ноўгарад, Гарадзішча і інш., у структуры якіх ёсць словы горад, гарадок і інш. Вось што пісаў пра такія назвы акадэмік М. Шанскі: тапонімамі Гарадок, Гарадзец, Гарадзішча і інш. гарадскія імёны «крапаснога» характару не абмяжоўваюцца, бо, паводле свайго паходжання, напрыклад, агульны назоўнік гарадок стаў вытворнай базай для ўласнага назоўніка-тапоніма Гарадок (назва горада ў Расіі і

Беларусі.— В. Ш.), але не са значэннем «маленькі горад», як мяркуюць некаторыя людзі, а «невялікае ўмацаванне, адгароджанае пасяленне, крэпасць». У гэты семантычны рад уваходзіць і назва паселішча-горада Астрог, што ў Ровенскай вобласці Украіны. Розніца ў семантыцы паміж гарадком і астрогам у тым, што ў старажытнасці шматлікія астрогі будаваліся на скорую руку і абгароджваліся загарадай-сцяной з бярэнаў, а гарадкі і гарады забудоўваліся моцнай сцяпой з трывалымі вугламі, вежамі, байніцамі і іншымі атрыбутамі тагачаснай фартыфікацыі. Прымаючы да ўвагі гэту інфармацыю, можна спрабаваць падабраць ключ для тлумачэння паходжання наступных тапонімаў Беларусі: Гарадок, Гарадзея, Гародня, Давыд-Гарадок, Кажан-Гарадок, Астрашыцкі Гарадок, Сёмкаў Гарадок, Наваградак, Гарадкі, Гарадзішча і інш., гісторыя якіх найчасцей пачыналася з драўляных умацаванняў, крэпасцей, астрогаў. Між іншым, такія пасяленні, як правіла, узніклі на лясных абшарах рассялення славян і амаль не сустракаюцца ў стэпавых, бязлесавых прасторах.

Ці не ад невуцтва і моўнай глухаты былі заменены, напрыклад, назвы вёсак Маргі, Белы Морг і інш., што вядомы былі ў розных частках Беларусі. З гэтымі назвамі чыноўнікаў падвяла такая з'ява, як міжмоўная аманімія. Майстры на паспешлівыя змены, відаць, не адрознівалі словы морг – трупярня, якое трапіла да нас з французскай мовы, і морг як архаізаваная назва зямельнай меры, некалі вядомая ў Польшчы і на Беларусі. Ад другога – земляробчага – тэрміна прыкладна пасля XVI ст. узніклі паўсюдна на Беларусі разнастайныя тапанімічныя і мікратапанімічныя назвы, у тым ліку і назвы вёсак, засценкаў, хутароў. Такія тапанімічныя назвы падкрэслівалі выразную этнаграфічную прыкмету нашай радзімы ў мінулым, дзе земляробства мела свае адметныя асаблівасці ў параўнанні з побытам суседніх славянскіх народаў. На жаль, такія назвы былі агулам заменены на больш «прыдатныя, прыстойныя і жывыя», якія цяпер нярэдка ўспрымаюцца як злая іронія, тыпу Прагрэс, Калгасная, Сірэнеўка, Новая Жызнь, Ударная і інш.

Характэрная асаблівасць найменняў, перайначаных у 30 – 60-я гады, – гэта іх падабенства, аднастайнасць і вялікая частотнасць адных і тых жа тапонімаў і мікратапонімаў у многіх рэгіёнах былога Савецкага Саюза. Так, з 648 вуліц Мінска 333 (больш за палову) паўтараюць назвы маскоўскіх вуліц (Гл.: «АиФ». 1989. № 3. 6 – 12 жн.). У гэтым плане пераканальнымі, на нашу думку, з'яўляюцца разважанні аднаго навукоўца з Казахстана. Ен піша: «Каму абавязаны сваімі назвамі гарады Гур'еў, Паўладар, Петрапаўлаўск? Чым бязлікае Цалінаград лепш Акмолы, Белага Маўзалея?» «Мы, – прадаўжае аўтар, – шануем Кабзара, але навошта ў межах адной вобласці нашай рэспублікі павінны суіснаваць Форт-Шаўчэнка і горад Шаўчэнка? Ярмач быў смелым і ваяўнічым военачальнікам, выдатнай гістарычнай асобай, аднак у карэннага насельніцтва сваё ўяўленне пра яго ролю ў гісторыі, і называць яго імем горад у Казахстане наўрад ці мэтазгодна, таксама, як назваць з самых добрых пабуджэнняў да нашых сяброў манголаў, скажам, які-небудзь горад на Волзе імем Чынгісхана...» (гл.: «Лит. газета». 1989. 25 чэрв.).

Надзвычай яскравы прыклад на беларускім тапанамічным фоне ў гэтым плане прыводзіць В. Лемцюгова.

У 30 – 60-я гады беларускую тапанімічную сістэму літаральна запаланілі назвы з асновамі або кампанентамі Красн-ы, Чырвон-ы: Красны Курган, Красны Мост, Красны Рог, Чырвонае Поле, Чырвонае Селішча, Чырвоны Змагар, Чырвоны Кут, Чырвоны Маяк, Чырвоны Пільшчык, Чырвоная Горка, Чырвоная Зорка, Чырвоная Кветка, Чырвоная Ніва, Чырвоная Паляна і інш. Толькі ў адной Гомельскай вобласці зараз больш за семдзсят тапонімаў з азначэннем Чырвоны (гл.: Лемцюгова В. Гэта не нашыя вёскі. – «Звязда». 1991. 19 крас.). Праўда, у некаторых выпадках карэнныя жыхары ў такія найменні ўкладвалі і сваё бачанне рэчаіснасці, хоць яно было абумоўлена прапановай зверху. Пра гэта паэт Віктар Ярац, які нарадзіўся ў пасёлку Красны Мост Рэчыцкага раёна, пісаў: «Сваю назву пасёлак атрымаў адразу ж пасля рэвалюцыі. Тады было вельмі модна, распаўсюджана «фарбаваць» найменні гарадоў і вёсак чырвоным рэвалюцыйна-пралетарскім колерам. Адсюль – і Красны (а не які іншы) Мост. Але ў гэтай назве я перш за ўсё бачу паняцце красы, якое ў народнай творчасці спалучана ў такіх выразях, як «красная дзяўчына» (дзяўчына-красуня), «краснае сонейка» (ласкава-шчодрое, жаданае), «красны кут» (пачэсны, пад абразамі святымі)».

Занядбанне нацыянальных традыцый у анамастыцы, татальнае вынішчэнне ўсяго свайго, традыцыйнага прывяло да таго, што ў савецкі час (20–80-я гады) мноства назваў паселішчаў і іншых тапанімічных аб'ектаў (гарадоў, вёсак, мястэчак, прадпрыемстваў, калгасаў, саўгасаў, вучэбных устаноў, вайсковых злучэнняў і інш.) было агулам перайменавана ў гонар яшчэ жывых кіраўнікоў Савецкага Саюза. Прыгадаем, што пры жыцці Сталіна, Троцкага, Калініна, Горкага існавалі назвы гарадоў Сталінград, Сталіна, Сталінабад, Калінін, Калінінград, Троцк, Горкі і інш. Успомнім (ды яшчэ і цяпер нярэдка), што ў кожным больш-менш значным паселішчы былі ці ёсць праспекты, вуліцы, плошчы, паркі, названыя ў імя Леніна, Сталіна, Маркса, Энгельса, Калініна, Кірава, Дзяржынскага, Свярдлова, Куйбышава, Луначарскага, Брэжнева і інш. «Бессмяроцце некаторым «геніям», – як зазначыў П. Васілеўскі, – забяспечвалася адразу пасля іх канчыны: паселішча, а то і дзесяткі паселішчаў, у якім яны «мелі гонар» нарадзіцца ці ашчаслівіць сваім візітам у час сваёй «кіпучай дзейнасці», як правіла, пачыналі насіць імя правадыра: Жданаў, Дзяржынск, Кагановічы, Молатаў, Брэжнеў, Андропаў, Усцінаў, Чарненка і інш.».

Між іншым, як прасочана даследчыкамі, у большасці цывілізаваных краін існуюць пісаныя і няпісаныя законы, выпрацаваныя і апрабаваныя жыццёвай практыкай, а не навязаныя грамадству дзікім дыктатам і здзекам над яго гістарычнай памяццю, традыцыямі, якія забараняюць мяняць спрадвечныя назвы і даваць новае імя паселішчам, вуліцам і іншым аб'ектам у гонар тых ці іншых асоб. Як сведчыць вопыт, павінна прайсці некалькі дзесяцігоддзяў з дня смерці, і толькі потым, як справядліва адзначаў П. Васілеўскі, пішучы пра такія назвы, імя з'явіцца на шыльдачцы з назвай вуліцы... У гэтым свая логіка: усе добра разумелі, што гэтыя «гістарычныя» асобы наўрад ці могуць

спадзявацца на ўдзячную памяць, і таму «бясмерце» забяспечвалася імі праз гвалт над грамадствам і здзек з гісторыі»(гл: «3 гісторыі на «Вы». Вып. 2.— Мн., 1994. С. 269).

Многія жыхары рэспублікі выказваюць заклапочанасць неапраўданымі заменаўмі традыцыйных назваў, вылушчэннем у тапонімах нацыянальнай спецыфікі. Асабліва часта абыякава ў нас ставіліся да назваў тых вёсак і іншых паселішчаў, якіх увабралі, «праглынулі» гарады, рассоўваючы ўшыркі свае межы. Вось што пісаў чытач «Звязды» (1993, 12 лют.) А. Шыраканаў: «Чвэрць стагоддзя прайшло пасля далучэння да Мінска вёскі Цівалі. На яе месцы, цяперашнім праспекце Пушкіна, выраслі шахі дамоў і першы ў горадзе універсам, названы па раёну абслугоўвання «Фрунзенскі». Цяпер у мікрараёне «Захад» дзейнічаюць адметныя універсамы «Гродна», «Брэст», таму «Фрунзенскі» не з'яўляецца больш адзіным у раёне і яго назва страціла першапачатковы сэнс. Ды і ўвогуле: што арыгінальнага ў колішняй традыцыі называць магазіны афіцыйнымі назвамі накшталт «Першамайскі», «Фрунзенскі»? З гэтай нагоды варта было б, як кажуць, змяніць шылду. Было б вельмі лагічным увекавечыць назву зніклай тутэйшай вёскі Цівалі.

Між іншым, мне даводзілася чуць легенду, што паходзіць яна з назвы прыгожага гарадка пад Рымам. Пан, які быў там, палічыў, што і яго ўладанні пад Менскам — нягоршыя». А паразважаўшы шырэй, можна сказаць, што ў такіх выпадках назвамі былых вёсак варта называць цэлыя мікрараёны, што ўзніклі на іх месцы.

Лагічна, правільна пра такія ўнутрыгарадскія праблемы гарадской тапанімікі Беларусі, і ў прыватнасці г. Мінска, пісаў у свой час Я. Скрыган: «Кожны салідны горад, апроч галоўнага цэнтра, павінен мець і дапаможныя мясціны з нейкім сваім архітэктурным акцэнтам. Гэта надае гораду разнастайнасць, робіць яго паэтычным, неспадзеўна новым. У адным месцы гэтакім архітэктурным акцэнтам будзе, скажам, плошча ў Козыраве, дзе размяшчаўся штаб козыраўскіх партызан, то яе й трэба назваць: «Козыраўская плошча». Удругім, дапусцім, у Чыжоўцы, панаваў бы матыў парку — гэтак і назваць яго — «Чыжоўка». У Серабранцы, здаецца, ужо ёсць такі акцэнт — універсам «Серабранка». Па тым, што дзе мае быць галоўным, дапусцім, у Будзілаве добры кінатэатр — назваць яго «Будзілава». Як маскоўскі — «Зарядье». Добрую назву можа даць «Пярэспа». Уяўляю, як паэтычна, з добрым народным досціпам выглядаў бы недзе рэстаран, калі б ён зваўся «Тры карчмы» або «Доўгі Брод» (Скрыган Я. Некалькі хвілін чужога жыцця).

Некаторыя тапонімы ў апошнія гады па волі «айцоў» горада мяняліся амаль кожнае дзесяцігоддзе. Так, вуліца М. Багдановіча ў Мінску ў выніку паспешлівых і неабдуманых рашэнняў мае ў наш час шостую назву (Віленская, Траецкая, Аляксандраўская, Камунальная, Максіма Горкага), пятую назву мае праспект імя Францыска Скарыны (вуліцы Захар'еўская, Савецкая, праспект Сталіна, Ленінскі праспект). Назва горада Луганска за апошнія шэсцьдзясят гадоў таксама мянялася аж пяць разоў: Луганск → Варашылаўград → Луганск → Варашылаўград → Луганск.



Дарэчы і тут успомніць выказванне Яна Скрыгана, які балюча перажываў, што мы часамі вельмі паспешліва з вуліц, гарадоў, паселішчаў сціраем знакі гісторыі. Пра гэта ён пісаў: «Я не супраць таго, што даюцца новыя назвы, якія ўвекавечваюць людзей і іх справы, але для новых назваў ёсць многа прастору: і новыя паселішчы, і новыя вуліцы або хоць і старыя, але з выпадковымі назвамі, такімі, што нават не ведаеш, як яны маглі ўзяцца. Паселішчы, як і людзі, без біяграфіі не маюць свайго аблічча. Я не ўяўляю, напрыклад, Мінска без Нямігі. Здаецца, што нешта важнае адабралі ад яго, перайменаваўшы Лагойскі або хоць бы той жа Койданаўскі тракт, легенда пра які ўпіраецца ў век Залатой арды. Мне шкада, што знікла Траецкая гара, на якой дзень і ноч стаялі дазоры, ахоўваючы старажытных мінчан. Што цяпер толькі старыя людзі памятаюць, дзе была Пярэспа, Старажоўка. Весялоўка, Ляхаўка, а яны ж гістарычна вызначалі характар раёнаў» (Скрыган Я. Некалькі хвілін чужога жыцця).

У гісторыі беларускай тапанімікі ёсць прыклады, калі і раней мяняліся назвы паселішчаў, але не так, як гэта рабілася апошнія пяцьдзсят гадоў. Раней такія замены былі звязаны з вялікімі падзеямі, якія істотна ўплывалі на ход нашай гісторыі. Так, вядома, што сучасная назва Дзяржынск, што ў аднайменным раёне на Міншчыне, – гэта ўжо трэцяя назва паселішча. Першай з'яўляецца Крутагор'е. У 1274, а затым у 1276 гг. (у некаторых даведніках у 1241 г., а затым 1249 г. – В. Ш.) пад гэтым мястэчкам адбыліся дзве самыя значныя бітвы нашых продкаў з татарамі. У апошняй сечы захопнікамі камандаваў хан Койдан, які пад Крутагор'ем атрымаў жорсткае паражэнне. У знак перамогі па волі пераможцаў Кругагор'е нібыта атрымала другую назву – Койданава. Звярніце ўвагу: зусім не па-сучаснаму – у знак ворага, які быў разгромлены. Гэтая назва праіснавала да 1932 г. і была заменена на мемарыяльную Дзяржынск у гонар дзеяча Камуністычнай партыі і Савецкай дзяржавы Ф. Дзяржынскага, радзіма якога знаходзіцца ў трыццаці кіламетрах ад сучаснага Дзяржынска. Апошняя назва даволі частая на Беларусі і ў цэлым па былым СССР. Аднайменныя назвы ёсць у Лельчыцкім, Быхаўскім, Нараўлянскім і іншых раёнах. А ўсяго ў былым СССР каля сарака населеных пунктаў (у тым ліку 8 гарадоў) мелі назву, утвораную ад прозвішча «жалезнага рыцара рэвалюцыі», не лічачы соцень калгасаў, саўгасаў, фаб-рык, заводаў, навучальных устаноў, воінскіх злучэнняў і г. д. У апошнія часы ў Маскве і ў іншых гарадах людзі патрабуюць вярнуць былыя назвы, якія былі заменены ў гонар Ф. Дзяржынскага. Асноўны аргумент, які выстаўляецца супраць Дзяржынскага – гэта яго жорсткасць і бяздушнасць да людзей, якія не ўспрынялі ці не разумелі ідэалогіі новага, сацыялістычнага грамадства, ля вытокаў якога ён стаяў.

На Уздзеншчыне з часоў татара-мангольскага нашэсця была вядома вёска Магільнае, якая ў жніўні 1979 г. Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР была перайменавана ў Нёман. Калі б тагачасныя кіраўнікі на Уздзеншчыне ведалі як трэба гісторыю свайго краю, то яны наўрад ці асмеліліся б чыніць здзек над гістарычнай памяццю нашчадкаў: назва Магільнае мае для беларусаў агульнанацыянальнае значэнне, яна часта ўпамінаецца ў гістарычных

летапісах, разнастайных навуковых працах і даведніках у сувязі з тым, што ў ваколіцах вёскі ў XIII ст. адбылася значная бітва нашых продкаў з татарамангольскімі заваёўнікамі.

І Праўда, вядомы гісторык М. Ермаловіч ставіць пад сумненне існаванне бітваў нашых продкаў з татарамі пад Магільным і Кругагор'ем (Койданавам). На яго думку, Магільнянская і Койданаўская бітвы гэта хутчэй за ўсё міфы, створаныя ў XVI ст. для ўзвелічэння літоўскіх князёў, якія быццам бы толькі адны і маглі супрацьстаць мангола-татарскім заваёўнікам, чаго ў сапраўднасці не было. Можна зазначыць, што М. Ермаловіч сумняваецца нават у праўдзівасці існавання самога хана Кайдана як рэальнай гістарычнай асобы. Сярод татарскіх ханаў, военачальнікаў і ваяводаў, як ён прасачыў, ён не значыцца. Нават калі ўлічыць, што бітва над Крутагор'ем і была (у 1277, а не 1241 і 1249 гг.), то кіраваў татарамі не Кайдан, а ваявода Мамшэй. Апроч таго, тапонім Койданаў на Беларусі не адзін: населены пункт з такой назвай быў таксама недалёка ад г. Паставы, што таксама ставіць над сумненнем паходжанне гэтай назвы ад імя татарскага хана (гл.: Ермаловіч М.І. Па слядах аднаго міфа. – Мн., 1991. С. 53).

У абарону спрадвечнай назвы Магільнае выступілі вядомыя ў рэспубліцы вучоныя, урадженцы гэтай вёскі, мясцовыя жыхары. Было пераканальна даказана, што такія тапанімічныя назвы, як Магільнае, з багатым гістарычным патэнцыялам, якія былі антыдэмакратычна, з грубейшым парушэннем савецкіх законаў заменены на іншыя, трэба абавязкова вярнуць народу. Леанід Лыч у артыкуле «Назвы бацькаўшчыны: вярнуць страчанае» падрабязна паказаў, як прадстаўнікі тагачаснага дзяржаўна-бюракратычнага апарату спрабавалі на розных узроўнях – ад сельскага Савета да Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР – стварыць перашкоды, каб не вынраўляць памылку і не вяртацца да былой назвы. Аднак наступаюць часы, калі народ не можа быць абыякавым да гістарычнай памяці. У лютым 1991 г. газета «Звязда» паведаміла, што ўсе дарослыя жыхары Нёманскага сельскага Савета двойчы за апошнія паўгода праводзілі рэферэндумы, каб вярнуць былую назву паселішчу. Першы рэферэндум не даў выніку: з 309 чапавек за ранейшую назву выказалася 205. Дакументы былі накіраваны ў Прэзідыум Вярхоўнага Савета БССР, адкуль яны неўзабаве былі вернуты з прыпіскай: «Падліковая камісія выбіралася селькомам, які не меў на гэта паўнамоцтваў». На чарговай сесіі сельскага Савета былі зацверджаны новая камісія, палажэнне аб галасаванні, а ў канцы студзеня праведзена і само галасаванне. І зноў пераважная большасць дарослага насельніцтва выказалася за назву Магільна – Нёман. Трэба спадзявацца, што з гэтага часу ў маштабах рэспублікі пачаўся адлік адраджэння не адной сотні самабытных беларускіх назваў, беспадстаўна рэпрэсіраваных і замененых у сталінска-брэжнеўскі перыяд.

Некаторыя тапанімічныя назвы ў наш час па розных абставінах «эксплуатуюцца» надзвычай інтэнсіўна, што збядняе ўсю гаму самабытных тапанімічных назваў. Пра згаданае, напрыклад, сведчаць наступныя ўспаміны пісьменніка С. Грахоўскага «Знікла і Купа (назва вёскі на беразе Нарачы. – В. Ш.). Нават назва некаму замінала. Цяпер гэта курортны пасёлак «Нарач».

Мясцовыя кіраўнікі з выключнай фантазіяй, каб доўга не ламаць галаву, усё назвалі адным словам – Нарач. І Купа – Нарач, і суседняе мястэчка Кабыльнік – Нарач, і санаторый – «Нарач», і гасцініца – «Нарач», і рэстаран – «Нарач», і рыбгас, і турбаза — усё «Нарач». Сустрэў знаёмую жанчыну. Павіталіся, пагаварылі пра здароўе, пра агульных знаёмых, пацікавіўся, куды ідзе, адказвае: «У «Нарач».— «Дык Вы ж у Нарачы».— «Гэта я з Купы ў Кабыльнік выправілася, а цяпер у нас усё Нарач. От і блукаем з Нарачы ў Нарач...» (гл.: Грахоўскі С. Хваліць лягчэй, чым гаварыць праўду.— «Народная газета». 1995. 2–4 снеж.).

Разгул бяздумнай словатворчасці чыноўнікаў у тапаніміцы не спынены яшчэ і цяпер. Нядаўна на карце раўніннай і нізіннай Беларусі з'явіўся яшчэ адзін «горск» — Цэментагорск у Касцюковіцкім раёне і там жа каля гэтага пасёлка-горада ўзнікла такая ж «арыгінальная» па назве чыгуначная станцыя Прудзавадская (лепш не выдумаеш!). Абодва найменні выяўляюць тыповыя канцылярскія штампы-шаблоны, якімі без разбору запаўнялі патрэбу ў тапонімах у 30 – 60-я гады ў нашай краіне. У такіх назвах нярэдка поўнаасцю адсутнічаюць пераемнасць і сувязь з нацыянальнымі традыцыямі ў тапаніміцы, выяўляюцца адсутнасць элементарнага густу, моўная глухата і непісьменнасць тых, хто такія назвы выдумаў.

У свой час Ян Скрыган звярнуў увагу на такую заганную практыку ўтварэння новых тапонімаў Беларусі, арыентаваную на агульнасаюзны тапанімічны штамп. Маючы на ўвазе такое легкадумства нашых чыноўнікаў, ён пісаў: «Я рад, што робяцца новыя гарады і вуліцы, і засмучоны, калі назвы ім даюцца непрадуманая. Ёсць у нас два гарады з цудоўнымі паэтычнымі назвамі — Светлагорск і Салігорск, але я ўпэўнены, што іх хацелі назваць не так. Іх хацелі назваць Светлаград і Сяляград, ад самай звычайнай прыметы — горад, адкуль ідзе святло, горад, дзе зда-бываюць соль, — а назвалі ад другой прыметы — ад гор, а гэта ж і няпраўда: абодва яны стаяць на раўніне...» (Скрыган Я. Некалькі хвілін чужога жыцця).

Калі будзе выкарыстоўвацца прапанаваная мадэль і надалей, то можна ўявіць, што ў недалёкім будучым у нас могуць з'явіцца Цаглінагорск, Шыфераград, Панэлягорск, Бетонагорск, Паслязавадская і інш. Магчыма, што скоро чыноўнікі прапануюць перайначыць Мікашэвічы ў Шчэбнягорск, Жодзіна — у Самазвальнае ці Самаскіднае, Бабруйск — у Шынагорск ці Колаград. І гэта адбываецца ў рэспубліцы, дзе больш за трыццаць тысяч самых разнастайных тапанімічных назваў, дзе ёсць выбар параўнаць, супаставіць з вядомымі, звыклымі, натуральнымі для нашай тапанімічнай сістэмы мадэлямі. У рэспубліцы ёсць Акадэмія навук, універсітэты, інстытуты, дзе можна параіцца з аўтарытэтнымі ў рэспубліцы вучонымі, лінгвістамі, гісторыкамі, мясцовымі жыхарамі. Нарэшце, у гэтай мясцовасці, як і паўсюль цяпер, былі і ёсць, на жаль, так званыя «неперспектыўныя» населеныя пункты, паселішчы, што ссяляюць у выніку чарнобыльскай бяды, назвы якіх нярэдка жывуць некалькі стагоддзяў, з'яўляюцца унікальнымі, яны дарагія людзям, але могуць бяспследна знікнуць назаўсёды...

А была ж магчымасць такія назвы захаваць... На заканчэнне варты прывесці верш «Вёска Папкі», прысвечаны Рыгору Шкрабе, у якім паэт Хведар Жычка ў іранічнай форме паказвае, якія здзекі і маніпуляцыі перажыла за параўнальна кароткі тэрмін традыцыйная народная назва Папкі ў выніку частых замен, што тварылі з ёю чыноўнікі-бюракраты:

Вёска Папкі – не заморскае дзіва,  
вёска Папкі – майго бацькі радзіма.  
Ды вёскі Папкі не шукайце на карце,  
дарогі ў Папкі вы ў людзей не пытайце,  
адкажуць:

– Не ведаем вёскі такой мы...

Хоць вёска стаць ля дняпроўскае  
поймы,

а назву сваю гэтак часта змяняла,  
што невідзімкай нібыта ўжо стала. .

...Слова «Папкі» патыхала старызнай,  
не спалучалася з сацыялізмам.

І загадаў нейкі мудры начальнік  
вёску назваць назвай новай, сучаснай:

–Каб сонца над ёй не засціла хмары,  
няхай называецца – «вёска Бухарын»...

У вёску Бухарын у тыя гады  
прыехаў настаўнік, хлапец малады –  
Шкраба Міхась; добра дзетак вучыў...

Ды прыімчаў «чорны воран» ўначы,  
шкрабнула Шкрабу Яжова рука –  
на Калыме след прапаў бедака...

А хутка й Бухарын касцёмі загрымеў...

Зноў у Папках нейкі Туз аж шалеў:

Апартуністы адны тут жывуць,

Імем трацкіста вёску завуць;

Жданаў у Сталіна – свой чалавек,

Жданаў — вось назва вёсцы навек.

«Жданаў дык Жданаў», — стаяць  
мужыкі...

Яшчэ адну назву займелі Папкі.

А потым і Жданава сталі «скланяць» –  
зноўку Папкам трэба назву мяняць.

Новы начальнік сказаў мужыкам:

– Навошта чапляцца за прозвішча  
вам!

Бачыце ж самі: і Сталін – не бос,  
учора быў «бацькам», а сёння –  
барбос...

На свеце слоў многа, вазьміце хаця б

і назавіце вёску Акцябр.  
Добра параіў – жылі ў Акцябры  
і дажылі да навейшай зары:  
акцябрская эра спывае ў нябыт,  
а людзі не вераць, што «мы – не рабы»,  
не вераць ні ў сёння, ні ў заўтрашні  
дзень,  
што нехта да шчасця іх прывядзе...  
Адно зразумела: пайшоў час такі –  
вярнуць трэба вёсцы назву ПАПКІ!

## СКАЖОНЫЯ НАЗВЫ НА КАРЦЕ БЕЛАРУСІ

На карце нашай рэспублікі, у газетах, часопісах, афіцыйных дакументах яшчэ нярэдка можна сустрэць скажоныя, знявечаныя, аформленыя на ўзор чужых слоў-тапонімаў, беларускія тапанімічныя назвы, якія на працягу апошніх чатырох стагоддзяў замацаваліся ў шматлікіх запісах, на картах, пачынаючы з XVI – XVIII стст., у асноўным пад уплывам польскай мовы, а ў наступных стагоддзях – пад уплывам рускай мовы. Унеслі свой «пасільны ўклад» у знявечанне і мясцовыя чыноўнікі – беларусы, якія ў радзе выпадкаў рабілі гэта свядома ці нават несвядома ад невуцтва. Такіх прыкладаў досыць многа. Так, І. Зяленскі, афіцэр рускага генеральнага штаба, які ў 1864 г. складаў «Списки населенных мест Минской губернии», з пагардаю адносіўся да беларускага народа, а беларускую мову лічыў агіднаю мешанінаю рускай і польскай моў. Таму многія тапанімічныя назвы Міншчыны ў яго апрацоўцы атрымалі тыпова польскае або рускае афармленне, што было заўважана многімі даследчыкамі. А паслядоўнікаў у І. Зяленскага ва ўсе часы было нямала. Пры гэтым трэба ўлічваць і тое, што многія сучасныя змененыя тапанімічныя назвы гучаць і пішуцца скажона ўжо некалькі стагоддзяў, і людзі звykліся ці нават не ведаюць, як яны гучалі раней і як павінны перадавацца сродкамі пісьма ў адпаведнасці з асаблівасцямі сучаснай беларускай арфаэпіі і арфаграфіі.

Ф.М. Янкоўскі адзначаў, што тапанімічныя назвы, праходзячы праз канцылярыі, выдавецтвы, друкарні, іншы раз так мяняюцца, што напісаная на карце і сапраўдная назва маюць зусім рознае гучанне, на картах трапляюцца вельмі змененыя і знявечаныя назвы (Янкоўскі Ф. Беларуская мова. Выданне трэцяе. – Мн., 1978. С. 291). Ужо ў мастацкім тэксе пра такі падыход пісьменнік Ф. Янкоўскі, будучы паслядоўным у сваіх меркаваннях, зазначыў: «Трэба даехаць да станцыі Рацьмеравічы, пераробленай на картах у «Ратміравічы». Аж дваццаць пяць кіламетраў глухой, больш лесам, з брадамі і брадкамi дарогай. Далей – поездам, упершыню ў жыцці – да Бабруйска» (Янкоўскі Ф. 3 нялёгкіх дарог).

Асабліва актыўна і настойліва ўзнімаюцца ў наш час пытанні з патрабаваннямі навядзення належнага парадку ў перадачы на пісьме і ў вуснай мове тапанімічных назваў. Працэсам нармалізацыі ў апошні час садзейнічае

выданне дванаццацітомнай «Беларускай Савецкай Энцыклапедыі», галіновых энцыклапедычных даведнікаў, а таксама выхад анамастычных слоўнікаў, шматлікіх публікацый па тапаніміцы. Напрыклад, толькі Я. Рапановічам выканана надзвычай важная праца ў беларускай тапаніміцы. У шасці рэгіянальных слоўніках ім спарадкавана, прыведзена ў адпаведнасць з сучаснымі патрабаваннямі больш за трыццаць тысяч назваў паселішчаў Беларусі. Упершыню ў гісторыі беларускай анамастыкі створаны поўны рэстр беларускіх айконімаў на беларускай і рускай мовах, які стаў добрым дапаможнікам для работнікаў выдавецтваў, часопісаў, пошты, пашпартных сталоў і іншых арганізацый і ўстаноў, дзейнасць якіх, як адзначаюць рэцэнзенты гэтай працы, так ці інакш звязана з выкарыстаннем адраснай лексікі. Пачэрпнуты з найбольш аб'ектыўных крыніц матэрыял, безумоўна, будзе спрыяць разгортванню далейшай працы па вывучэнні тапанімічнай сістэмы беларускай мовы, вырашэнні раду пытанняў па кадыфікацыі беларускіх географічных назваў, перадачы іх на рускай мове<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Бірыла М., Лемцюгова В. Для практыкі, навукі і гісторыі. – «Полымя». 1987. № 4. С. 214 – 216.

Пад уплывам польскай мовы ў працэсе неаднаразовых перакладаў набылі змененае гучанне і напісанне такія тапанімічныя назвы, як Бярэсце, Гародня, Наваградак, Дарагічын, Хвойнікі, Менск, Каралеўшчына, Шаркаўшчына, Сорыца, Турэц, Мёры, Лёзна, Воля і інш. У змененых варыянтах гэтыя назвы ў розныя часы можна было прачытаць і пачуць як Брэст, Бжэст, Бжэст-Літоўск, Брэст-над-Бугам, Гродна, Гарадзень, Гародня, Навагрудак, Драгічын, Хойнікі, Мінск, Мінск Літоўскі, Крулеўшчызна, Шаркаўшчызна, Соржыца, Туржэц, Міёры, Ліёзна, Вуля. Так, у назвах, якія канчаюцца на -шчына (Лявонаўшчына, Васілёўшчына), у польскім іх варыянце дадаецца пры напісанні літара з, мяняецца таксама націск (ён пераходзіць на перадапошні склад). У беларускім варыянце на другім ці трэцім складзе: Пятроўшчына – Петровшчызна. Тапонімы гэтай мадэлі на тэрыторыі сучаснай Беларусі надзвычай ужывальныя. Паводле падлікаў вучоных, такіх найменняў у нас болей за 1500. Польскі варыянт тапонімаў на -шчызна быў характэрны раней выключна для заходніх і паўночна-ўсходніх раёнаў рэспублікі. Як устаноўлена, мадэль на -шчызн-а атрымала пашырэнне на Беларусі толькі ў XVI ст., а беларускі суфікс -шчын-а ў такіх назвах выступаў як прадуктыўны ўжо ў XV ст. Перайначванню яго на ўзор польскага -шчызн-а садзейнічала падабенства гэтых дзвюх марфем у суседніх мовах. Суфікс -шчызн-а ў беларускіх назвах замацоўваўся звычайна праз пісьмовыя крыніцы пра Беларусь, напісаныя па-польску<sup>2</sup>. Назвы з гэтым суфіксам, як сведчаць даследчыкі, былі заўсёды чужымі для беларускага селяніна, які ў процілегласць адміністрацыі паслядоўна ўжываў назвы на -шчын-а.

<sup>2</sup> Арашонкава Г.У. Польскія элементы ў беларускай мікратапаніміі. – «Беларуская анамастыка», – Мн., 1981. С. 127.

Праўда, у асобных рэгіёнах як выключэнне да нашага часу частка мясцовых жыхароў у Дрысвяцкім сельсавеце Браслаўскага раёна пасяленні Баркаўшчына, Галяўшчына, Каранеўшчына, Стаўпаўшчына называе на польскі

лад: Баркаўшчызна, Галяўшчызна, Каранеўшчызна, Стаўпаўшчызна. На думку Я.Н. Рапановіча, такое становішча з некаторымі беларускімі назвамі тлумачыцца тым, што за некалькі апошніх стагоддзяў не было надрукавана ніводнага спісу беларускіх тапанімічных назваў на роднай мове. Усе крыніцы, дзе можна было знайсці беларускія айконімы, на польскай ці рускай мовах. Адсюль – нярэдка блытаніна ў пісьмовых назвах і тых, што бытуюць у народзе, і адсутнасць строгай нарматыўнасці ў афіцыйных формах беларускіх айконімаў<sup>1</sup>.

<sup>1</sup>Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласці. – Мн., 1977. С. 6.

Варта зазначыць, што тапанімічныя назвы на -шчын-а шырока ўжываюцца ў беларускай мастацкай літаратуры, перыядычным друку для абазначэння мясцовасцей, што прылягаюць да пэўнага населенага пункта: Мазыршчына, Магілёўшчына, Слонімшчына, Тураўшчына, Чэрвеньшчына. Гэта цяпер вельмі адметная мадэль сучаснай нацыянальнай беларускай анамастыкі, што нярэдка спецыяльна падкрэсліваецца пісьменнікамі: «Прыехаў на Міншчыну – яна іншая, не такая, як паўднёвая Бабруйшчына, не такая, як Рудобельшчына, Случчына, Любаншчына. На Міншчыне і срэбразвонныя ручаі, і званкі-крыніцы, і шпаркія шумныя рэчкі» (Янкоўскі Ф. З нялёгкіх дарог); «Люблю Нёман, горад на Нёмане Гародню – Гродна. Люблю Гродзеншчыну, яе Свіслаччыну, Наваградчыну, Лідчыну... як і Лагойшчыну, Ашмяншчыну, Заслаўшчыну» (Янкоўскі Ф. Само слова гаворыць).

Праўда, некаторыя рускія даследчыкі беспадстаўна адмаўляюць ужыванню суфікса -шчын-а ў беларускай мове, хоць у ёй ён атрымаў поліфункцыянальнае прызначэнне і шырока ўжываецца ва ўсіх стылях вуснай і пісьмовай мовы. Так, А.В. Суперанская піша: «Слова, оканчивающиеся на -щина, как названия областей, регионально ограничены украинскими землями. В Новгородской, Псковской, Витебской областях с этим суффиксом обычно образуются названия поселений: Крулевщина, Шарковщина, Селявщина Полоцкой обл., Сахновщина Харьковской обл., Братовщина Московской обл. Первоначальное значение слов с суффиксом -щина – определенная общность людей с их проявлениями, образом жизни, правления. Ср. такие отантропонимные образования, как хованщина, пугачевщина, обломовщина»<sup>2</sup>.

<sup>2</sup> Суперанская А.В. Что такое топонимика? — М., 1985. С. 11 —12.

Для параўнання можна зазначыць, што ў рускай тапанімічнай сістэме мадэль на -шчын-а скарыстоўваецца не заўсёды. Наўрад ці можна сказаць: Маскоўшчына, Ленінградшчына, Новасібіршчына, Краснадаршчына, Самаршчына, Хабараўшчына, Уладзівасточчына, Омшчына і г. д.

Праўда, у апошні час, у савецкі перыяд, пад уплывам беларускай і ўкраінскай моў у рускай мове атрымалі пашырэнне тапонімы тыпу Орловщина, Тамбовщина, Брянщина (пераважна назвы заходніх абласцей Расіі). Даследчыкі лічаць, што ў даным выпадку адбылося ажыўленне старой непрадуктыўнай мадэлі рускага словаўтварэння (параўн.: неметчина, туретчина і інш.), але пад уплывам іншых усходнеславянскіх моў (гл.: Міхневіч А.Я., Гіруцкі А.А. Вазьмі маё слова... – Мн., 1990. С. 36).

У назвах тыпу Ліозна, Міоры і інш. праявіўся выразна ўплыў польскай арфаграфіі, у якой адпаведнікам нашай літаратуры ё выступае спалучэнне іо: Лёзна – Ліозна, Езёры – Езіоры, Мёры – Міоры. Нават у такім звыклым і вядомым прозвішчы, як Цыялкоўскі, даследчыкі бачаць уплыў польскай арфаграфіі на вымаўленне.

Адсутнасць поўнагалосся ў польскай мове праявілася ў перадачы беларускіх тапонімаў Гародня, Берасце, Наваградак, Дарагічын. Такія сапраўды беларускія назвы яшчэ афіцыйна не ўзаконены, але ў мастацкай літаратуры, у перыядычным друку, у вусных выступленнях яны ўсё часцей і часцей ужываюцца так, як ужывалі ва ўсе часы іх нашы продкі. Так, Ф. Янкоўскі ў апавяданні «І за гарою пакланюся» пра такія назвы адзначае: «Пішуць – Навагрудчына, а ў Якуба Коласа, а ў Янкі Брыля, як і там, на іх роднай, на іх прыгожай, багаццюшнай на ўсёй зямлі, – Наваградчына. То і Наваградак» (Янкоўскі Ф. 3 нялёгкіх дарог). Адзначаў гэтую асаблівасць і Уладзімір Караткевіч: «Навагрудак, як яго чамусьці, на польскі манер, называюць (а мясцовыя людзі кіламетраў на семдзесят у наваколлі называюць Наваградак, і гэта бліжэй да старадаўняга Ноўгарадка), ляжыць на Навагрудскім узвышшы». Пра Гародню пісьменнік пісаў: «Высокі бераг Нёмана. Пры ўпадзенні ў яго Гараднічанкі, на мысе і ўзнік «Гарадзень», або «Гародня». Упершыню яго ўпамінаюць у 1128 годзе, але гэта ўжо быў вялікі горад, што склаўся куды раней, таму што быў сталіцай удзельнага княства Гародзенскага» (Караткевіч У. Зямля пад белымі крыламі).

Польскі варыянт за назвай Берасце (суч. Брэст) замацаваўся прыкладна з XVI ст. не толькі як вынік адсутнасці поўнагалосся ў польскай мове, але і, як нам здаецца, у сувязі з дзейнасцю аналогіі: на захадзе Францыі, на паўвостраве Брэтань, ёсць порт Брэст, і, мабыць, не без уплыву гэтай назвы, а на яе ўзор, адбылася трансфармацыя Берасьця на Бжэсьце → Бжэсьць → Бжэст → Брэст-Літоўск → Бжэсьць-по-над-Бугем (Брэст-над-Бугам), пасля 1939 г. у выніку далучэння Заходняй Беларусі да Савецкай краіны горад набыў сучасную немясцовую, небеларускую назву Брэст.

Улічваючы народныя традыцыі ўжывання гэтай тапанімічнай назвы, якія, дарэчы, не прыпыняліся ніколі, хоць горад уваходзіў у склад розных дзяржаўных аб'яднанняў, а таксама версіі адносна паходжання спрадвечнага тапоніма, даследчыкі прапануюць вярнуцца да народнага гучання назвы і раць заходнія вароты нашай Радзімы называць беларускім найменнем Берасьце. У пацвярджэнне сваіх меркаванняў краязнаўцы, гісторыкі, лінгвісты спасылаюцца на паслядоўнае мясцовае вымаўленне гэтай назвы, а таксама на ўсталяваныя погляды розных даследчыкаў адносна этымалогіі тапоніма. Так, у мясцовым варыянце назва Брэст паўсюдна гучыць як Бэрэсьць ці Бэрысьць, націск прыпадае на першы, а не на другі склад асновы, як мы чуем у сучаснай скажонай афіцыйна назве. Тутэйшыя людзі гараджан называюць берасцейцы, а не брэстаўчане ці брэшчане (услухайцеся толькі!!).

Сярод тапанімістаў пра ўзнікненне гэтай назвы бытуюць дзве версіі, якія фактычна не пярэчаць адна другой. Паводле адной з іх, назва горада паходзіць



ад слова бераст – род вяза. Гэта значыць, што паселішча ўзнікла ў тых мясцінах, дзе было (расло) многа берасту.

На польскай этнічнай тэрыторыі з XII ст. вядомы горад Драгічын над Бугам. На Берасцейшчыне на старым шляху з Берасця на Пінск з XIV ст. упаміналася паселішча Дарагічын. У выніку планамернай паланізацыі зямель на ўсход ад Буга адбылася паступовая замена Дарагічын на Драгічын. Гэтаму садзейнічала некалькі абставін – падабенства ў гучанні дзвюх назваў, агульная замена ў мове палякаў шматлікіх усходнеславянскіх поўна-галосных спалучэнняў у каранях слоў на непаўнагалосныя, чаму ў значнай меры спрыяла дзейнасць аналогіі, а таксама сацыяльны фактар – магчымасць лёгка даказаць, што беларускія, украінскія і літоўскія тэрыторыі за Бугам – гэта нібыта працяг польскіх зямель, пра што сведчаць і факты тапанімікі (Мінск, Гродна, Брэст, Крулеўшчызна, Туржэц, Ліэзна і г. д.).

У многіх беларускіх тапанімічных назвах, калі яны запісваюцца па-руску, пад уплывам блізкіх па структуры рускіх слоў з'явіліся падоўжаныя зычныя: Глусск, Россь, Плисса, Коссово, Гресск і інш. На такой перадачы спецыфічна беларускіх назваў (у вуснай мове карэнных жыхароў ніякага падаўжэння не назіраецца), відаць, адбіўся ўплыў рускіх адносных прыметнікаў, утвораных ад асноў названых тапонімаў: Глусский – Глусск, Оресский – Оресса, Росский – Россь і г. д.

Дзеканне і цеканне – вельмі ўстойлівыя і выразныя прыкметы беларускай мовы. Было б правільным паслядоўна захоўваць гэтыя фанетычныя з'явы ў беларускіх тапанімічных назвах ва ўсіх мовах, а не толькі ў беларускай. Аднак у некаторых перыядычных выданнях па-руску можна прачытаць: Гродзянка, Зацень, Рамцели, Илгайце і Друть, Уборть, Тростянец, Городея і г. д. Для параўнання можна зазначыць, што, перадаючы, напрыклад, польскія тапонімы па-руску, амаль паслядоўна захоўваюць такія важнейшыя асаблівасці польскай мовы як дзеканне, цеканне і інш.: Освенцим, Яроцин, Щецин, Лодзь, Зелёная Гура, Нове Место, Остров-Велькопольский, Бяла-Подляска, Бялы-Бур і інш. З беларускімі тапонімамі, калі яны пішуцца па-руску, абыходзяцца інакш. Яны атрымліваюць некаторыя спецыфічныя рысы рускай мовы.

Значныя разыходжанні ў беларускай і рускай мовах назіраюцца ў перадачы тапонімаў тыпу Вялікі Лес, Вялікія Аўцюкі, Вялікія Сялюцічы, Вялікае Поле і інш. Пры перакладзе іх на рускую мову (а да апошняга часу амаль паўсюдна, напрыклад, указальнікі на дарогах афармляліся па-руску) прыметнік Вялікі (Вялікае, Вялікія і інш.) механічна перакладаўся як Большой (Большое, Большие). А таму яшчэ і цяпер нярэдка на аўтастрадах Беларусі, у газетных матэрыялах пра Беларусь, пячацях, афіцыйных дакументах можна прачытаць: Большие Селютичи, Большое Поле, Большие Овтюки, Большой Боков, Большие Стеблевичи і інш. Гора-перакладчыкі не звярталі ўвагу на тое, што нават у аналагічных тапонімах рускай мовы ўжываецца прыметнік-азначэнне Великий, а не Большой. Параўнаем: гарады Великие Луки, Великий Устюг. Прыметнік великий, дарэчы, ужываўся нават у тэксце Гімна Савецкага Саюза.

Назву вёскі Сымонавічы, што вядома ў Лельчыцкім, Глускім і другіх раёнах, замяняюць на Сіманавічы. Відаць, нейкага чыноўніка-кручкатвора і майстра на замены тапанімічных назваў не задавальняла празрыстасць паходжання гэтага наймення ад вельмі папулярнага і надзвычай характэрнага для Беларусі ўласнага імені Сымон, і тапанімічную назву скажаюць, падтасоўваючы пад немясцовыя, небеларускія Сымон, Симан. Адбылося таксама перамяшчэнне націску з другога склада на першы: Сымонавічы – Сіманавічы.

Яшчэ ў пяцідзесятых гады Ф. Янкоўскі ў сваіх публікацыях звярнуў увагу, што на Беларусі надзвычай часта можна назіраць разнастайныя разыходжанні ў перадачы на пісьме і вуснай мове многіх тапанімічных назваў. Ён папярэджаў, што нельга ігнараваць таго вымаўлення, той формы геаграфічнай назвы, якая бытуе ў населеным пункце і вакол яго. Ці правільна, пісаў ён, што на картах і ў газетах пішуць Вілія? (Параўн.: «Гэта было ў сорок першым, восенню памятнай той, ранкам, ад хмар пацямнеўшым, па-над ракою Віплёю». М. Танк.) Не Нёсвіж, а Нясвіж, не Рóгава, а Рагавá, не Асі́павічы, а Асі́пóвічы, не Нёман, а Нёман, не Талачыно́, а Талачы́н, не Мсці́слаўль, а Мсці́слаў. Няма падставы гаварыць і пісаць Браслаўль, а карыстацца назвай Браслаўе, як і Заслаўе<sup>1</sup> (утвораны па адной мадэлі: Ізяславль → Заславль → Заслав → Заслаўе; Браславль → Браслав → Браслаўе, літаральна некалі: гарады Ізяслава і Брачыслава. – В. Ш.) Дарэчы тут зазначыць, што Фёдар Янкоўскі ў пазнейшых, немовазнаўчых працах, абразках, апавяданнях паслядоўна ўжываў тапанімічныя назвы, грунтоуючыся на іх натуральным, жывым вымаўленні. Вось прыклады з яго твораў, што можна знайсці ў зборніках «З нялёгкіх дарог», «Само слова гаворыць»: «У Баранавіцкім раёне, недалёка ад старадаўняга і каларытнага мястэчка Гарадзішча, ёсць возера, якое зрабілі на рэчцы Сервач, каля вёскі Кутаўшчына. З таго і называюць гэта возера Кутаўскае. Грэх абысці, не звярнуць увагу на народнае словаўтварэнне. Кутаўшчына – Кутаўскае (возера), Радашкавічы – радашкаўскае (поле); «Тады не было яшчэ такой гладкай, як стол, дарогі, што перасякала Лепельшчыну, бяжыць амаль каля Лепля (так кажуць на Лепельшчыне), потым перасякае Ушаччыну і прастуе роўная, як струна, на Полацак»; «Правы бераг Бярозы. Недалёка ад мястэчка, якое з даўніх даўён называюць местачкоўцы і сяляне навакольных вёсак Бярэзань, на картах пішуць (нашто? чаму?) інакш – Беразіно»; «У вайну і пасля вайны мне давялося хадзіць і вадзіць па сцежках А. Лявіцкага, там, дзе Радашкавічы, Путнікі, Валодзькі, Дуброва, Бахметаўка (не Бахметаўка), Бакшты (Першыя, Другія, Трэція), Аляхновічы, Івянец, Заберазь, Трабы, Люцынка, Удранка, Карпавічы, Буцькі, Шчорсы, Любча, Пяршаі, Ярашэвічы, Гарадок...»

<sup>1</sup> Янкоўскі Ф. Дыялектны слоўнік. Мн., 1959. С. 11—12.

Самыя разнастайныя лінгвістычныя каментарыі і тлумачэнні ў мастацкіх творах Ф. Янкоўскага можна знайсці да наступных беларускіх тапанімічных назваў: Гародня, Наваградак, Петрыкоў, Лепль – Лепель, Віцебшчына (віцебіч, віцебаўскае, віцебічава), Любч, Лекараўка, Маладэчна, Нягневічы, Панямонь, Шчорсы, Мір, Лаўрышава, Радагошч, Заполле, Загор'е, Кушляны, Гарадзішча,

Грандзічы, Добраўка, Дароўка, Бахмэтаўка (не Бахметаўка), мінчук (Мінск), гродзянчук (Гродна), ражанчук (станцыя і мястэчка Ражанка), пінчук (Пінск), іўчук (Іўе), мазырчук (Мазыр), Койданаўшчына, Стаўпеччына, Жыткаўшчына, Глушчына, Петрыкоўшчына, Рагачоўшчына, Вымна і Вымнянка, Лескавічы (лескавец), Тураў (туравец – Туравец), Ворша, Цна, Цнянка, Рахманькі, Бярэзань, Баранічы, Браслаў, Вялейка, Вялля, Перагудаўшчына, Гранічы, Камарнікі, Саломерычы, Рагава, Удранка, Згода, Перароў (пераровец), Заслаўе, Сычавічы, Рацмеравічы, Вяснінка, Весялоўка, Зацань, Ясянінка, Іслач, Гайна, Уладыкі, Верацейцы, Градзянка, Камянічы, Асіпоўшчына, Ярэмчы, Сэрвач, Вуша, Пяценка і многія іншыя.

Вядомы лінгвіст Іван Крамко – ураджэнец Міршчыны – таксама выказвае свой пратэст і абурэнне адносна скажэння, знявечання дарагіх яму назваў: «Па радыё, тэлебачанні гучаць скалечаныя назвы. Яны насылілі прэсу. А выдадзены да юбілею мястэчка на пяці мовах «Мір. Турысцкі план горада» (Мн., 1994) з картаў усёй тэрыторыі былога Мірскага раёна не толькі выстаўляе свету (на пяці ж мовах!) напаказ многа тапанімічных плям каланізацыі Беларусі, але і ў пэўным сэнсе сцвярджае іх афіцыйны статус, замацоўвае для гісторыі, бо вядучая мова тут беларуская, што прыдае назвам характар аўтэнтычнасці. А між тым з 88 назваў, якія нанесены на карту «Ваколіцы Міра», аж 18 не адпавядаюць іх мясцоваму беларускаму вымаўленню» (гл.: «ЛіМ». 1995. № 31). Далей гэты даследчык на прыкладзе тапонімаў Міршчыны паказвае, якія найбольш тыповыя скажэнні маюць шматлікія анамастычныя найменні. Гэта і проста замена спецыфічнага беларускага гука на іншы, у выніку чаго замест нашых Даўгінава, Даўматаўшчына, Жаўнёркавічы, Ярэмчы і інш. нам прапануюць Далгінава, Далматаўшчына, Жалнеравічы, Яромічы. Гэта і перанос націску з адпаведнай заменай фанетычнага вобліку беларускай назвы. На карце маем не Баўцючы, а Бóлцічы, не Бярóзавец, а Беразавец, не Вуша, а Уша, не Крышылоўшчына, а Крышылаўшчына, не Мёдзвядка, а Мядзвядка, не Рап'ёва, а Рап'ява. Парушаны і словаўтваральны воблік некаторых тапонімаў. З Возьярска зроблена Азёрскае, а з Трашчыч – Трошчыцы. У некаторых назвах заменена нават этымалогія асновы, у выніку чаго маем нейкую Абрыну замест нашай Вóбрыны, Аюцавічы замест Авіцэвіч, Быкавічы замест Буковіч, Вялётава замест Валётава...

А сама назва Мір, абмежаваная для скажэнняў у зыходнай форме ва ўскосных склонах і прыметнік ад яе ў эфіры і прэсе ідзе ў форме, не адпаведнай мясцоваму вымаўленню, з пераносам націску. Замест прыродных жывых формаў, якімі карыстаецца мясцовае насельніцтва (ля Міра, у Міры, за Міром, Мірскі замак), чуем па радыё, тэлебачанні і чытаем у газетах Міра, Мірам, Мірскага замка і г. д.

У ліку «обыностранных» па волі людзей, якія не ведалі спецыфікі беларускай тапаніміі, аказаліся ў асобных кантэкстах назвы тапонімаў з канцавым -а, якія, паводле іх граматычных прыкмет, збліжаюцца з назоўнікамі ніякага роду: Жодзіна, Шарашова, Іванава, Станькава, Косава і інш. Такія тапонімы на -ава, -ова, -іна, -ына сустракаюцца на ўсёй тэрыторыі рэспублікі, але асабліва характэрны яны для паўночнай і паўночна-ўсходняй

часткі Беларусі, прычым многія найменні гэтай мадэлі маюць дублетныя варыянты тыпу Міхалёва – Міхалёў, Вінорава – Вінораў, Ракава – Ракаў, Станькава – Станькаў. Як адзначае В.П. Лемцюгова, тапонімы з суфіксам -аў (-оў) з'яўляюцца найбольш аб'ектыўным паказчыкам гісторыі паходжання назвы. У прыватнасці, граматычная форма айконіма ў нейкай ступені здольна падказаць тып аб'екта, які з'яўляецца першапачатковым носьбітам назвы сучаснай вёскі. Так, на падставе наяўнасці назваў вёсак на -аў (-оў) можна лічыць, што некаторая іх частка выяўляе сувязь з такімі тыпамі пасялення, як засценак, хутар, маёнтак, якія нярэдка перарасталі ў вёску. Адначасова на з'яўленне назваў ці варыянтаў на -аў (-оў) маглі ўплываць і традыцыйныя назвы гарадоў: Барысаў, Магілёў, Рагачоў і інш. Што да формы айконімаў на -ава (-ова), то ў адных выпадках яны з'яўляюцца рэальнымі паказчыкамі граматычнага роду аб'екта, за якімі яны замацаваны, а ў другіх – вынікам канцылярскага пераафармлення традыцыйных назваў на -аў (-эў)<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Лемцюгова В.П. Беларуская айканімія. – Мн., 1970. С. 114.

Такія тапанімічныя назвы асобнымі аўтарамі ў мясцовым і рэспубліканскім друку не скланяюцца. Відаць, стэрэатып рускіх тапонімаў тыпу Иванова, Колпино, Рожино, Бородино, а таксама мадэль замежных нескланяльных назоўнікаў тыпу кіно, кімано падзейнічалі і на такія беларускія найменні. А таму можна прачытаць: быў у Маладзечна, сустрэнемся каля Шарашова і інш., хаця карэнныя жыхары пра гэта скажуць: быў у Маладэчне (Маладзечне), сустрэнемся за Шарашовам, але: быў у горадзе Маладэчна, сустрэўся ў мястэчку Шарашова і г. д.

Лінгвісты раяць такія тапанімічныя назвы не скланяць толькі тады, калі яны выкарыстоўваюцца як прыдаткі да агульных назваў (ужываюцца ў спалучэннях са словамі горад, мястэчка, вёска, гарадскі пасёлак і г. д.): выступаў у горадзе Жодзіна, быў пад горадам Маладэчна і г. д. Ва ўсіх іншых выпадках яны скланяюцца.

У разнастайных публікацыях можна прачытаць, што скажона, няправільна, без уліку народнага ўяўлення пра паходжанне назвы перадаюцца такія тапонімы Міншчыны, што трапілі ў шматлікія даведнікі і карты: Радашкавічы, Буцэвічы, Рогава, Аляхновічы, Астрашыцы, Беларучча, Гірэвічы, Малінаўшчына, Мясота, Першай, Раёўка, Сычэвічы, Янушковічы, Яхімоўшчына, Яновічы і інш. А Шыдлоўскі і іншыя даследчыкі звярнулі на гэта ўвагу чытачоў і прапануюць, каб назвы, запісаныя чыноўнікамі на картах або ў дакументах, абавязкова прайшлі праверку на месцы, там, дзе яны зарадзіліся. А таму названыя вышэй тапонімы трэба абавязкова перадаваць як Радашкавічы, Буцавічы, Рагава, Алёхнавічы, Астрошцы, Бяларучы, Гіравічы, Малінаўшчына, Мясата, Першая, Раёўка, Сычавічы, Янушкавічы, Яхімаўшчына, Янавічы<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Гл.: Шыдлоўскі А. Беларуская тапаніміка. — «Полымя». 1968. № 10. С. 238

Змененыя, знявечаныя беларускія тапанімічныя назвы трапляюцца нават у такіх аўтарытэтных выданнях, як «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя». Так, назву вёскі Глінішчы ў Хойніцкім раёне, у якой нарадзіўся народны пісьменнік

Беларусі Іван Паўлавіч Мележ, у названым выданні перадаюць у памылковым напісанні – Глінішча (т. III. С. 511). У шматлікіх мастацкіх і публіцыстычных тэкстах І. Мележа, у аўтарскіх успамінах пісьменнік назву сваёй вёскі перадае толькі ў форме множнага ліку – Глінішчы, як яна спрадвечу вядома сярод землякоў мастака слова і жыхароў навакольных вёсак. Памылковае напісанне, што выйшла з энцыклапедыі, цяпер тыражуюцца і ўводзіць у зман некаторых рэдактараў і журналістаў. С. Прач падрабязна прасачыў ужыванне гэтай тапанімічнай назвы на старонках разнастайных беларускіх выданняў і газет і лічыць, што няма ніякіх падстаў калечыць дарагую для многіх беларусаў тапанімічную назву. Патрэбна пісаць так, як вымаўляе народ: вёска Глінішчы. Гэта падмацоўваецца і словаўтваральнай мадэллю з канцавым фармантам на -ішчы (-ышчы), што надзвычай характэрны для шматлікіх тапанімічных назваў Палесся: Дворышчы, Азярэдзішчы, Селішчы, Гарохавічы, Кочышчы і г. д. (гл.: Прач С. Глінішча ці Глінішчы? – «Беларуская лінгвістыка». 1983. Вып. 23. С. 71 – 72).

Завяршаючы размову пра ўплыў рускай і польскай анамастыкі на беларускую, неабходна адзначыць, што і беларуская мова аказала адпаведны ўплыў на такую лексіку суседніх моўных сістэм. Так, у працах даследчыкаў адзначаецца, што ўплыў, напрыклад, беларускай мовы на рускую ў сферы анамастыкі адбываўся ў некалькіх напрамках. У першую чаргу – гэта даўняе засваенне рускай мовай назваў найбольш вядомых беларускіх тапанімічных назваў гарадоў, вёсак, мястэчкаў, рэчак, азёраў: Барысаў, Магілёў, Полацк, Хатынь, Раўбічы, Юравічы, Пінск, Палессе і інш. Праўда, некаторыя з такіх назваў падвергліся розным, не самым лепшым зменам, мабыць, на ўзор блізкіх па структуры рускіх найменняў. Напрыклад, Мозырь (трэба Мазыр), Мстиславль (трэба Мстислав), Неман (трэба Нёман), Глушкевичи (трэба Глушковичи) і г. д. У антрапаніміцы – уключэнне ў рускі лексікон назваў тыпу Янка, Алесь, Алесь, Васіль, Мікола, Пятрусь, Міхась, Зося, Алена і інш. (параўн.: Янка Купапа, Якуб Колас, Алесь Адамовіч, Васіль Быков і інш. (гл.: Міхневіч А.Я., Гіруцкі А.А. «Вазьмі маё слова». – Мн., 1990. С. 35 – 36).

Уплыў беларускай анамастыкі на рускую, у прыватнасці на тапаніміку, даследчыкі заўважылі таксама на тапонімах тыпу Рудня, Гута, Буда, Майдан і інш., якія з’яўляюцца неад’емнай часткай сучаснай беларускай тапанімічнай сістэмы, а на спрадвечна рускай частцы Расіі яны ўжываюцца не так часта. Так, Л. Трубэ такія тапонімы прасачыў з XVII ст. на тэрыторыі Ніжагародскай губерні. На яго думку, выплаўка жалеза з балотнай руды, паташны промысел, нарыхтоўка дзёгцю ў XVII – XVIII стст. атрымалі там інтэнсіўнае развіццё, бо, напрыклад, паташ, а больш навукова – вуглякіслы калій, шырока практыкаваўся ў тыя часы для вытворчасці мыла, шкла, дзёгаць – для вытворчасці скур і інш. Гэтая сыравіна вельмі высокая цанілася. Як сведчаць афіцыйныя дакументы, у Ніжагародскай губерні тады ўзнікла рад пасяленняў з назвамі Гута, Рудня, Паташня, Буда і вытворныя ад іх. Такія пасяленні, паводле Л. Трубэ, заснавалі там беларусы-перасяленцы, якія наладжвалі вытворчасці па нарыхтоўцы паташу, мыла, жалеза, дзёгцю і іншага ляснога тавару (гл.: Агеева Р.А. Происхождение имён рек и озер. – М., 1985. С. 64).

## ПРА ТАПОНІМЫ-ВАНДРОЎНІКІ

Калі ўважліва ўчытацца ў геаграфічную карту нашай краіны ці свету, то можна звярнуць увагу, што ў некаторых рэгіёнах можна выявіць тапанімічныя назвы, якія будуць чужымі, не тыповымі для пэўнай мясцовасці. Напрыклад, на карце цюркамоўнага Казахстана сустракаюцца айконімы з характэрнымі асаблівасцямі ўкраінскай і беларускай тапанімічнай сістэм. Такія анамастычныя анамаліі тлумачацца наступным чынам: назвы пасяленняў са спецыфічнымі моўнымі асаблівасцямі ўсходне-славянскіх моў у раёнах Казахстана і поўдня Сібіры ўзніклі ў асноўным у сярэдзіне пяцідзясятых гадоў XX ст., калі беларусы і ўкраінцы, як і іншыя народы тагачаснага Савецкага Саюза, цэлымі вёскамі выязджалі асвойваць цаліну. Пакідаючы радзіму, людзі на новых землях стваралі пасяленні, прывозілі з сабою назвы родных для іх мясцін, якія для навасељаў былі дарагім успамінам пра багатую садамі Украіну, лясную, з блакітнымі азёрамі і паўнаводнымі рэчкамі Беларусь. І таму там лёгка тлумачацца назвы казахстанскіх пасяленняў Чарнігаўка, Бабруйкі, Палтаўка, Мазырскае, Гомель, Пінчукі і інш., што сустракаюцца на некалі малазаселеных прасторах паўночнага Казахстана, а таксама Алтайскага краю, поўдня Сібіры. Многа такіх назваў таксама на Далёкім Усходзе, у Карэліі, бо ў асваенне, засяленне гэтых тэрыторый значны ўклад унеслі і нашы землякі ў канцы XIX – пачатку XX стст. У адным з нумароў «Полымя» паведамлялася, што на рубяжы XIX – XX стст. беларусы складалі 5/6 жыхароў Усुरыйскага краю. Асабліва шмат беларускіх сялян выехала ў Сібір, калі была пракладзена ў канцы XIX ст. Сібірская чыгунка. За 13 гадоў (з 1896 па 1909 гг.) туды перасяліліся з Віцебскай губерні – 153, з Гродзенскай – 27, з Мінскай – 95, з Магілёўскай больш за 200 тысяч беларусаў. Паводле перапісу насельніцтва СССР за 1926 год, у некаторых акругах Сібіры жыло ад 13 да 16 працэнтаў нашых землякоў.

Па самых новых падліках вучоных за межамі сучаснай Беларусі жыве 2 131 638 беларусаў. З іх у Расіі – 1 206 222, на Украіне – 440 045, у Казахстане – 182 601, Латвіі – 119 702, Літве – 63 169, Узбекістане – 29 427, Эстоніі – 27 711, Малдове – 10 609, Туркменістане – 7247, Арменіі – 1061 беларус. Больш за 300 тысяч этнічных беларусаў жыве ў Рэспубліцы Польшча. Па ўсім астатнім свеце рассыпана каля мільёна нашых суродзічаў (гл.: «Звязда». 1993. 6 студз.). Безумоўна, такая міграцыя беларусаў і іх кампактнае пражыванне ў асобных раёнах за межамі радзімы праявілася і ў тапанімічных назвах на новых землях.

У свой час Уладзімір Караткевіч, які асабліва любіў падарожнічаць, шукаць сляды беларусаў ва ўсіх кутках свету, успамінаў, што яму давялося пабываць і на Далёкім Усходзе, у асваенне якога нашы землякі ўнеслі дастойны ўклад. Пра гэта пісьменнік пісаў: «Сяляне тысячамі пакідаюць радзіму, перасяляюцца ў Сібір і на Далёкі Усход. У нашчадкаў гэтых перасяленцаў мне давялося пабываць некалькі год назад, у час вандраванняў па Прыморскім краі. Дзесяткі вёсак, дзе дагэтуль, як недзе на Магілёўшчыне, побач з рускай і ўкраінскай гучыць беларуская мова і вісяць беларускія

ручнікі. Тут жа побач з нейкай там Палтаўкай (заснавалі палтаўскія перасяленцы) – Магілёўка, Слонімка ці яшчэ нешта» (Караткевіч У. Зямля пад белымі крыламі).

Перасяленцы з Беларусі везлі з сабою на новыя землі імёны сваіх сёл, вёсак, гарадоў. Праўда, новыя назвы ўжо не поўнасьцю паўтаралі старыя назвы, а толькі выкарыстоўвалі старую аснову для ўтварэння новай: Нова-Мінская, Віцебскае, Магілёўка і інш.

У пасляваенныя гады многа такіх пасяленняў з’явілася ў Калінінградскай і Крымскай абласцях і другіх рэгіёнах, дзе прымусова ў час вайны было выселена карэннае насельніцтва, а ў гэтыя раёны пачалася вярбоўка пераважна рускага, беларускага і ўкраінскага насельніцтва з тэрыторый, што асабліва былі спустошаны нямецка-фашысцкімі захопнікамі. Безумоўна, што перасяленцы, засяляючы новыя тэрыторыі, у радзе выпадкаў замянялі нязвыклыя (нямецкія і цюркскія) назвы на такія, якія былі вядомы ім на радзіме, або на тыя, што нагадвалі родныя назвы гучаннем, семантычным падабенствам і рознымі іншымі асацыяцыямі. Так, у пасляваенныя гады на карце Крыма з’явіліся паселішчы Жураўлёўка, Серабранка, Аляксандраўка, Луганскае, Арлоўскае, Данское, Бярозаўка, Дабрушына і інш. У былой Усходняй Прусіі: Зеленагорск, Палеск, Нёман, Чарняхоўск, Несцераў, Гусеў, Мамонава, Гвардзейск, Красназнаменск, Баграціёнаўск, Балтыйск, Азёрск, Красналесце і інш.

Адзначаная з’ява з’яўляецца характэрнай для тапанімічных сістэм другіх народаў і іх моў. Так, асабліва часта за межамі метраполіі паўтараюцца англійскія, іспанскія, партугальскія, французскія, нямецкія, рускія тапонімы. Напрыклад, падлічана, што назва англійскай сталіцы Лондана ў Канадзе і ЗША ў шматлікіх варыянтах ці без змен паўтараецца каля ста разоў, называючы вялікія і малыя паселішчы Новага Свету. У ЗША ёсць тапонімы, якія дубліруюць назвы амаль усіх еўрапейскіх сталіц: Берліна, Парыжа, Варшавы, Лісабона, Прагі, Рыма, Стакгольма, Масквы, Кіева і г. д.

Самым старажытным зафіксаваным усходнеславянскім тапонімам-мігрантам даследчыкі лічаць Ноўгарад. Археалагі выявілі, што тая мясціна, на якой некалі размяшчаўся старажытны горад, часта затаплялася ў выніку разліву ракі Волхаў. Пасля адной з самых спусташальных паводак людзі не вытрывалі і перасяліліся з нізіннага берага на супрацьлеглы высокі і адбудаваў яшчэ адзін новы горад. Старое месца, дзе быў першы Ноўгарад, і цяпер яшчэ завецца Гарадзішчам. Так многа дзе ва ўсходніх славян называюць тыя мясціны, дзе некалі былі гарады<sup>1</sup>. У ліку тапонімаў-мігрантаў на карце былога СССР выдзяляюць не крымскія, а прыазоўскія айконімы Ялта, Марыупаль, Булганак, Камара, Корань, Крэмянчуг, Дартоба, Ласпі, Мангуш, Сартана, Стары Крым, Урзуф, Чардаклы, Чарманлык і інш., якія з’явіліся амаль ва ўсіх частках узбярэжжа Азоўскага мора. Паселішчы з такімі назвамі, як высветлена, там заснавалі грэкі, перасяляючыся з Крыма. Дарэчы, значная частка тапонімаў, перанесеных у Прыазоўе, – гэта цюркскія, а не грэчаскія айконімы паводле паходжання.

<sup>1</sup> Суперанская А.В. Что такое топонимика? С. 69.

Назвамі-мігрантамі могуць быць не толькі айконімы — найменні гарадоў, вёсак, а нават і энтонімы, г. зн. словы, якімі называюць цэлыя этнічныя рода-племянныя аб'яднанні людзей. Так, геаграфічнай, гістарычнай, лінгвістычнай навукамі даказана, што словам Літва ў XII – XIII стст. абазначалі тэрыторыю сучаснай цэнтральнай і паўночна-заходняй часткі Беларусі, а яе жыхароў, карэннае славянскае насельніцтва, называлі ліцвінамі. Сталіцай тагачаснай Літвы быў Наваградак. Затым гэтая назва па раду абставін пашырылася на тэрыторыю аб'яднанай Жэмайціі і Аўкштайціі – этнічных абласцей сучаснай Літвы. Яшчэ ў XVIII – XIX стст. этнонім Літва шырока ўжываўся ў дачыненні да заходняй і цэнтральнай Беларусі. Як адзначалі С. Паўлоўскі і Г. Сагановіч, яшчэ ў недалёкім мінулым землі заходняй Беларусі мелі сваю выразную назву – Літва. І нават прадстаўнікі афіцыйных улад Расійскай імперыі пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай, што мелі за мэту сцвярджаць у нашым краі «извечную Россию», разглядалі Віленскую, Гродзенскую і Мінскую вобласці, а таксама Беласточчыну як Літоўскі край... У якасці палітоніма, г. зн. дзяржаўна-палітычнага тэрміна-азначэння слова Літва замацавалася нават за паўночнымі і ўсходнімі землямі Беларусі, якія ў той час ужо мелі сваю этнанімічную назву «Белая Русь» (гл.: Павловский С, Саганович Г. Древняя Литва и современная Летува.– «Неман». 1991. № 1. С. 163).

Вывучаючы мемуарную літаратуру XVIII ст., Адам Мальдзіс зазначаў: «Заходнюю і цэнтральную часткі Беларусі мемуарысты XVIII ст. называлі пераважна Літвой, а іх жыхароў – літвінамі або ліцвякамі. Прытым слова Літва, безумоўна, разумелася не ў этнічным, а ў гістарычным сэнсе – як тэрыторыя Вялікага княства Літоўскага (за сучаснай этнічнай Літвой у той час пераважна захоўвалася назва Жмудзь), Літва ў Матушэвіча, Герычовай, Галамбеўскага, Пільштыновай, Жавускага, Булгарына – гэта Міншчына, Случчына, Брэстчына, Гродзеншчына, Навагрудчына. Аўтар «Успамінаў Сапліцы» рэкамендуе сябе так: «Нарадзіўся я літвінам, навагрудскім землеўласнікам» (Жавускі, 100). Польскі кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі заяўляў: «Мы лічым сябе радавітым літвінам, бо нарадзіўся і прыняты святы хрэст у Волчыне (каля Брэста. – аўт.), а будучы ў рыцарскім стане, займалі пасаду літоўскага стольніка. Нават былі ў Лідзе на сейміку...» (Жавускі, 323). Ва «Успамінах пра князя Кароля Радзівіла» літвінам названы Мажэйка, ад'ютант князя, які паходзіў з ваколіц Пінска» (гл.: Мальдзіс А. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII ст.– Мн., 1982. С. 89).

Пра тагачасную і ранейшую Літву, ліцвінаў з тэрыторыі сучаснай Беларусі можна прачытаць у самых разнастайных аўтараў мінулага. Так, Ф.М. Дастаеўскі ўспамінаў, што радзіма яго продкаў была Літва, а гэта сяло Дастоева каля Пінска. Ліцвінаў з Наваградчыны ў сваёй паэзіі (XIX ст.) паслядоўна ўспамінаў Адам Міцкевіч. Сусветна вядомы паэт і сябе лічыў ліцвінам, а сваю радзіму – Наваградчыну, якую бязмежна любіў і апяваў у вершах і паэмах, паслядоўна называў Літвой. Бацька палескай прыгажуні Ядвісі з трылогіі Якуба Коласа «На ростанях», падлоўчы Баранкевіч, называў сябе таксама ліцвінам. Класік нашай літаратуры спецыяльна падкрэсліваў яго беларускае паходжанне. «Пан падлоўчы быў родам дзесь з Гродзеншчыны і



паходзіў, як ён казаў сам, са старога дваранскага роду. Тутэйшае жыхарства лічыла яго палякам, сам жа пан падлоўчы з гэтым не згаджаўся. «Я – ліцвін», – з нейкай гордасцю зазначаў пан падлоўчы і сваю належнасць да ліцвінаў даводзіў, паміж іншым, і тым, што яго прозвішча – Баранкевіч – мела канчатак на «іч», тады як чыста польскія прозвішчы канчаюцца на «скі»: Жулаўскі, Дамброўскі, Галонскі. Даведаўшыся, што прозвішча новага настаўніка Лабановіч, падлоўчы пры спатканні з ім прыкметна выказваў адзнакі здавальнення, як гэта бывае тады, калі нам на чужыне прыходзіцца спаткацца з земляком».

У наш час даследчыкамі важкімі аргументамі пераканальна даказана, што этнонім «літвіны» (ліцьвіны) з'яўляўся ранейшай гістарычнай назвай беларусаў, асабліва ўжывальнай назва ліцьвіны была пасля далучэння нашага краю да Расійскай імперыі (канец XVIII ст.). Так, Анатоль Белы ў артыкуле «Беларусы», дзе ім зроблены агляд станаўлення і развіцця нацыянальнай свядомасці беларусаў, зазначаў, што найбольш пашыранае раней найменне нашага народа – «літвіны» (ліцьвіны). Доўгі час гэтым словам называлі насельніцтва Вялікага княства Літоўскага або літоўцаў (летувісаў), аднак яго нельга атаясамляць ні з тым, ні з другім. Нават пасля далучэння нашага краю да Расійскай імперыі, калі этнонім «літвіны» меў найбольш сталае распаўсюджанне толькі ў некаторых паветах заходняй і цэнтральнай частак сучаснай Беларусі, украінцы, напрыклад, працягвалі называць беларусаў ліцьвінамі. І ў наш час жыхары паўночна-ўсходняй часткі Валынскай вобласці Украіны называюць літвінамі насельніцтва, што жыве паўночней, г. зн. тых беларусаў, якія гавораць на палескіх дыялектах. А тыя, у сваю чаргу, лічаць літвінамі насельніцтва басейна верхняй Ясельды, паўночнай часткі Брэсцкай вобласці і раёна Гродна – Баранавічы (гл.: Белы А. Беларусы. – «Беларуская мова і літаратура ў школе». 1991. № 6. С. 4).

Нават цяпер у некаторых рэгіёнах Расіі, Украіны і Польшчы літвінамі (ліцьвінамі) называюць спрадвечных жыхароў сучаснай беларускай рэспублікі. Так, С. Паўлоўскі і Г. Сагановіч прыводзяць наступныя цікавыя прыклады: «Ад украінца пра беларуса можна было пачуць: «Хіба лихо озме литвина, щоб він не дзекнув». Жыхары Курскай і Арлоўскай абласцей Расіі называлі беларусаў «літвінамі» аж да другой сусветнай вайны. А на Беласточчыне ўжо ў наш час запісана пра беларуса: «Як сыр не закуска, так ліцьвін – не чалавек!» Дзесяткі вёсак на Беларусі маюць назвы Літва, тысячы беларусаў носяць прозвішчы Ліцвін, Літвінка, Літвіновіч і падобныя (гл.: Павловский І Саганович Г. Древняя Литва и современная Летува. – «Неман» 1991. № 1. С. 163).

Яшчэ адзін прыклад. Вядомы гісторык Мікола Ермаловіч, спасылаючыся на разнастайныя навуковыя погляды адносна далёкага мінулага Беларусі, адзначае, як этнічныя і геаграфічныя назвы могуць пераходзіць з аднаго аб'екта на другі. Менавіта так, на яго думку, адбылося з назвамі «латыгола» і «літва». Спасылаючыся на рускага гісторыка Барсава, які лічыў, што летапісная латыгола (лотогола) у старажытныя часы жыла намнога далей ад сучаснай Латвіі, уверх па Дзвіне і яе прытоках, г. зн. на тэрыторыі сучаснай

Беларусі, М. Ермаловіч у якасці пацвярджэння яго думкі прыводзіць сур'ёзны довад, што на тэрыторыі Бешанковіцкага, Верхнядзвінскага, Віцебскага, Гарадоцкага, Сенненскага, Талачынскага, Чашніцкага, Глыбоцкага раёнаў Віцебскай вобласці сустракаюцца назвы Латыгаль, Латыгава і інш. Звяртае ўвагу тое, што ў цэлым арэал пашырэння латыгальскіх тапонімаў супадае з вобласцю бытавання днепра-дзвінскай археалагічнай культуры балтаў. Як і ўсе балцкія назвы, найменне «латыгола» з цягам часу прасунулася на захад і замацавалася за ўсходняй часткай Латвіі – Латгаліяй (гл.: Ермаловіч М. Старажытная Беларусь.– «Маладосць». 1988. № 7. С. 116).

Нешта падобнае адбылося і з такой вядомай у свеце назвай, як Прусія (так спачатку да XII ст. называлі балцкае рода-племяннае аб'яднанне паміж ніжнім цячэннем Віслы і Нёмана). Гістарычнай навукай дакладна ўстаноўлена, што землі славяна балцкай Прусіі ў канцы XII ст. былі заваяваны немцамі і анямечаны. Аднак этнонім Прусія не знік, а, наадварот, пашырыўся далёка на захад. Пазней гэта найменне распаўсюдзілася аж на цэлую спрадвечна германскую этнічную вобласць Брандэнбург і фактычна выцесніла гэтую назву з ужытку. У XIX – пачатку XX стст. Прусіяй называлі ўсю нямецкую ваенна-каланізатарскую дзяржаву, апору нямецкага мілітарызму і рэакцыі. У той перыяд і трохі пазней значэнне слова прусак атаясамлівалася з семантыкай лексем немец, германец. У славянскіх народаў (палякаў, беларусаў, украінцаў, рускіх), а таксама літоўцаў яно ў пачатку XX ст. усведамлялася даволі часта з паняццем «захопнік», «агрэсар».

Падсумоўваючы сказанае, варта прывесці наступнае выказванне Міколы Ермаловіча, які спецыяльна даследаваў шматлікія погляды даследчыкаў, адносна гістарычнага мінулага Літвы і Прусіі. Ён пісаў: «Старажытная Літва, як сведчаць гістарычныя крыніцы і тапаніміка, знаходзілася ў Верхнім Панямонні, на тэрыторыі Беларусі. І хоць яна была заваявана суседнім Новагародкам, яна, аднак, захавала сваю назву і ў далейшым нават пашырыла яе. Магчыма, гэта тлумачыцца тым, што яна займала цэнтральнае месца сярод беларускіх гістарычных абласцей: Полацкай, Тураўскай і Новагародскай. З назвай Літвы атрымалася прыблізна тое самае, што і з назвай другой балцкай зямлі – Прусіі. Размешчаная на ўзбярэжжы Балтыйскага мора, паміж вусцяў Нёмана і Віслы, яна ў канцы XIII ст. была заваявана нямецкім ордэнам, але таксама не страціла свае назвы і стала пашыраць яе на захад аж да Берліна. І вось як пад балцкай назвай «Прусія» існавала буйная нямецкая дзяржава, так і пад балцкай назвай «Літва» хавалася буйная ўсходнеславянская дзяржава (гл.: Ермаловіч М. Старажытная Беларусь.– Мн., 1990. С. 351).

На Беларусі, дарэчы, ёсць рад назваў вёсах, утвораных ад этноніма прусы (Прусы – вёскі ў Капыльскім, Салігорскім, Старадарожскім раёнах, Прусіна – у Касцюковіцкім раёне на Магілёўшчыне).

Ды і сама назва нашай радзімы – Беларусь з'яўляецца этнонімам-мігрантам. Як лічылася да апошняга часу, у дачыненні да сучаснай Беларусі спалучэнне Белая Русь упершыню ўжыў канцлер Польшчы Я. Чарнкоўскі ў 1382 г. (БелСЭ. Т. 2. С. 274).

Аднак, як сведчыць Г. Сагановіч, выявілася зусім нядаўна новая гістарычная крыніца са згадкаю пра Белую Русь: тры разы гэтая назва ўпамінаецца ў вершы пра рыцара са старажытнага баварскага роду Іаана фон Траўна, які ў сярэдзіне XIV ст. хадзіў з Прусіі ў Інфлянты і адтуль таксама трапляў на Белую Русь. І зусім новая крыніца пра назву Белая Русь, на цэлае стагоддзе ранейшая за вершы аб ордэнскіх рыцарах – так званы Дублінскі рукапіс (названы па месцы знаходкі – г. Дублін). Першым гэтую крыніцу апублікаваў у 1979 г. супрацоўнік універсітэта Віргінія (ЗША) М.Л. Колкер у часопісе «Sperulum», а яшчэ праз два гады рукапіс разглядаўся на старонках польскага гістарычнага часопіса. Ён уяўляе сабой ананімны твор каталіцкага місіянера XIII ст. Аўтар апавядае пра свайго калегу Вайслана (Вайслава), які «прамаўляе слова божае на Белай Русі». Датаваць рукапіс дапамагае ўскоснае сведчанне аўтара, які піша, што ён быў пры двары Міндоўга. Значыць, гэта адбывалася не пазней 1263 г. – года смерці Міндоўга (гл.: Сагановіч Г. Да гісторыі назвы «Белая Русь». – «Старонкі гісторыі Беларусі». – Мн., 1992. С. 66).

Аднак гэтая складаная назва вядома была яшчэ з IX ст., якую першымі сталі ўжываць волжскія булгары са значэннем «заходняя Русь». У пісьмовых жа помніках, як адзначае В.М. Тацішчаў, тэрмін Белая Русь упершыню засведчаны ў Раскольніцкім і Растоўскім рукапісах 1135 г. для абазначэння зямель Растова-Суздальскага княства. Аж да XVIII ст. гэтай назвай усходнія славяне і суседнія з імі народы называлі самыя разнастайныя ўсходнеславянскія землі. У даследаваннях асобных аўтараў можна прачытаць, што спачатку Белай Руссю называлі наўгародскія, пскоўскія, растоўскія, мурамскія землі. Замежны аўтар А. Гваньіні ў «Хроніцы Еўрапейскай Сарматыі» (1578) сцвярджаў, што ёсць траякая Русь: адна Белая, другая Чорная, трэцяя Чырвоная. Белая каля Кіева, Мазыра, Мсціслаўля, Віцебска, Оршы, Полацка, Смаленска і Зямлі Северскай, якая здаўна належыць Вялікаму княству Літоўскаму.

Вядомы даследчык старажытнай беларускай літаратуры Адам Мальдзіс на прыкладах з твораў мемуарыстыкі прасачыў эвалюцыю назвы Беларусь у XVIII ст. Гэты этнонім, паводле яго абагульненняў, у той перыяд ужываўся рэдка, пераважна ў дачыненні да Полаччыны, Віцебшчыны і Магілёўшчыны. Для пераканальнасці ён прыводзіць вытрымкі з разнастайных дыярыушаў (запісак), успамінаў падарожнікаў, афіцыйных асоб, феадалаў і інш. Вось некаторыя з іх: «Пабываўшы на Крычаўшчыне, Ян Дуклан Ахоцкі захапляўся гасціннасцю мясцовых жыхароў: «Усе беларускія грамадзяне, з якімі я тут пазнаёміўся, аказалі мне многа спагады і сардэчнасці» (Ахоцкі, III, 57). Сваяк Яна Дуклана абат Іясафат Ахоцкі падкрэсліў: «Тракт, якім мы едзем на Беларусь, вядзе да Магілёва» (Ахоцкі, II, 423). Далей А. Мальдзіс адзначае: «Да Беларусі С. Букар адносіў Віцебск, С. Тучкоў – Шклоў, А. Пішчэвіч – Уваравічы. І толькі ў адным выпадку, у таго ж С. Тучкова, назва Беларусь ужыта ў больш шырокім сэнсе – як землі на ўсход ад Вільні. У 1794 г. ён згадаў дарогу, якая «вяла з Беларусі да так званай Вострай Брамы» (Тучкоў, 101). Успомнім, што праз гэту браму ўязджалі ў Вільню з мінскага і лідскага

напрамкаў» (гл.: Мальдзіс А. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII ст. С. 88 – 89).

Словы-азначэнні Белая, Чырвоная, Чорная, вядомыя з X – XII стст., у спалучэнні з уласным назоўнікам Русь напачатку мелі выключна геаграфічны, прасторавы сэнс. У той перыяд многія народы свету, як прасочана ў навуковай літаратуры, каляровыя абазначэнні выкарыстоўвалі часта для размежавання бакоў гарызонту: поўнач найчасцей сімвалізавалася чорным колерам, поўдзень – чырвоным, усход – жоўтым, а захад – белым. Асабліва тыповай такая сімволіка была для цюркскіх народаў (гунаў, авараў, хазараў, печанегаў, полаўцаў), якія, як вядома, жылі на ўсход і поўдзень ад Старажытнай Русі. У пазнейшы перыяд ва ўсходнеславянскіх народаў колеравыя азначэнні пачалі выконваць крыху іншую функцыю: белы – сімвалізаваў станоўчыя адзнакі, абазначаў вышэйшы нябесны пачатак, чорны – выражаў процілеглыя якасці і паняцці, а таму ў той перыяд (XIV ст.) назвай Белая Русь была замацавана за Маскоўскай Руссю, на долю якой тады выпала роля кансалідуючага цэнтра, вакол якога ядналіся сілы, што сталі палітычным і эканамічным ядром магутнай усходнеславянскай дзяржавы. У XVI ст., напрыклад, тэрмін Белая Русь набыў значэнне Вялікая Русь, а Іван III уключыў назву ў царскі тытул.

Некаторыя даследчыкі лічаць, што на мяжы 1–2 тысячагоддзя новай эры Чорнай Руссю называлі землі яцвягаў (асноўныя гарады Гародзен (Гродна), Новагародак (Навагрудак), Услонім (Слонім), Здзітава, Турыйск і інш.), якія былі каланізаваны славянамі. У канцы XIII ст. тэрыторыя Чорнай Русі была ўключана ў Вялікае княства Літоўскае, а сама назва нібыта пашырылася на ўсю славянскую частку княства. Прыметнік «Чорная» ў той перыяд, на думку некаторых вучоных, меў значэнне «залежная», «тая, якая падпарадкавана».

Ёсць і іншая думка. Паводле некаторых даследчыкаў, Чорнай Руссю з X–XI стст. называлі самыя розныя землі ўсходніх славян (дрыгавічоў, радзімічаў, дулебаў, вяцічаў і інш.), дзе язычніцтва доўга не саступала месца праваслаўю.

Па-свойму тлумачыць назву Чорная Русь пісьменнік Кастусь Тарасаў. Ён лічыць, што такой назвы ніколі ў народзе не існавала. Яе выдумалі ў мінулым стагоддзі вучоныя-гісторыкі, зыходзячы са штучных ідэалагічных меркаванняў. «Няма сумніву, – піша пісьменнік, – што нашыя продкі з XII–XIV стст. моцна здзівіліся б, калі б мелі магчымасць зазірнуць у тыя кніжкі, дзе гэта найменне літаральна стракаціць на старонках... Чорная Русь – назва, нададзеная крыжакамі ў апраўданне сваіх крываваў «місіянерскіх» паходаў. Невыпадкова яна ўпершыню з’явілася на заходнееўрапейскіх картах і ўжо з іх запазычвалася іншымі дзяржавамі ў палітычных мэтах. Але чым кіраваліся крыжакі? Тым, што на гэтых землях жылі рускія «схізматыкі» і літоўскія «язычнікі». З пункту гледжання крыжакоў, як першых, так і другіх, патрабавалася «асвятліць» сапраўднай «рымскай» верай» (гл.: Тарасаў К. Памяць пра легенды. – Мн., 1990. С. 46).

Малады празаік Сяргей Вераціла ў адной з мініячюр так па-мастацку тлумачыць узнікненне назвы Чорная Русь: «Край мой некалі быў зямлёй вольналюбівага народа яцвягаў. З канца X стагоддзя «на Яцвягі» хадзілі князі Палян «ныне рэкомая Русь». Яцвязь па-балтакрыўску – Чорны. Самі

светлавалосыя, яны маліліся на сваю чорную матулю-зямлю. А потым, калі Русь канчаткова заваявала зямлю яцвягаў, зямля змяніла імя і стала звацца Чорнай Руссю. Але дасюль у краі маім живуць нашчадкі вольналюбівых яцвягаў, якія шануюць сваю чорную матулю-зямлю, упрыгожваючы яе садамі» (гл.: Вераціла С. Цячэ, кружляе рэчка Рось).

Чырвонай Руссю найчасцей называлі паўднёва-заходнія землі Кіеўскай Русі, дзе галоўнымі гарадамі былі Львоў, Перамышль, Санок, Галіч. У пісьмовых крыніцах тэрмін Чырвоная Русь вядомы з XV ст. Такая назва, як лічаць вучоныя, для абазначэння тагачаснай паўднёва-заходняй Украіны была створана штучна ў асноўным замежнымі аўтарамі. Карэнным жа мясцовым насельніцтвам такое найменне ніколі не выкарыстоўвалася, не згадваюць гэтую назву і пісьменнікі XVI – XVII стст., якія жылі там. З XIII ст. тэрмін Чырвоная Русь амаль не ўжываўся.

У першай палове XVII ст. тэрмін Белая Русь паступона замацоўваецца за ўсходняй часткай сучаснай Беларусі (Віцебшчына, Магілёўшчына, часткова Міншчына), Гродзеншчыну, паўночна-заходнюю Міншчыну ў той перыяд называюць Літвой, а частку – Чорнай Руссю.

Ёсць меркаванне, што Белай Руссю пасля XIII ст. дыферэнцыявана называлі землі Русі, якія не былі заваяваны татара-манголамі (сучасная Беларусь, а таксама Пскоўшчына і Наўгародчына). Частка даследчыкаў (Я. Карскі і інш.) лічыць, што назва Беларусь (Белая Русь) паходзіць ад назвы колеру адзення жыхароў або ад фізічнай адзнакі яе насельнікаў, якія больш светлыя, бялявыя ў параўнанні з суседнімі народамі. Магчыма, што тэрмінам Белая Русь падкрэсліваліся незалежнасць, веліч зямель што ўваходзілі ў гэта этна-эканамічнае і палітычнае адданне.

Такім чынам, канчатковая геаграфічная прывязка найменняў Белая і Чорная Русь за сучаснай Беларуссю, як адзначыў А. Катэрлі, адбываецца з XVI да XVIII стст. Да гэтага названыя тэрміны былі вандроўнымі і неадназначна ўспрымаліся як самімі ўсходнімі славянамі, так і суседнімі з імі народамі. Пераходу назвы з адной часткі ўсходнеславянскай тэрыторыі на другую садзейнічала і тое, што найменне Белая Русь набыло ў пазнейшы час сімвалічны сэнс, што спрыяла папулярнасці гэтай назвы. Замацаваўшыся спачатку за ўсходняй часткай сучаснай Беларусі, гэтая назва траціць прасторавыя асацыяцыі, змяняецца яе палітычны падтэкст, затое прыкметна ўзмацняецца рэлігійная і этнічная семантыка: назва Белая Русь канчаткова ўсталёўваецца за ўсходняй часткай сучаснай Беларусі, дзе пераважала славянскае, праваслаўнае насельніцтва, за заходнімі ж землямі тагачаснай Беларусі, дзе этнічны склад насельніцтва быў стракаты (беларусы, літоўцы, палякі, яўрэі, татары і інш.) і дзе пераважала каталіцкае веравызнанне, замацоўваецца найменне «Літва». А вось пераходная зона (Навагрудак, Слонім, Ваўкавыск, Слуцк і прылягаючыя землі), дзе не было перавагі праваслаўнага ці каталіцкага веравызнання, гэта значыць, не было «чыстага» праваслаўя, называлася Чорнай Руссю. Хутка гэтае найменне знікае зусім (гл.: Катэрлі А. Русь Белая і Чорная. – «Звязда». 1991. 6 лют.).

Што ж да афіцыйнага прызнання і замацавання назвы Белая Русь ці Беларусь за нашымі землямі, то тут не ўсё было гладка. Як адзначае В. Рагойша, хоць унія 1569 г. паміж Польскім Каралеўствам і Вялікім княствам Літоўскім прывяла да ўтварэння новай дзяржавы – Рэчы Паспалітай – і хоць княства ў складзе новай дзяржавы імкнулася захаваць сваю поўную аўтаномію, польская экспансія на ўсход (найперш праз касцёл) паступова звяла Літву – Беларусь да ролі дамініёна Польшчы. Калі ж у выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай беларускія землі як частка «исконно русской территории» былі далучаны да Расійскай імперыі, тагачасная Беларусь – Літва канчаткова страцілі сваю, у многім ужо фармальную аўтаномію. У 1840 г. Мікалай I забараніў нават ужыванне назваў нашых земляў – Літва і Беларусь, загадаўшы «правила сего держаться и впредь, никогда не прописывая, как поименно губернии».

Характэрна, што этнонім «белорусы», а таксама звыклая і натуральная ў канцы XIX – пачатку XX ст. на ўсім этнаграфічным абшары назва Беларусь выцясняе іншыя агульныя і ўласныя найменні тагачаснай нашай радзімы (ліцвіны, літва, літвякі, русіны, рускія, Чорная Русь і інш.). І нават там, дзе яшчэ доўга ўжываўся этнонім-тэрмін «ліцвіны», да яго далучаюць этнонім «беларусы» (ліцвіны-беларусы) (гл.: Белы А. Беларусы. «Бел. мова і літаратура ў школе». 1991, № 6. С. 7).

Такім чынам, іншыя ўласныя назвы-часткі нашай радзімы (Чорная Русь, Літва, Панізоўе, Падляшша, Палессе) сталі ўсведамляцца насельніцтвам як меншыя этнічныя вобласці, як асобныя часткі Беларусі. І ўжо ў канцы XIX ст., як засведчана этнографамі, гісторыкамі, з усіх пералічаных назваў перамагла Белая Русь, якая ў злёгку змененым выглядзе стала ўжывацца для абазначэння ўсіх земляў, заселеных нашымі народамі. Упершыню, як зазначыў Э. Зайкоўскі, назву Беларусь у сучасным варыянце і разуменні выкарыстаў пісьменнік Францішак Багушэвіч.

Уладзімір Караткевіч у нарысе “Зямля пад белымі крыламі” таксама прыводзіць дзве найбольш вядомыя і па-мастацку асэнсаваныя версіі адносна ўзнікнення назвы Беларусь. Першая: белае адзенне даўніх вясковых людзей, белыя іхнія валасы, белы колер скуры. Другая. А яна аніяк не супярэчыць першай. Калі на нашы старажытныя славянскія землі прыйшлі татары-манголы – здолелі адбіцца ад іх амаль толькі мы. Паў Уладзімір, Разань, Кіеў. Да Ноўгарада захопнікі не дайшлі толькі таму, што пачаліся дажджы.

Мы – адбіліся. І менавіта таму мы “белая”, “чыстая ад нашэсця татары” Русь. А гэта да шмат чаго абавязнае. І вы заўсёды памятайце гэта (гл.: Караткевіч У. Зямля пад белымі крыламі).

На карце Беларусі таксама можна выявіць і іншыя тапанімічныя назвы-мігранты, што прыйшлі да нас з іншых моў, з іншых тапанімічных сістэм. Так, недалёка каля Чэрыкава ў перыяд калектывізацыі ўзнікла вёска Сормава. Такую назву паселішча атрымала таму, што яго заснавалі рабочыя-дваццаціп’яцітысячнікі Ніжне-ноўгарадскага завода “Чырвонае Сормава”, якія ў трыццатыя гады праводзілі калектывізацыю на Магілёўшчыне. Праўда, гэтая

назва праіснавала меней за пяцьдзсят гадоў. У 1977 г. вёска Сормава злілася з Чэрыкавам<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Магілёўскай вобласці.-Мн., 1983. С. 6.

Пасля чарнобыльскай катастрофы многія вёскі поўдня Гомельшчыны былі выселены. Так, жыхароў вёскі Белы Бераг Нараўлянскага раёна перасялілі на Мазыршчыну ў мястэчка Скрыгалаў. Для нараўлянскіх белабярэжцаў на ўскраіне Скрыгалава была пабудавана цэлая вуліца сучасных катэджаў, і хоць яна, вуліца, з'яўляецца часткай Скрыгалава, але ўсе людзі адзінадушна называюць яе Белым Берагам, шануючы назву як шчымліва-незабыўны ўспамін пра загінуўшае паселішча. Такім чынам, назва, як і людзі, у выніку бяды пераехала на новае месца і лагічна замацавалася за вуліцай, на якой жывуць былыя нараўлянцы з Белага Берага.

Беларускія тапонімы-мігранты, як мы ўжо адзначалі, ёсць за межамі Беларусі. Так, сяло Кобрына і рэчку Кобрынка ведаюць пад Пецярбургам. Даследчыкі творчасці А. Пушкіна ўстанавілі, што нянька класіка рускай літаратуры Арына Радзівонаўна была родам з сяла Кобрына, што пад Пецярбургам, якое ўзнікла сярод іжорскіх балотаў непадалёку ад сталіцы імперыі ў выніку перасялення туды прыгонных беларускіх сялян з Кобрыншчыны як удзельнікаў нацыянальна-вызваленчага паўстання пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі. Разам з іншымі прыгоннымі, набытымі графам Ф.А. Апраксіным, з Кобрына-брэскага ў новае Кобрына паблізу Гатчыны былі прывезены і бацькі Арыны Радзівонаўны – Радзівон Якаўлеў і Лукер'я Кірылава (Якаўлеў і Кірылава – гэта не прозвішчы, а імёны па бацьку. У той час прыгонныя прозвішчаў не мелі.– В. Ш.).

## ПЫТАННІ ДЛІ САМАПРАВЕРКІ

1. Тапаніміка як разнавіднасць анамастыкі. Чаму людзі розных узростаў, прафесій часта звяртаюцца да фактаў тапанімікі, каб знайсці адказ на пытанні, якія хвалююць многіх з нас?

2. Народная і навуковая этымалогія пра ўзнікненне асобных тапанімічных назваў. У чым іх адметнасць, спецыфічнасць?

3. Прыклады народных этымалогій пра ўзнікненне назваў паселішчаў у Вашай мясцовасці.

4. Прыклады народных этымалогій, засведчаныя ў творах мастацкай літаратуры, фальклору. Чаму неабходна занатоўваць і ўважліва аналізаваць народныя этымалогіі? Іх практычнае і пазнавальна-выхаваўчае значэнне.

5. Да якіх заганных з'яў прыводзяць аднабаковыя падыходы, калі асобныя даследчыкі тапанімічных назваў не ўлічвалі народныя этымалогіі, прыклады з мясцовых гаворак і інш.?

6. Якую інфармацыю пра жыццё, быт, заняткі, традыцыі нашых продкаў можна атрымаць, калі ўважліва вывучыць асаблівасці беларускіх ці шырэй — агульнаславянскіх тапонімаў на -ічы, -ычы, -еў, -ў тыпу Пухавічы, Багрымавічы, Васілевічы, Ракаў, Барысаў, Магілёў і інш.?

7. Балцкія, паводле паходжання, тапанімічныя назвы на карце Беларусі. Чаму такіх назваў даволі многа ў нас? У чым праяўляецца спецыфіка такіх назваў?

8. Тапанімічныя назвы ў мастацкім тэксце. Якая іх роля ў мове мастацкай літаратуры і сувязі з аўтарскай ідэяй адлюстравання падзей рэчаіснасці (прыклады з твораў Я. Коласа, Я. Брыля, І. Мележа, І. Навуменкі, В. Казько, Б. Сачанкі і інш.)?

9. Чым можна растлумачыць існуючае багацце і разнастайнасць тапанімічных назваў на Беларусі (статыстычныя звесткі пра беларускія пасяленні, іх разнавіднасці і назвы)?

10. Што Вам вядома пра зніклыя тыпы пасяленняў і іх назвы?

11. Раскажыце, што Вам вядома пра мястэчкі або былыя слабоды ці хутары, якія ёсць ці былі ў Вашым раёне. Адлюстраванне гэтых агульных назваў у беларускай тапанімічнай сістэме.

12. Чым можна растлумачыць прычыны знікнення на Беларусі паселішчаў і іх назваў?

13. Раскажыце пра зніклыя пасяленні і іх назвы ў сваёй мясцовасці.

14. Які лёс некаторых прыгарадных пасяленняў (вёсак, пасёлкаў, хутароў і інш.), тэрыторыю якіх нярэдка забіраюць пад гарадскія кварталы? Раскажыце пра гэта больш падрабязна, выкарыстаўшы звесткі з гісторыі Мінска, Віцебска, Гомеля, паселішча, у якім жывеце самі.

15. Чарнобыльская катастрофа. Яе вынікі ў беларускай тапаніміцы. Якія захаваныя і трэба рабіць, каб захаваць для наступных пакаленняў некаторыя унікальныя беларускія тапанімічныя назвы?

16. Змены ў тапанімічнай сістэме Беларусі ў савецкі перыяд: новыя назвы, іх разнавіднасці. У чым спецыфіка такіх назваў?

17. Прыклады неапраўданых замен беларускіх традыцыйных тапанімічных назваў, што найчасцей было абумоўлена ідэалагічнымі патрабаваннямі. Палеміка, якая вядзецца адносна дэнацыяналізацыі беларускай тапанімічнай сістэмы.

18. Замененыя тапанімічныя назвы ў Вашай мясцовасці. Вашы адносіны да такіх замен.

19. Скажоныя тапанімічныя назвы на карце Беларусі. Якія асноўныя прычыны скажэнняў беларускіх тапанімічных назваў?

20. Скажоныя тапанімічныя назвы ў Вашым рэгіёне. Зрабіце свой каментар адносна скажэння некаторых назваў у Вашай мясцовасці.

21. Назавіце найбольш цікавыя, грунтоўныя выступленні ў мясцовым і рэспубліканскім друку, мэта якіх — навадзенне належнага парадку ва ўжыванні традыцыйных тапанімічных назваў Беларусі.

22. Якія намаганні прыкладаюцца вучонымі, пісьменнікамі, краязнаўцамі, грамадскімі дзеячамі для вяртання былых назваў гарадам, вёскам, мястэчкам?

23. Прывядзіце прыклады з творчасці асобных пісьменнікаў, публіцыстаў, даследчыкаў мовы, гісторыкаў, якія сведчаць пра шанаванне імі



народных традыцый ва ўжыванні тапанімічных назваў, пра захаванне ў іх нацыянальнай спецыфікі, традыцый нашага народа?

24. У чым праяўляецца сутнасць тапонімаў-вандроўнікаў? Звесткі пра рассяленне (міграцыю) беларусаў за межы сваёй этнічнай тэрыторыі. Як міграцыйныя працэсы ўплываюць на фарміраванне тапанімічнай лексікі?

25. Чаму этнонім Літва аж да XX ст. даследчыкі мовы, гісторыкі, этнографы называюць тапонімам-мігрантам? Іншыя тапонімы-мігранты на карце Беларусі і сумежных з ёю землях.

26. Назва Белая Русь. Першыя звесткі пра гэтую назву. Змены ў семантыцы гэтай назвы, вандраванне гэтай назвы на славянскіх землях на працягу стагоддзяў.

27. Звесткі пра Чорную Русь, Чырвоную Русь. Тлумачэнне гэтых назваў асобнымі даследчыкамі, пісьменнікамі.

28. Замацаванне тапоніма-мігранта Белая Русь за тэрыторыяй нашай Радзімы. Выказванні вучоных, пісьменнікаў адносна замацавання словазлучэння Белая Русь за землямі сучаснай Беларусі.

Завяршаючы размову пра беларускія ўласныя іменны, прозвішчы, тапанімічныя назвы, неабходна яшчэ раз падкрэсліць, што сістэма гэтых назваў, якая ў нас, на Беларусі, пачала актыўна вывучацца ў асноўным апошнія трыццаць гадоў, на жаль, яшчэ меней даследавана, чым іншыя словы беларускай мовы. А таму праблем, «белых плямаў» сярод анамастычнага палетка болей, чым у іншых навук пра слова і яго функцыі ў грамадстве.

Многа недаследаванага і спрэчнага застаецца ў такіх пытаннях анамастыкі, як паходжанне асобных беларускіх ўласных назваў, пашырэнне іх на беларускім этнаграфічным абшары і за яго межамі, уплыў разнамоўных анамастычных сістэм і іх ўзаемадзеянне з адпаведным беларускім матэрыялам. Амаль штодзённа мы сутыкаемся з праблемамі правапісу і вуснага функцыянавання асобных імёнаў, прозвішчаў, тапанімічных назваў, іх суаднесенасцю з адпаведнымі назвамі ў другіх мовах.

Анамастычныя назвы, як сведчыць гісторыя іх вывучэння ў другіх народаў, надзвычай цесна звязаны з духоўнай і матэрыяльнай спадчынай людзей, таму, напрыклад, тапонімы як назвы канкрэтных геаграфічных аб'ектаў трэба разглядаць як культурна-гістарычныя помнікі народа, якія заўсёды павінны ахоўвацца дзяржаваю і кожным з нас як найкаштоўнейшы скарб нацыі. На жаль, гэта праблема ў нас, мабыць, адна з самых надзённых. Сваіх даследчыкаў чакаюць забытыя па розных абставінах і зусім новыя беларускія ўласныя іменны, тапонімы і іх шматлікія разнавіднасці. А колькі яшчэ не запісаных і навукова не асэнсаваных легендаў, паданняў пра іменны, прозвішчы, геаграфічныя аб'екты і г. д.

Было б добра, каб кожны, хто прачытае гэтую кнігу, стаў з большай увагай, клопатам і адказнасцю адносіцца да набыткаў нашай роднай мовы, да яе нявырашаных праблем. Цікавасць да беларускіх уласных імёнаў, якая можа абудзіцца ў вас, — гэта найперш павага і пашана да нашага народа, да яго мовы, культуры, што стварылі нашы папярэднікі на працягу сваёй складанай і

нялегкай гісторыі. Спадзяемся, што кніга будзе спрыяць выхаванню прыхільнасці і любові да роднай Беларусі, духоўнай сладчыны беларусаў і іншых народаў, што жывуць сярод нас.

## ЛІТАРАТУРА

Тым, хто хоча глыбей пазнаёміцца з праблемамі анамастыкі, раім прачытаць наступныя кнігі:

1. Адамовіч Я. М. Мікратапанімічныя назвы.—Мн., 1971;
2. Агеева Р. А. Происхождение имен рек и озер.—М., 1985;
3. Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа. Пад рэд. М. В. Бірылы.—Мн., 1990;
4. Асіноўскі С. Там, дзе была Неўрыда.—Мн., 1996;
5. Беларуская анамастыка.—Мн., 1977;
6. Беларуская анамастыка.—Мн., 1981;
7. Беларуская анамастыка.—Мн., 1985;
8. Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы.—Мн., 1966;
9. Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі.—Мн., 1969;
10. Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. Структура ўласных мужчынскіх імён.—Мн., 1982;
11. Бондалетов В. Д. Русская ономастика.—М., 1983;
12. Введенская Л. А., Колесников Н. П. От имен собственных к нарицательным.—М., 1989;
13. Жучкевіч В. А. Чаму так названа.—Мн., 1969;
14. Жучкевич В. А. Краткий топонимический словарь Белоруссии.—Мн., 1974;
15. Ивашко В. А. Как выбирают имена.—Мн., 1988;
16. Лемцюгова В. П. Беларуская айканімія.—Мн., 1970;
17. Лыч Л. Назвы зямлі беларускай.—Мн., 1994;
18. Мезенка Г. М. Праблема структурна-граматычнага станаўлення славянскай урбаніміі // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук.—1990. № 1;
19. Мезенка Г. М. Беларуская анамастыка.—Мн., 1997;
20. Нерознак В. П. Названия древнерусских городов.—М., 1983;
21. Никонов В. А. География фамилий.—М., 1988;
22. Пытанні беларускай тапанімікі.—Мн., 1970;
23. Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласці.—Мн., 1977;
24. Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці.—Мн., 1980;
25. Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці.—Мн., 1981;
26. Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гродзенскай вобласці.—Мн., 1982;

27. Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Магілёўскай вобласці.— Мн., 1988;
28. Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці.— Мн., 1986;
29. Рогалеў А. Ф. Сцежкі ў даўніну.— Мн., 1992;
30. Рогалеў А. Ф. От Гомеюка до Гомеля. Городская старина в фактах, именах, лицах.— Гомель, 1993;
31. Рогалеў А. Ф. Этнотопонимия Беларуси (на фоне этнической истории).— Гомель, 1993;
32. Саламевіч Я. Слоўнік беларускіх псеўданімаў.— Мн., 1983;
33. Суперанская А. В., Суслова А. В. Современные русские фамилии.— М., 1981;
34. Суперанская А. В., Суслова А. В. О русских именах.— Л., 1985;
35. Суперанская А. В. Что такое топонимика.— М., 1985;
36. Сцяцко П. У. Уласныя асабовыя іменны, іх формы і ўжыванне.— «3 жыцця роднага слова».— Мн., 1961;
37. Урбан П. Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцьвінаў.— Мн., 1994;
38. Унбегаун Б. О. Русские фамилии.— М., 1989;
39. Успенский Л. Загадки топонимики.— М., 1969;
40. Усціновіч А. К. Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны.— Мн., 1975;
41. Шышыгіна-Патоцкая К. Я. Скарбы Нясвіжа.— Мн., 1993;
42. Федосик Ю. Русские фамилии.— М., 1972;
43. Юрэвіч У. Слова жывое, роднае, гаваркое...— Мн., 1992;
44. Янкоўскі Ф. Само слова гаворыць.— Мн., 1986;
45. Янкоўскі Ф. Уласныя іменны, Іх варыянты і некаторыя формы ад іменаў.— Матэрыялы для слоўніка народна-дыялектнай мовы.— Мн., 1960;
46. Яшкін І. Я. Беларускія геаграфічныя назвы.— Мн., 1972.

## СПІС

**найбольш вядомых беларускіх імёнаў, іх варыянты,  
паходжанне, значэнне**

### **МУЖЧЫНСКІЯ ІМЁНЫ:**

**Адам** (разм. Адаць; *старажытнаяўр.*) — чалавек;  
**Алег** (*сканд.*) — святы. Спачатку было княжацкім імем;  
**\*Алесь** (*грэч.*) — абаронца, мужны. Гл. Аляксандр;  
**Аляксандр** (разм. Алесь, Аляксандра, Аляхно і інш.; *грэч.*) — мужны, абаронца;  
**Аляксей** (разм. Алёкса, Лёкса і інш.; *грэч.*) — абаронца, абараняючы;  
**Анатоль** (разм. Толя, Толік; *грэч.*) — з вобласці Грэцыі — з Анатоліі;  
**Андрэй** (разм. Яндрэй, Андруш, Андрук; *грэч.*) — мужны, адважны;  
**Антон** (разм. Антоні, Антось; *лац.* або *грэч.*) — «той, хто ўступае ў бой» або «хто набывае ўзамен»;

**Аркадзь** (разм. Аркадзя, Аркал; грэч.) — з вобласці Грэцыі — з Аркадзіі, з краіны пастухоў;

**Арнольд** (з герм. моў) — «магутны арол». Не частае. У сялян амаль не выкарыстоўвалася;

**Арсен** (разм. Арсень, Арсайла і інш.; грэч.) — мужны, адважны;

**Арцём** (разм. Арцюх; грэч.) — здаровы, цэлы;

**Багдан** (разм. Богдан, Данчык, Бонік, Боня, Богусь, Богуш; слав.) — Богам дадзены;

**\*Базыль** (грэч.) — царскі. Параўн.: Васіль, якое часцей ужываецца ў праваслаўных беларусаў;

**Баляслаў** (разм. Болесь; слав.) — болей слаўны за іншых;

**Баніфацый**. (разм. Баніхват, Ніхват, Баніфацы і інш.; лац.) — тварэц добра, добрачынец;

**Барыс** (разм. Бора, Борусь; грэч.) — барэц, змагар; магчыма, таксама ад слав. Барыслаў — той, хто змагаецца (борацца) за славу;

**Браніслаў** (разм. Бронісь, Броняк і інш.; слав.) — аберагаючы слану;

**Вадзім** (разм. Вадзё, Вадзя; запазыч. з рус.) — «забіяка»;

**Валерый** (разм. Валер, Валера і інш.; лац.) — моцны, здаровы, бадзёры;

\*Зорчай пазначаны частыя ў беларусаў, але пакуль неафіцыйныя варыянты імёнаў.

**Варфаламей** (разм. Барталамей, Бахрамей, Бартош, Баўтрук, Будрыс і інш.; старажытнаяўр.) — «сын Таламея»;

**Васіль** (разм. Базыль, Вася; грэч.) — царскі;

**Венядзікт** (разм. Бенядзікт, Банадысь, Баніхват, Баніфацы; лац.) — бла-слаўлёны;

**Вікенцій** (разм. Вінцэсь, Вінцук, Вінцэнт; лац.) — той, хто перамагае;

**Віктар** (разм. Віктусь, Віця; лац.) — перамога;

**Віталій** (разм. Вігаль, Вігаль; лац.) — «жыццёвы». У беларусаў пераважна ў сем'ях гарадской інтэлігенцыі;

**Вячаслаў** (слав.) — «славячы славу», «той, хто марыць праславіцца»;

**Гарыслаў** (слав.) — «той, хто «гарыць» славаю»;

**Гаўрыла** (разм. Гаўрук, Гаўрусь; старажытнаяўр.) — божы чалавек, божы муж;

**Генадзь** (разм. Генік, Генусь, Гена; грэч.) — высакародны;

**Георгій** (разм. Алігор; грэч.) — земляроб;

**Герасім** (разм. Гарасім, Гарась, Гарас; грэч.) — шаноўны, ганаровы;

**Даніла** (разм. Данік, Данель; старажытнаяўр.) — «Бог — мой суддзя»;

**Дзмітрый** (разм. Змітро, Змітрук, Зміцер і інш.; грэч.) — «які належыць багіні земляробства Дзяметры»;

**Дзяніс** (грэч.) — натхнёны;

**Захар** (разм. Захара, Захар'я; старажытнаяўр.) — «памяць божая»;

**Іван** (разм. Івась, Ян, Ясь, Янка, Янук, Януш і інш.; старажытнаяўр.) — «той, каго мілуе Бог»;

**Ігар** (сканд.) — у славян спачатку княжацкае імя, дакладнай этымалогіі пакуль няма;

**Ігнат** (разм. Ігнась, Гнат; лац.) — вогненны;

**Ілья** (разм. Лья, Ілля, Ільяш, Ільюк, Гальяш; *старажытнаяўр.*) — крэпасць;

Бог ёсць мой Бог;

**Іосіф** (разм. Осіп, Восіп, Есіп, Еська, Язэп, Язэб; *старажытнаяўр.*) — прымножаны;

**Казімір** (разм. Казюк, Казімер, Казя і інш.; слав.) — дакладнай этымалогіі пакуль няма;

**Канстанцін** (разм. Кастусь, Костусь, Касцюк, Косця; грэч.) — пастаянны, стойкі;

**Кім** — новае імя. Узнікла ў савецкі час ад пачатковых літар словазлучэння «Камуністычны інтэрнацыянал моладзі»;

**Кірыла** (разм. Кір’ян, Курыла, Чурыла; грэч.) — уладар, той, хто правіць, кіруе;

**Ксенафонт** (разм. Шаліфон; грэч.) — чужаземец;

**Кузьма** (грэч.) — упрыгожанне;

**Купрыян** (разм. Купрэй, Цупрук, Цупрыян; грэч.) — з вострава Кіпр;

**Леанід** (разм. Лёня, Ленік; грэч.) — падобны на льва;

**Лука** (разм. Лукаш; лац.) — светлы;

**Лявон** (разм. Лявонцій, Леўка, Лявонь; грэч.) — падобны на льва;

**Максім** (лац.) — самы вялікі, найвялікшы;

**Марцін** (разм. Мартын, Марцісь; лац.) — прысвечаны богу вайны Марсу, ваяўнічы;

**Мечыслаў** (слав.) — той, хто праслаўляе меч;

**Мікалай** (разм. Мікола, Коля; грэч.) — той, хто перамагае народы;

**Мікіта** (грэч.) — пераможца;

**Мітрафан** (разм. Мітрапан, Мітрош, Матрыпан; грэч.) — той, які мае слаўную маці;

**Міхаіл** (разм. Міхаіла, Міхась, Міхал, Міхаль; *старажытнаяўр.*) — падобны Богу;

**Ніканор** (разм. Міканор; грэч.) — той, які бачыць, адчувае перамогу;

**Нічыпар** (разм. Мікіпар; грэч.) — перамоганосец, той, хто прыносіць перамогу;

**Павел** (разм. Паўла, Паўлюсь, Паўлюк, Павал; лац.) — малы, невялікі;

**Пахом** (грэч.) — шыракаплечы;

**Пётр** (разм. Пятро, Пятрусь, Пятрок, Пётра і інш.; грэч.) — камень, скала, цвёрды;

**Піліп** (грэч.) — той, хто любіць коней;

**Платон** (грэч.) — шыракаплечы, поўны;

**Пракоп** (разм. Прокша; грэч.) — той, які будзе заўсёды мець поспех;

**Прохар** (разм. Прахор; грэч.) — той, які скача спераду, вядучы;

**Рагвалод** (разм. Рагвал; слав.) — уладальнік рога;

**Радзівон** (разм. Радзюк; грэч.) — жыхар вострава Радос;

**Радзім** (слав.) — этымалогія невядомая, магчыма, той, хто дае парады;

**Раман** (разм. Ромак, Ромусь, Рамане і інш.; лац.) — рымлянін;

**Расціслаў** (слав.) — той, хто памнажае славу, у старажытнасці было папулярным, асабліва ў асяроддзі князёў, знаці;

**Руслан** (з *цюрк. моў*). Па другой версіі трапіла на Беларусь з рускіх народных казак. Ва ўжытку заўсёды было рэдкім;

**Рыгор** (разм. Рыгось, Грыгор, Грыша; *грэч.*) — абуджаны, які не спіць, не дрэмле;

**Сава** (лац.) — дзед, старац;

**Савелій** (разм. Саўка, Саўлук, Савель; лац.) — няпрошаны;

**Серафім** (старажытнаяўр.) — палымяны, змей;

**Сідар** (*грэч.*) — дар, падарунак багіні Ісідоры;

**Станіслаў** (разм. Стась, Станіш; слав.) — азначае «стань слаўным»; у беларусаў было раней частае, асабліва сярод беларусаў-католікаў;

**Сцяпан** (разм. Стахван, Стапусь і інш.; *грэч.*) — вянок, якім упрыгожваюць лепшых воінаў;

**Сямён** (разм. Сымой, Сёмка, Сёма; старажытнаяўр.) — пачуты Богам;

**Сяргей** (разм. Сярожа, Серж; лац.) — стражнік, вельмі паважаны;

**Тарас** (*грэч.*) — бунтаўшчык;

**Трафім** (разм. Трахім, Атрох; *грэч.*) — кармілец;

**Уладзімір** (разм. Ладымер, Ладысь; слав.) — той, хто валодае сусветам, мірам;

**Уладзіслаў** (разм. Ладзісь; слав.) — той, хто валодае славай;

**Усцін** (разм. Юстын; лац.) — справядлівы;

**Фама** (разм. Хама, Тамаш, Тумаш; з арамейск.) — блізняя;

**Фёдар** (разм. Тодар, Хведар, Тэадор; *грэч.*) — божы дар;

**Фядосій** (разм. Хвядос, Хадос, Тадос, Федасей; *грэч.*) — божы дар;

**Фядот** (разм. Хвядот; *грэч.*) — божы дар;

**Цімафей** (разм. Цімох, Цімахвей; *грэч.*) — той, хто шануе Бога, богабязнены;

**Ціт** (лац.) — той, хто абараняе гонар;

**Эдуард** (разм. Эдвард, Адуард, Эдзя; лац.) — той, хто ахоўвае;

**Юлій** (разм. Юлісь; лац.) — з роду Юліяў або кучаравы;

**Юрый** (разм. Юрась, Юра, Юрка, Юхно) — народны варыянт ад Георгій. Гл. Георгій;

**Ягор** (разм. Рыгор) — народны варыянт ад імені Георгій. Гл.: Георгій;

**\*Янка** (разм. Ян, Ясь, Янук і інш., старажытнаяўр.) — «той, каго мілуе Бог», благодатны, Гл.: Іван;

**Яраслаў** (слав.) — гарачы, раз'юшаны, люты і слава, па другой версіі — «той, хто славіць сонца» У старажытнасці было частым сярод знаці;

**Яўген** (разм. Аўген, Аўгей, Аўгіяш і інш.; *грэч.*) — высакародны;

**Яфім** (разм. Яхім, Яўхім; *грэч.*) — набожны, лагодны; **Яфрэм** (разм. Ахрэм, Ахрамей; *грэч.*) — пладавіты;

## ЖАНОЧЫЯ ІМЁНЫ:

**Агапія** (разм. Агата, Гана; *грэч.*) — хорошая, добрая;

**Агрыпіна** (разм. Грыпіна, Агруся, Груня, Рыпіна; лац.) — этымалогія невядомая;

**Акуліна** (разм. Куліна, Акуліга; лац.) — арліная;

**Ала** (*грэч.*) — другая, наступная; па другой версіі імя лац. паходжання;

**Алена** (разм. Лена, Алёна, Ялена, Гэля, Аліся; *грэч.*) — святло, зіхаценне, бляск;

**\*Алеся** (*грэч.*) — мужная;  
**Аліса** (*грэч.*) — праўда;  
**Аляксандра** (*разм. Александрына; грэч.*) — мужная, абаронца людзей;  
**Ангеліна** (*разм. Анжэла; грэч.*) — анёльская. Стала папулярным у другой палове XX ст. Уваходзіць у лік самых модных з 20 жаночых імёнаў;  
**Антаніна** (*разм. Антоля; лац. або грэч.*) — кветка; тая, хто ўступае ў бой;  
**Антонія** (*разм. Антося; лац. або грэч.*) — тая, хто ўступае ў бой; хто набывае ўзамен;  
**\*Анюта** (*старажытнаяур.*) — сімпатычная, мілавідная, раскоша, любата;  
**\*Барбара** (*лац.*) — язычніца, чужаземка; пашыранае сярод беларусаў-католікаў. Параўн.: Варвара;  
**Браніслава** (*разм. Броня; слав.*) — ахоўваючая, аберагаючая славу;  
**Бэла** (*лац.*) — прыгожая. Трапіла на Беларусь у першай чвэрці XX ст.;  
**Валерыя** (*лац.*) — моцная, бадзёрая;  
**Валянціна** (*лац.*) — моцная, здаровая;  
**Варвара** (*разм. Вара, Варка; лац.*) — язычніца, чужаземка. Параўн.: Барбара;  
**Венера** (*лац.*) — прыгожая, каханая. Параўн.: Венера — багіня кахання і прыгажосці ў старажытн. грэкаў;  
**Вера** (*слав.*) — спадзяванне, надзея;  
**Вераніка** (*грэч.*) — тая, што нясе перамогу; па другой версіі — ураджэнка італ. горада Вероны;  
**Вікторыя** (*разм. Вікта, Вікця, Віка; лац.*) — перамога;  
**Віталіна** (*лац.*) — жыццёвая;  
**Вольга** (*разм. Волька, Воля; сканд.*) — дакладнай этымалогіі няма, аднак некаторыя лічаць, што гэта жаночы варыянт ад імя Алег, што значыць святы;  
**Вячаслава** (*слав.*) — вялікая слава;  
**Галіна** (*разм. Галя; грэч.*) — спакойная, лагодная, рахманая; па другой версіі з лац. мовы, дзе мела значэнне «курыца»;  
**Ганна** (*разм. Гануля, Гануся і інш.; старажытнаяўр.*) — сімпатычная, мілавідная, раскоша, любата;  
**Дар'я** (*разм. Адарка, Адар'я, Дарка; грэч.*) — пераможца;  
**Ева** (*старажытнаяўр.*) — жанчына, жывая, жонка Адама;  
**Ефрасіння** (*разм. Прося; грэч.*) — родная;  
**Жанна** — запазычанае ў савецкі час з фр. мовы ў гонар Жанны д'Арк;  
**Зінаіда** (*разм. Зіна; грэч.*) — народжаная Зеўсам, боская;  
**Зося** (*грэч.*) — мудрая. Гл.: Софія;  
**Ірына** (*грэч.*) — мір, цішыня;  
**Казіміра** (*слав.*) — дакладнай этымалогіі няма; пашыранае ў беларусаў-католікаў;  
**Канстанцыя** (*разм. Кастуся*) — пастаянная, стойкая;  
**Капіталіна** (*разм. Капа; лац.*) — народжаная ў Капітоллі, на ўзгорку ў Рыме;  
**Караліна** — дакладнай этымалогіі няма. Магчыма, жаночы варыянт ад каталіцкага імя Карэль, што значыць «кароль»;  
**Кацярына** (*разм. Каця, Кася, Катра; грэч.*) — чыстая;  
**Клаўдзія** (*разм. Клава, Клаўдзея; лац.*) — кульгавая;

**Клара** (лац.) — ясная;  
**Ксенія** (разм. Аксеня; грэч.) — гасцінная ці чужаземка; у апошнія гады ўзрасла цікавасць да ўкраінскай формы гэтага імя — Аксана;  
**Ларыса** (разм. Лара, Лора; грэч.) — чайка;  
**Лідзія** (разм. Ліда; грэч.) — відаць, ад назвы вобласці Старажытнай Грэцыі — Лідзіі, што ў Малой Азіі;  
**Лізавета** (разм. Лісавета, Ліза; старажытнаяўр.) — Бога майго клятва; тая, што шануе Бога;  
**Лілія** (разм. Ліля) — узнікла параўнальна нядаўна, відаць, ад назвы кветкі ліліі;  
**Любава** (слав.) — старажытнае язычніцкае імя, што значыць «любімая»;  
**Любаміра** (слав.) — любімая людзьмі, грамадою;  
**Любоў** (разм. Люба, Любіна; слав.) — прыхільнасць, адданасць, цікавасць;  
**Людміла** (слав.) — мілая, добрая людзям;  
**Мая** — відаць, ад назвы аднайменнага месяца ці ў гонар свята 1 Мая;  
**Малання** (разм. Маланка, Малаша, Малаха; лац.) — смуглая, чорная;  
**Маргарыта** (разм. Маргарэта; грэч.) — жамчужына;  
**Марфа** (разм. Мархва; з арамейск.) — гаспадыня, настаўніца;  
**Марыана** (лац.) — узнікла ў выніку зліцця імёнаў Марыя і Анна (Ганна);  
**Марына** (лац.) — марская;  
**Марыя** (разм. Мар'я, Марыля; старажытнаяўр.) — горкая, любімая Богам;  
**Матрона** (разм. Матруна, Метра; лац.) — знатная, знакамітая жанчына;  
**Маўра** (лац.) — цёмнаскурая.  
**Надзежда** (разм. Надзея, Надзя, слав.) — спадзяванне, чаканне чаго-небудзь;  
**Настасся** (разм. Настуля, Наста, Настаха; грэч.) — уважлівая. У XVI—XIX стст. было самым частым жаночым імем;  
**Наталля** (разм. Наталка; лац.) — родная;  
**Ніна** — паходжанне да канца не высветлена, па адной з версій «ласкавая»;  
**Паліна** (разм. Поля, лац.) — малая;  
**Паўліна** (лац.) — малая; відаць, варыянт ад мужчынскага імя Павел;  
**Пелагея** (разм. Палаг'я, Палашка; грэч.) — марская; параўн.: Марына — лац.  
**Петрунела** (разм. Пятруся; грэч.) — цвёрдая, скала, камень;  
**Праскоўя** (разм. Параска, грэч.) — пятніца, пярэдадзень свята;  
**Рагнеда** (слав.) — паходжанне невядомае;  
**Разалія** (разм. Разаля, Ружына) — відаць, ад назвы кветкі ружы, у рус. мове «роза»;  
**Раіса** (разм. Рая; грэч.) — лёгка, пакорлівая;  
**Расціслава** (слав.) — памнажаючая славу;  
**Саламея** (разм. Саламеня, Салоха, Салюта; грэч.) — мірная;  
**Святаслана** (слав.) — святая слава;  
**Святлана** (разм. Света; слав.) — светлая, ясная;  
**Серафіма** (грэч.) — палымяная, гарачая;  
**Софія** (разм. Софа, Сахвея; грэч.) — мудрая. Параўн.: Зося — частае ў беларусаў;  
**Станіслава** (разм. Стася; слав.) — гл.: Станіслаў;  
**Стэла** (лац.) — зорка;



**Стэфанія** (*грэч.*) — жаночы варыянт ад Стэфаніі, што азначае «вянок, якім упрыгожваюць лепшых воінаў», частае ў беларусаў-католікаў;

**Сцепаніда** (*разм.* Стэпа, Сцёха, Стэфа; *грэч.*) — павенчаная;

**Таісія** (*разм.* Таіса) — паходжанне невядомае, трапіла да нас з Егіпта праз Візантыю разам з прыняццем хрысціянства;

**Тамара** (*разм.* Тома; *старажытнаяўр.*) — фінікавая пальма;

**Таццяна** (*разм.* Тацяна, Таня; *грэч., лац.*) — наладжвальніца, арганізатарка;

**Уладзіслава** (*слав.*) — валодаючая славаю;

**Усціння** (*разм.* Усця, Юстына, Юста; *лац.*) — справядлівая;

**Фаіна** (*разм.* Фаня; *грэч.*) — сіяючая, светлая;

**Фёкла** (*разм.* Тэкля; *грэч.*) — праслаўленая, слава божая;

**Фядора** (*разм.* Хвядора, Хадора, Тадора; *грэч.*) — божы дар;

**Фядосся** (*разм.* Хвядося, Хадося, Тадося; *грэч.*) — Богам даная;

**Хрысціна** (*разм.* Хрысця, Хрыстына; *грэч.*) — тая, што належыць Хрысту; па другой Версіі — уратаваная;

**Часлава** (*разм.* Чэся; *слав.*) — этымалогія нявысветленая; пашыранае ў беларусаў-католікаў;

**Эльвіра** (*ісп.*) — паходжанне пакуль невядомае;

**Эліна** (*грэч.*) — ураджэнка Грэцыі, грачанка;

**Эма** (*з герм, моў*) — старанная, руплівая;

**Эмілія** (*з герм, моў*) — ласкавая, ліслівая;

**Юлія** (*разм.* Юля, Юльяна; *лац.*) — з вядомага рымскага роду Юліяў або кучаравая;

**Яна** — жаночы варыянт ад імені Ян (усходнеслав. Іван), запазычанае ў апошні час з польскай мовы;

**Яраслава** (*слав.*) — жаночы варыянт ад Яраслаў. Гл.: Яраслаў;

**Яўгенія** (*разм.* Яўгення, Аўгіння, Еўга, Аўгуся; *грэч.*) — высакародная, прыстойная;

**Яўхімія** (*разм.* Аўхімія, Хіма; *грэч.*) — набожная, лагодная.

## ЗМЕСТ

|                 |   |
|-----------------|---|
| Ад аўтара ..... | 3 |
|-----------------|---|

### I. ЛЯ ВЫТОКАЎ НАШЫХ ІМЁНАЎ

|                                                       |    |
|-------------------------------------------------------|----|
| Пра сутнасць уласнага імені. Нашы першыя імёны        | 12 |
| Вынікі ўзаемадзеяння і ўзаемаўплыву ва ўласных іменах | 25 |
| Пытанні для самаправеркі .....                        | 36 |

### II. 3 ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКІХ ПРОЗВІШЧАЎ

|                                                                   |     |
|-------------------------------------------------------------------|-----|
| Пра першыя нашы прозвішчы, іх адметнасць                          | 40  |
| Спачатку былі мянушкі.....                                        | 47  |
| Мадэлі беларускіх прозвішчаў .....                                | 56  |
| Асобна пра беларускія псеўданімы.....                             | 70  |
| Пра асаблівасці ўзаемаўплыву беларускіх і замежных прозвішчаў ... | 78  |
| Пра спецыфіку некаторых беларускіх прозвішчаў                     | 99  |
| Межы бытавання асобных тыпаў прозвішчаў                           | 105 |
| Скажоныя беларускія прозвішчы .....                               | 109 |
| Імя і прозвішча ў мастацкай літаратуры, фальклору                 | 115 |
| Пытанні для самаправеркі.....                                     | 125 |

### III. 3 ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКІХ ТАПОНІМАЎ

|                                          |     |
|------------------------------------------|-----|
| Яшчэ раз пра тапонімы .....              | 128 |
| Пра этымалогію народную і навуковую..... | 130 |
| Тапаніміка і сумежныя навукі.....        | 153 |
| Пра тыпы пасяленняў і іх назвы.....      | 166 |
| Змены ў тапаніміцы і іх вынікі.....      | 182 |
| Скажоныя назвы на карце Беларусі .....   | 205 |
| Пра тапонімы-вандроўнікі .....           | 216 |
| Пытанні для самаправеркі .....           | 228 |
| Літаратура.....                          | 231 |
| Спіс найбольш вядомых беларускіх імёнаў  | 233 |